

5
2008

Адгәймаг хъуамæ йæ размæ ахæм нысан æвæра: дæхимæ, иунæггæй, иуудæй, уый бæрц ныфс æмæ Æхсар разынгæд, цæмгæй, цы дæ, уымæй баззайай, хибаргæй, хæдбаргæй, ивддзаг макæимæ кæнай, бæстыл чи нæма Æрцъид, ахæм удаист тохы дæхи сæрмагонд цæгсом хъахъхъæнай æмæ, адæмгæн æмбисонды бæрн райсгæйæ, Хуыцауы раз зыбыты иунæггæй æрлæууай.

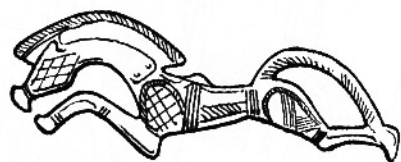
СЕРЕН КЪЕРКЕГОР

MAX ΔΥΓ

*Всеволод Миллер.
Йæ райгуырды 160 азмæ.*

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2008

МАХ ДУТ

5
'08

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,
НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2008

НОМЫРЫ ИС:

<i>КАСАТЫ Батрадз. Цәй, куыд цæрут?</i> <i>Æмдзæвгæтæ</i>	5
--	---

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 75 АЗЫ

<i>ХУЫГАТЫ Сергей. Уды фæзилæнтæ. Радзырд</i>	15
---	----

БРЫТЪИАТЫ АСЛÆНБЕГ: 70 АЗЫ

<i>БРЫТЪИАТЫ Аслæнбег. Агуырджон дæу.</i> <i>Æмдзæвгæтæ</i>	58
--	----

<i>ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Мухтары нæмгуытæ</i>	65
--	----

<i>ХÆУЫТАТЫ Къоста. Мæ зæхх — нæртон æфсин.</i> <i>Æмдзæвгæтæ</i>	106
--	-----

<i>Æмбал булкъон. Уацхъуыд</i>	110
--------------------------------	-----

<i>КОБЕСТЫ Зауырбег, Хæмыцаты Юри.</i> <i>Æмдзæвгæтæ</i>	112
---	-----

<i>ЦОКОЛАТЫ Насырбег. Тохæмбæлттæ</i>	114
---------------------------------------	-----

ТОКАТЫ АЛИХАН: 115 АЗЫ

<i>ХЪОДЗАТЫ Ахсар. Цалдæр этюды</i>	118
-------------------------------------	-----

ИРОН ЧИНЫГ: 210 АЗЫ	144
----------------------------	-----

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

<i>ÆЛДАТТАТЫ Виктор. Цыбыр фиппаинæгтæ</i>	157
--	-----

<i>Хъуыдытæ æвзаджы тыххæй</i>	160
--------------------------------	-----

УИДÆГТÆ

<i>РУБАЙТЫ Барис. Иу æмбисонды фæдыл</i>	162
--	-----

АХУЫРГÆНÆГÆН АХХУЫСÆН

<i>МЗОКТЫ Аслæнбег. Факультативон ахуыртæ</i> <i>«Нарты кадджытæй». Кæрон</i>	166
--	-----

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ	177
------------------------------	-----

КАСАТЫ Батрадз

ЦÆЙ, КУЫД ЦÆРУТ?

* * *

Ныййарæг мад!
 Фæллад уадзынмæ нæ —
 Рынчынмæ дæр
 Куыд никуы равдæлд дæу
 Дæ зæнæджы мæт,
 Сагъæстæ, хъуыдытæй.
 Рынчын та-иу куыд нæ кодтай,
 Фæлæ
 Йæ равдисыны бар
 Нæ лæвæрдтой дæуæн
 Ныййарæджы бæрн,
 Уарзт æмæ егъау ныфс.
 О, уыдæттæ дын чи
 Бамбардзæн, чи?!
 Дæхи тыхст удæй дарддæр.
 Хæссиккой судзгæ хурау хъуамæ
 Дæ сабитæ
 Дæ сыгъдæг фарн мыггагмæ.

НÆ ИУМÆЙАГ МАД

*Джыккайты-Гуыбаты Шурæйы
 рухс ном мысынæн*

Цæлхæмбырдæй та дзаджджын фынгыл бадæм,
 Кæныс та нын нæ мадæлтау лæггад.

Кæм уыд æмбал дæ хъарм хойраджы адæн,
 Кæмæ нæ цыд дæ хъарм к'ъухтæй бæркад!
 Рæсугъд ныййарæг хорз зæнæг ыхæссы,
 Зыдтой дæ лæггад хистæр уа, кæстæр.
 Уыд Дзомагъы дæ рагфыдæлты к'ъæсæр
 Ыссардтай Джинаты æмбал-æмсæр.

К'ъæбæрдæттон, фæлмæн æмæ рæвдыдх'ом —
 Дæ кæстæртæн фæндагамон цыдтæ,
 Рæвдыдтай сын сæ хæлæртты х'æбултау,
 Ды се 'мгæрттæн та хи мадау уыдтæ.

Æнк'ардæй ныр дæ бирæ бæркад уарæм
 Дæхи хуызæн рæдау æмæ рæстæй,
 Цыма æппæт хæстæ нæ Ирæй дарæм —
 Фæндараст дын зæгъæм рыстæй.

Дæ рисæн бамбарæн куыд нæ уыд,
 Нæй афтæ рохгæнæн дæ рæвдыд.
 Аениу дæ хæрзтæн сихсийæн нæ уыд,
 Кæндзæн дæ фарн нæ цардимæ æмпыд

ЦЫ ЦАРД ÆРЦЫД

Гуыбынджын трибунæтæй,
 Асинты к'ъæпхæнтæй, дуртæй
 Мыдамæст ныхæстæ зæйтау
 Лæбырынц х'уустыл
 Фидæны сæраппонд,
 Æмæ сын адæмы тыгуыртæ
 Кæнынц æнæзивæг æмдзæгъд,
 Цыма сæ дзурæг æмæ х'усæг
 Уыдысты рагæйдæр æмдзæхх
 Æмæ сæ фидæны дзаджджын цард,
 Сæ мулк, сæ фæллой нал уромдзæн зæхх...

Чысыл дарддæр,
 Æрттиваг «Мерседес»-ы фарсмæ,
 Мæгуыргур зæронд ус
 (Æвæццæгæн, уыди кæйдæр мад уый дæр)
 Кæсы фæстаг ныфсмæ,

Къæбæрваг райсынмæ, æнхъæлмæ.
 Бæргæ 'фтауы йæхиуыл дзуæрттæ,
 Фæлæ йæм хæйрæг æмæ гаффутт
 Фæраздæр вæййынц арвы дуæгтæй
 Æмæ ма фены хицауæн йæ чъылдым.

Цы цард æрцыд,
 Кæуыл, цæуыл æууæнда лæг —
 Йæ цæстытыл...
 Йæ хъустыл?!...
 Æви ныр бирæ азты рох
 Цы Хицау æмæ Стыр Хуыцауæй фестæм,
 Ууыл?!...
 Цæуыл æууæнда лæг?!

1997.04.08

* * *

Цæй, куыд цæрут, Иры хъалтæ,
 Базарадæй разы?
 Бæстæйы хæлойфаг мулкæй
 Истытæ уæ царды разынд?

Цæй, куыд цæрут, Иры хъалтæ,
 Дарут ифтыгъдæй уæ галтæ?
 Сæндæтты уæ фаг фæбадут?!
 Нозт, хæрдцух, мыййаг, æййафут?
 Арвы 'мбæрц бæрзонд галуанты
 Рог чызджыты фаг рæвдаут
 Æмæ сын бынтæ кæнут?
 Зарын уæм куы 'рцæуы, гъе уæд
 Истытæ уæхи 'взагыл фæлварут?
 Уæдæ хъалæй хъайлатæ цæгъдут
 Фæлæ уæ, мыййаг, уæ кæстæр
 Искуы, искаед бон куы фæрса
 «Мах фыдæл цы 'взагыл дзырдта,
 Уый кæм аскъуыди, цы раны?»,
 Гъеуæд-иу лæуут йæ разы
 Гобитау, æфсæст къуыттытау,
 Иры фынай хъалтæ!

ÆМГАРЫ ЦАЛХ ФÆКЪАХЫР И МÆНÆН

*Мæ хæлар Дзæхаты Хасаны (Муликы)
рухс ном мысынæн*

Ды ма иу кастæ 'мдзæвгæтæ иронау,
Рæстдзæф хъуыдыйæ фидар уыд дæ зонд.
Дæ ныхасы та — уаз, фæлмæн ирони.
Æмбæрстой адæм, ахæм уыд дæ конд.
Дæ сыгъдæг зæрдæ алкæйы дæр тавта —
Дæ бинонты, æмгар æмæ хæлары,
Йæ маст та-иу йæхимидæг ныууагъта.
Фæлæ адзалмæ царды цин нæ хъары.
Фæстагдæр хатт ма хъазæн ныхас загътай
Дæ сабитæ, дæ бинонтæн ныфсæн,
Æнæхин лæг. Куыд сайдæй сæ фæуагътай,
Фæлæ кæд нæй хъысмæты цæф быхсæн..
Дæ уды рухс фарн ма фæхæсс тæргайæ,
Дæ бинонтæ, дæ хъæубæстæн æй уадз,
Куы феуæгъд уæм нæ зæрдæты къæвдайæ,
Куы расыгъдæг уа сау хинтæй нæ раз, —
Дæу мысгæйæ ныл ногæй хур æркæсдзæн,
Мыдадз цырагъау тайдзæн риуы маст,
Фæлæ уæддæр, уый ахæм цин нæ хæсдзæн,
Дæуимæ-иу куыд хъæлдзæг уыд нæ хъазт.
Ныр хъæубæстæн йæ тыхсты 'мæ йæ цины
Нæ фаг кæны дæ цыргъзонды кæлæн.
Дæ удварн ма ныл арвгæрæтты зилы,
Æмгары цалх фæкъахыр и мæнæн..

ИРыхЪÆУЫ СКЪОЛА

Дзæуджыхъæуы 13-æм скъолайы 70 азы бонмæ

Ирон аргъуаны скæсæйнаг дæлбазыр
Ирон скъола дзæнгæрджытæ цæгъды,
Цыма фыдæлты 'взаг нымад æрцыди уазыл,
Йæ уæрæх тыргъты 'взаргæ дзырд цæуы.

Рæхысы цæгтау скъуыдтæ 'мæ зылынтæй
 Ам сабитæ сæ мадæлон æвзаг
 Æндадзæгау кæрæдзиуыл бæттынц,
 Дзырд-дзырдыл æвæргæ, кæлæнтæй,
 Сæ фидæнмæ ныфсы бæхтыл цæуынц.

Сæ цины фарн уылæнгæнгæ хæссынц,
 Сæ кæрæдзийæн — ахуыргæнæг, ахуырдзауæй —
 Æхсызгон улæфт бинонтыл бæттынц
 Сæ диссаджы рæсугъд, æнахуыр цауæй...

Сæ цин æнхъæвзы разыйæ, фæрнæй
 Ирон скъола, иу, фæлæ уæддæр,
 Кæй нæ бамынæг фезмæлды фыдæй,
 Æмæ кæны йæ рухс æнтыст фылдæр.

Йæ архайджитæн кувæм мах ныллæг,
 Сæ цинтæм сын нæ цины хай æрхæссæм.
 Зæгъы нæ зæрдæ, хорæрзад, тыллæг
 Йæ фæззæджы сыгъдæг удтæн куыд хæссæм.

О, цас цинтæ и, стыр бæрæгбон раст,
 Нæ уаз бæласыл дидин цыма рафтыд,
 Уæларвмæ хъуысдзæн бæрæгбоны хъазт,
 Нæхи 'взагыл та иу ныфсы мур бафтыд.

Бæргæ цин кæнин ноггуырдыл æз дæр,
 Мæ цин та уайд арвы онг, дывæр,
 Фæлæ ирон скъола нæ фыдæлты зæххыл
 Хæрзиунæг цины хос кæй у,
 Æргом зæгъгæйæ, зæрдæйæн хъыг у.

* * *

Зæрдæ 'нкъард у æдзæрæг хæдзарау,
 Зæрдæ нал зоны уарзты рæвдыд,
 Цард ын фестад æбæрæг фæндагау,
 Хъавынц уымæ хæлæг æмæ зыд.

Дам-дум райгас куырыхон ныхасау,
 Риссаг удмæ гæппæввонг — йæ каст.
 Зæрдæ, бахус уай арвдзæф бæласау,
 Нал æнкъарыс кæд цин æмæ маст!

Суадон сызмæст хæфсбадæн цъыф малау,
 Згъорынц уырдаæм æхсæнтæ зыдæй
 Æз — сыгъдæггæнæг, уарзын фыццагау,
 Царды змæлд мæ нæ уадзы фынæй...

* * *

Кæсын нæ горæтмæ бæрзондæй.
 Йæ цъæхсæртæ, сырхсæртæй —
 Бæрзонд галуантæй —
 Зæрдæ райы,
 Сæрыстыр, ныфс æфтауы.
 Æрхызтæн сæм бынмæ, хæстæгдæр —
 Æндæр ныв мын мæ маст ыхъауы.
 Æнæбон зæронд бырæттæ фæлдахы,
 Дзæгъæл куыйтæ 'мæ гæдытимæ
 Цæдисонæй къæбæрамал кæны...
 Куыд аив зыны алцыдæр дæрддзæфæй!
 Дæлдæр уæлдæртæй афтæ
 Кæдмæ уызæни цард?

1997

* * *

Мæнæй ныр «хорз у» нал зæгъдзæни ничи,
 Фыдæнхъæлæй мæ баззади мæ мад дæр,
 Мæ хъал зæрдæйыл уарзты монц ныйичъи,
 Фæтардта мæ йæ дæлвæндæгты цард дæр.

Нæрæмон зæрдæ й' астæуыл ныддих и,
 Куы нал æм хъары уайдзæф æмæ загъд дæр.
 Кæддæры хъал дон зымæджы ныйих и,
 Куыройы нукмæ нал дзы хауы 'ртах дæр.

Дзæгъæлæй баззад фæсхъæугæрон рохы,
Тæссаг фæндагау митхъæпæны бамбæхст..
Æрмæст сырддонцъиу уазæлттимæ тохы
Æмбары рох донæн йæ сагъæс.

Æууæнды йын йæ раздæхтыл фæстæмæ,
Æрмæст ын уый йæ æмбæхст хъæлæс хъусы.
Фæстаг ныфсы мур, ма атæх æндæрмæ,
Дæ фыццаг ахстон макуы баив мусыл.

Уæд райхъал уыдзæн рох къада дæ хъæрмæ,
Куыройы фыд та бахъырндзæн дæ зардмæ.
Фæстаг ныфсы мур, ма атæх æндæрмæ,
Æрыздæхдзæн та рох куырой йæ цардмæ.

* * *

Ды хур дæ.
Мæ зæрдæйы рагон хъæдгæмттæм
Дæ тынтæ рæвдаугæ, фæлмæнæй æвналынц,
Мæ сагъæс, мæ цинтæ æнкъарынц...

Мæ фидæны рухс дæ.
Мæ уды сыгъдæгдæр,
Рæсугъддæр бæрзæндты
Дæ зæрдæйы фæндтæ фæхъазынц..
Сыгъдæгдæр нысæнттæм
Уæрæхдæр фæндæгтæ фæарынц...

О, хур дæ.
Фæлæ мын рæстæгмæ дæр
Мигъты 'хсæн ма цу.
Фæзонын, дæ тынтæ та искуы зындзысты.

Рæвдаугæ,
Мæ катый, мæ сагъæсыл искæд тыхсдзысты.
О, хур дæ.
Дæ æмбæхст мын арц у.
Мæ рухс ныфс мын ма сæтт
Рæстæгмæ дæр..
Курын...

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 75 АЗЫ

Сергейы бинойнаг Наташæ æмæ сæ чызг Светланæ.

Хъæбултæ: Ирлан, Светланæ æмæ Бэлæ.

Сергей йе 'мкүсөдъжытимæ - галиуурдлыггай рахизырдем: Дзушаты Зелина, Дзанайты Ира,
Мысыкаты Зарæ, Гуыттыаты Симæ, Калоты Дианæ.

ХУЫГАТЫ Сергей

УДЫ ФÆЗИЛÆНТÆ

Радзырд

Уыдон ацыдысты. Залдузы йæ хъæбысмæ систа, Дзамболатæн йæ къухыл ахæцыд æмæ ацыдысты. Алы райсом дæр афтæ ацæуынц æмæ ацы райсом дæр афтæ ацыдысты.

Уый нæма ацыди. Уый куы цыдаид, уæд æй машинæйы бадын хъуыд уый дæр, Балсæджы машинæйы, æмæ уый тыххæй нæ ацыд. Нæ йæ фæндыд машинæйы бадын. Цæмæннæ йæ нæ фæндыд, уый нæ зыдта, æмæ йæ зона, уый дæр æй нæ фæндыд.

Нæ йæм цыди уыцы машинæйы бадын, уый зыдта æмæ йын уый æгъгъæд уыд. Тыхсгæ æндæр хъуыддагыл кодта — сывæллæттæ йæм фæстæмæ фæкæс-фæкæс цæмæн райдайынц?! Сæ цæстытæ йæм цæмæ ныццæвынц?! Дзамболат йæ хъæбысы вæййы Балсæгæн æмæ ма уый кæсæд! Фæлæ Залдуз цæугæ фæкæны æмæ йæ гыццыл къæхтæй амцæф-уымцæф цыдытæ фæкæны, йæ размæ нæ фæкæсы 'мæ.

Раздæр-иу æм бахатыд Балсæг: дæхи арæвдз кæ æмæ ды дæр цом махимæ. Æмæ ацыди уæд цалдæр хатты семæ. Стæй нал акуымдта. Æфсон ссардта:

— Æз хæдзар афснайон. Нырма уæддæр раджы у мæнæн.

Æмæ йæм никуыуал бахатыд Балсæг. Нырдæр иунæгæй баззайы. Æмæ, куыддæр

баззайы иунæгæй, афтæ рудзынджы раз слæууы æмæ сæ фæстæ фæкæсы. Уыдон уайтагъд фæаууон вæййынц фæзилæны, æмæ уæд йæ цæстытыл ауайы уыцы машинæ, сырх машинæ. Æрбацæуы, æрбацæуы æмæ æрлæууы рудзынджы раз. Стæй йын ауыны йæхи дæр. Уый та машинæмæ 'рбацæйцæуы — машинæйæ нæ рахизы, фæлæ машинæмæ 'рбацæйцæуы. Йæ цыды цыдæр и — зæрдæ йæм фæкъæпп кæны. Цыма бырстæ фæцæйкæны кæдæмдæр, лæбургæ цыма фæцæйкæны æмæ, кæдæм фæцæйлæбуры, уырдыгæй йæ раздæхт дыууæйыл у. Æмæ йæ сæрыл дæр схæцы бæрзонд, йæ цæнгтыл дæр, уыцы цæугæцæуын. Йæ акъахдзæф — фидар, цыма, йæ къах кæм æрæвæры, уым афтæ фæзæгъы — ай уал мæн! Йæ морæбын дарæс ын хæрзбадт кæны йæ уæнгтыл. Йæ хæдон дæр — морæ, йæ галстук дæр. Йæ цæстытыл афтæмæй уайы. Цыма æдзухдæр уыцы иу дарæс дары. Æмæ уыцы иу дарæс куыд дары æдзух?! Алыхуызон дарæс дæр дары. Фæлæ йæ фыццаг хатт уыцы дарæсы федта, йæ зæрдæ йæм куы фæкъæпп кодта, уæд, æмæ афтæмæй баззæди йæ цæстыты раз.

Йæ машинæмæ бацæйцæуы. Йæ машинæ та сырх у. Æмæ йæ æниу æндæр никуыдæм никуы федта цæугæ?! Куыд нæ йæ федта! Фæлæ та йæ машинæмæ фæцæйцæуы, йæ фидар, йæ лæбурæджы цыдæй.

Иууылдæр ын уыцы иу ран æвæрд вæййы, — тæккæдæр уый рудзынджы раз. Æмæ йæм уырдаæм бацæйцæуы. Куы бахæццæ вæййы машинæмæ, уæд ма йæ сæрыхил дæр фæзыны уæле рудзынгæй кæсгæйæ. Лæгъз фаст никуы вæййы йæ сæр, æвæццæгæн, йæ сæрыхил лæгъзфастæй нæ лæууы. Кæрæдзийы уæлæ спыхцыл вæййынц, фæздæггæнаг пецы сæрмæ фæздæг куыд спыхцыл вæййы, афтæ. Стæй сбады машинæйы æмæ ацæуы. Рудзынгмæ не скæсы, цыма дзы рудзынг нæй, уый хуызæн. Æмæ афтидæй баззайы уым, рудзынджы раз, афтæ афтидæй баззайы, æмæ йæм йæ афтид зыланг хъуысын райдайы рудзынгæй мидæмæ. Æмæ уæд ацæуы Сидонæ. Тыхсгæ кæны уыцы афтид зылангæй, йæ зæрдæ дзы риссы. Стæй та райсом фæстæмæ 'рбацæуы машинæ æмæ та уым æрлæууы.

Куы йæ уым æрбаййафы Сидонæ, куы та уый цур æрбацæуы. Æмæ йын уæд бирæ æхсызгондæр вæййы, уый цур куы 'рбацæуы, уæд. Иухатт Балсæджы шофыр дæр уырдаæм баскъæрдта æмæ уым баурæдта. Уæд уым цæмæ урæдта уый та?!

Дуар уартæ фалдæр куы и, мидæмæ бахызæн фæтæн дуар. Æмæ уым рахызт Сидонæ, сырх машинæйы тæккæ фарсмæ. Йæ къухæй йæм бавнала, уый дæр йæ бон уыди, фæлæ йæм нæ бавнæлдта. Æмæ уый фæстæ фæсмон кодта — цæуылнæ йæм бавнæлдта!.. Бавнал æм, дæ къух ыл ауадз, цыма йыл æнæуи афтæ ауагътай дæ къух, уый хуызæн, æмæ уа! Уæдæй æввахсдæр æм никуы бацыди.

Æмæ лæугæйæ баззайы сæ рудзынджы раз. Искуы ма куыст и, æмæ йæ цæуын хъæуы куыстмæ — уыдæттæ æмбарынхъом нал ваййы. Стæй иуафон фестæлфы æмæ уæд йæхи ныццавы йæ фæндаггон хызыныл. Афтæ йæ фæфæнды, цæмæй уый раздæр бацæуа æмæ, машинæ йæ сабыр цыдæй рудзынджы размæ куыд бацæудзæн, уый фена. Стæй куыд рахиза, машинæйы дуар куыд сæхгæна æмæ уартæ мидæмæбахызæн дуармæ куыд фæцæйцæуы йæ фидар цыдæй, уый дæр фена. Иухатт иумæ бахæццæ сты уыцы дуармæ. Сидонæ фæтыхсти, фæстæдæр фæлæууыд, æмæ йæм уый иу цыбыр каст фæкодта, стæй рахæццæ дуарыл æмæ йæм бадзырдта:

— Дæ хорзæхæй!

Уыцы ныхас дзы фехъуыста. Æндæр дзы никуы ницы фехъуыста. Сидонæ йын йæ къухмæ каст — афтæ йæ фæндыд, — уый дæр куы бавналид дуары хæцæнмæ, цыма дуар бакæныны тыххæй бавнæлдта, афтæ. Фæлæ йæм нæ бавнæлдта. Йæ разæй бахызти дуарыл. Чи зоны, æмæ йæм исты сдзурын хъуыд. Фæлæ цы?! Æмæ йæ цæстытæ нæма фæхицæн сты йæ къухтæй, афтæ фестæлфыд. Йæ хызынмæ фæлæбурдта — хорз у, æмæ дзы раздæр сæвæры, цы йæ хæссын фæхъæуы, уыдон — æмæ фæдде и.

Машинæ йæ бынаты лæууыди, цыма уымæ æнхъæлмæ касти. Сидонæ цыди æмæ йæ цæстытæ нæ иста машинæйæ. Фæндыди йæ куы æрлæууид æмæ гыццыл куы алæууид. Машинæмæ куы кæсид. Хæрз гыццыл. Стæй ацæуид. Фæлæ куыд æрлæууа? Бæргæ, искуыцæй йæм исчи куы фæдзурид. Уæд дзыхълæуд фæкæнид. Фæлæ йæм ничи фæдзырдта æмæ ахызти мидæмæ.

Йæ бынаты куыддæр æрбадти, афтæ дуар базыхъхъыр, æмæ дзы Фатиккæ йæ цыргъ цæсгом æрбадардта.

— Дзуры дæм.

Сидонæ йæ сæрыл схæцыд. Æппындæр æй нæ фæндыд, йæ сæрыл схæца, уый. Уæддæр ыл схæцыд. Адзырдта дуары зыхъхъырмæ.

— Чи мæм дзуры?

Æмæ та æрбазынди Фатиккæйы цыргъ цæсгом. Бахурдти.

— Чи дæм фæдзуры, уый нæ зоныс? — Стæй айсæфти дуары зыхъхъыр. Айсæфти уыцы бахурд дæр. Цыма йæ дуар цъист бакодта йæ тæрвазмæ. Æмæ йæ сæры иу хъуыды фæзынди Сидонæйæн: ныр, цыма, йæ цæсгом афтæ цыргъ куы нæ уайд Фатиккæйæн, уæддæр уымæй тынгдæр нæ гом кæнид дуар? Стæй та йæм мæсты рацы, Фатиккæмæ: уæдæ дуар у æмæ йыл æрбахиз мидæмæ æмæ афтæмæй зæгъ дæ зæгъинаг. Кæдæм æй дуары зыхъхъырай дзурыс?!

Сидонæ зыдта, чи йæм бадзуры, уый — куыд нæ йæ зыдта! Бадзуры йæм. Йæхæдæг дæр æм æрбауайы. Арæх — нæ. Фæдæ уæддæр æрбауайы. Дзургæ йæм арæхдæр бакæны. Æмæ фестæлфы Сидонæ — йе 'ннае тыхстытæ йын фаг не сты, ноджы ма йæ уый бахъуыди, уыцы радзур-бадзур! Иунæг у Сæхæм. Йæ афон куы уыд, уæд нæ фезмæлыд. Æвæццæгæн, Сидонæйы хуызæн агуырдта æмæ йыл нæ фембæлд. Нæ йыл фембæлд æмæ куыд фезмæлыдаид, цæмæ змæлыдаид? Нæ фезмæлыд. Бадгæйæ баззад йæ къæлæтджыны. Сидонæ сæм куы 'рбахауд, уæд базмæлыд, кæмдæр мидæгæй базмæлыд, æддæмæ йын нæма разынд, кæй базмæлыд, уый, афтæмæй чындзы цæуынмæ куы фæуид чызг! Æмæ фæсонтгонд и Сæхæм. Фæйнæрдæм сонт кæстытæ байдыдта. Уæдæ уанцоны чындзыцыд нæ уыд, нырма йæ бынат куы нæма 'рхъарм кодта!

Уырдаæм бацыди, университетмæ Сæхæм. Ам бауынаффæ кодтой директоримæ, улафынмæ кæй афæндараст кодтой, уыдонны бынæттæм æрыгæттæ æрбакæной, университет чи фæуд кæны, уыдонæй. Æмæ ацыд Сæхæм деканимæ аныхас кæна. Æмæ йæ декан фæлварæнты бамидæг кодта: дæхæдæг фен, дæхæдæг равзар! Æмæ равзæрста Сæхæм. Æртæ чызджы дзы равзæрста. Дыууæйы дзы корректортæй сæвардтой, уый та, Сидонæйы — кæстæр редакторæй. Æмæ бирæ фæхъæлдзæгдæр и Сæхæм. Цыма сæм ныронг талынг уыди, цырагъ сæм нæ сыгъди цыма, ныр сæм мæнæ фæзынди цырагъ, уый рауай-бауай кодта. Йæ зæрдæ цæуылдæр дардта — йæхæдæг æй кæй равзæрста уыйæппæт чызджытæ 'мæ лæппуты 'хсæн, чи зоны, уымæй дæр буц уыд йæхицæй. Æмæ йæ куыд нæ равзæрстаид æвзаргæ та! Искуы ма цæстытæ 'мæ æрфгуыты тар афтæ сиугæнгæ 'рцыди! Æмæ-иу фæлварæнты дзуапп куы лæвардта, уæд-иу æм

кæстæйæ баззæди. Аргъуыц дæр никæмæй кодта 'мæ 'ндæр дæр. Цæмæн аргъуыц кодтаид! Фæлварæнгæнджытимæ бады æмæ фæлварæндæттæгмæ кæсы. Æмæ уæдæ кæдæм кастайд хъуамæ?! Ноджы-иу дзуапдæттынмæ куы ралæууыд, уæд æм йæ ныхас гыццыл къæйныхгомау каст, мæнæ афтæ: ома, фæрсгæ кæнут, тыхсгæ ма кæнут, ам уын ахæм чызг нæй! Æмæ уый бынтон стырын кодта Сæхæмы.

Стæй йæ уайтагъд чындæхсæвмæ хонынмæ фæци.

Уый та бадгæйæ баззад. Æмæ йæм барвиты Фатиккæйы, æфсæнттæ бирæ. Йæхæдæг дæр æм бауайы. Гæнæн ын кæм фæвæййы, уым æм ахъаззаджы кæстытæ бакæны, доны сæрбын чи фæкæны, уый уæлдæф ахъаззаджы улæфт куыд ныккæны, доны бын ын фылдæры фаг куыд суа, афтæ, уый хуызæн.

Æмæ та йæм фæцæйуайы Фатиккæ дæр фæхуд-фæхудгæнгæ. Сæ секретарь. Уым директорæй уый, сæйраг редакторы 'хсæн цы нарæг хатæн ис, уым бады, сæ дыууæ дæр ын куыд цума кæной, стæй йæм исты амыхуыргæнинагтæ куыд дæттой фæйнæрдыгæй. Æмæ йæм сæ исчи куы авæры исты, уæд, йæ гыццыл стъолыл цы стыр зæронд машинкæ ис, уый уæззау къæрцц-къæрцц ссæуы.

Сидонæ, йæ разы цы гæххæттытæ уыд, уыдоныл æддæдæр ахæцыд, сыстади, йæ цуры скъаппы фарсыл дæргъæй-дæргъмæ тымбылзылд кæсæн уыд, уым иу каст бакодта йæхимæ æмæ ацыди. Сæхæм сыстад æмæ лæугæйæ касти, куыд æрбацæйцыд, уымæ.

— Сидонæ, мæ хур акæнай, афтæ куы баныхас кодтам, ацы цалдæр æмдзæвгæйы баивдзыстут чыныгаразæгимæ æндæртæй, æмæ сæм куы нæ бавнæлдтат. Тутт сты, хуымæтæджы халбыд. Сабиты цæст дзы цæуыл фæхæца, ахæмæй сæ ницы и. Баивын сæ хъæуы. — Æмæ та комкоммæ бакаст Сидонæмæ.

Сидонæ фæтыхст — иуæй, Сæхæм æм афтæ комкоммæ кæй æрбакаст, уымæй фæтыхст, иннæмæй — уыцы æмдзæвгætæ! Цымæ, кæцытæ уыдысты?! Æмæ сыл, цымæ, кæд ныхас кодтой?! Фæстаг хатт æм куы бадзырдта, уæд сæм къухфысты кой не 'рцыди. Уæд ын цыдæр уацы кой кодта, Мæскуыйы журналтæй кæцыдæры чи рацыд, ахæм уацы кой. Бакæс-ма, дам, æй, тынг пайда, дам, дын фæуыдзæн дæ куысты. Æндæр сæм уыцы къухфысты кой нæ уыди уæд. Кæд æм уый размæ куы фæдзырдта, — уый уымæй къуыри раздæр уыдаид, — уæд ын

кодта уыцы æнæхайыры æмдзæвгæты кой. Æмæ, цымæ, кæцытæ уыдысты?

Сæхæм æм касы уæлæмæ, цыдæр æнæмбаргæ каст æм каны, йæ бæрзæй сыздыхт æмæ суанггæндтæ сбадтысты йæ бæрзæйы нуæрттæ. Сидонæ уымæ нæ касы. Сидонæ дæлæ къухфыстмæ касы. Сæхæмы раз дывæлдахæй чи лæууы, уымæ, уым хъæуы баивын æмдзæвгæтæй кæцыдæрты, фæлæ æмбары, хаты йе 'ппæт удæртауæй — касы йæм. Æмæ тыхсы, кæй йæм касти, уымæй. Æмæ фæфæнд кодта — асайа йæ! Æндæр гæнæн ын нал уыд. Сайгæ уый фæкæны, æндæр гæнæн кæмæн нал вæййы, уый. Уæдæ йæ хъалæй сайгæ чи каны! Асайа йæ, æмæ йын йæ кастæй дæр фæрвæза.

— Æрцæттæ сын кодтам сæ бынæттæм æндæр æмдзæвгæтæ, фæлæ мæ сæ айвын айрох и. Ныртæккæ сæ аивдзынæн, ахæсдзынæн къухфыст æмæ сæ аивдзынæн, уым мын стъолыл цæттæйæ лæууынц æмæ.

Сæхæм йæ сæр иуырда æм æркъул кодта, иннæрдæм æй æркъул кодта, йæ рихийы кæрон аныхта.

— Æнæуи истæуыл тыхсыс, мыййаг, Сидонæ? — æнæнхъæладжы бафарста Сæхæм, æмæ Сидонæйæн йæ зæрдæ базмæлыд, ахæм æргом змæлд бакодта йæ зæрдæ, цыма уым мидæгæй лæууинаг нал уыд, цыма дзы нырмæ кæй фæлæууыд, ууыл дæр æм фæсмон æрцыд. Æмæ сцæйхъæрзыдта Сидонæ — фæлæ йæ уæлæмæ не суагъта. Йæ къух систа, йæ риуыл авæрынмæ хъавыд йæ армытæппæн, чи зоны, йын фенцондæр уыдаид, фæлæ йæ нæ авæрдта, куыд æй авæрдтаид!

Æмæ загъта, цыма кæйдæр æнæзонгæ хъæлæсæй загъта, уый хуызæн:

— Куы нæ тыхсын, ницæуыл тыхсын, Сæхæм Сосейы фырт. — Афтæ загъта, стæй бахудти. Бæргæ, худгæ куы нæ бакодтаид — цы тыхсти 'мæ цы нæ тыхсти, уый дæр разынди уыцы бахудты. Уый йæ йæхæдæг дæр куы бамбæрста, уæд æй Сæхæм куыд нæ бамбæрстаид! Æмæ уый куыд нæ зыдта на 'мæ — лæгæн йæ бахудты куыд разына йæ тыхст, афтæ йын иу ран дæр нæ разындзæн. Зыдта йæ, фæлæ ма уыдæттыл уыди!

— Ахæсс æй, — загъта Сæхæм, къухфыст бафæлдæхта, гæххæтхæссæны бæттæнтæ биноныг бастæй бабаста æмæ йæм æй радта. — Абон сæ баив. Райсом æй арвитын хъæуы типографимæ.

Сидона райста кѣухфыст. Йæ галиу дæларм æй бакодта, æмæ, цыма бынтондæр æнæмæт у, уыйау фæраст и Сæхæмы уатай. Къæсарыл дзæбæх ахызт, фæлæ тыргъы цудын байдыдта. Уæд йæ рахиз кѣухыл схæцыд æмæ, цыма уыцы стыр кѣуыл кæрæй-кæронмæ фæндыры амонæнтæ конд æрцыд, æмæ сыл цыдæр сусæг зарæг ацæгъдын йæ зæрды уыд, уыйау та-иу йæ кѣухы зæрдæтæ фæцарæзта кѣулмæ. Стæй бахæццæ и йæхи дуармæ, æнахуыр тыгъд æй бакодта, уæддæр йæ уæхск тæрвазыл бахафта, ныззылди, дуар дæгъæлæй ахгæдта, цыма йæ къах истæуыл скѣуырда, уыйау йæхи бахаста йе стьолмæ, фыццагыл гæххæтхæссæн баппæрста, стæй йыл бахауди йæхæдæг дæр æмæ хъæрæй ныккуыдта. Куыдта, йæ уæнгтæ хæрдмæ схъиудтой æмæ йæ цæстытыл уади: рудзынджы æдде, уый рудзынджы — Сидонайы, фæлæ сæ уынгæ Сæхæмы рудзынгæй кодта — машинæйы раз лæууыдысты дыууæйæ. Уый йæхæдæг æмæ иу хæрзуынд сылгоймаг — уый дæр уыдонимæ кусы, профцæдисты обкомы — уый зыдта. Лæууыдысты æмæ сæ дыууæ дæр уыцы худæнбылæй цыдæр ныхæстæ æппæрстой кæрæдзимæ æмæ худтысты — иумæ нæ худтысты, фæлæ радыгай. Исты-иу чи загъта, уый-иу фæлæууыди, æмæ-иу иннæ бахудти. Æмæ йæм уый цыдæр зæрдæхсайгæ фæкаст, уыцы худт — радыгай кæй худтысты, уый, æмæ йæ зонд хæццæ кæнын байдыдта. Æрæджиау бабадтысты машинæйы фæйнæрдыгæй, æмæ уыциу тахт акодта машинæ йæ бынатæй. Æмæ йæ бынат афтидæй аздад, æмæ йын йæ зæрдæ цыдæр — тас уыди, æви рис уыди — афтæ 'рбалхъывта æмæ ма, дзæбæх сулæфа, уый бон æй нал уыди. Уæд ын кодта, æвæццæгæн, уыцы æмдзæвгæты кой Сæхæм! Уæд ын загъта, æвæццæгæн, баивын сæ хъæуы, уый тыххæй. Цымæ ма æмдзæвгæтыл уыд, кæцыты дзы ныууадзын хъæуы æмæ, кæцыты аивын хъуыд, уыдæттыл!

Иу афон бамбæрста — йæ фарс стьолы тигъмæ ныббыцæу æмæ дуды йæ фæрск. Уæддæр нæ фезмæлыд — уадз æмæ дуда! Æниу, йæ фæрск нæ, фæлæ иууылдæр куы дудид, цы у уымæй! Уæддæр æй дудын хъæуы — уадз æмæ дуда! Æмæ нæ фезмæлыд. Уымæй чысыл фæстæдæр чидæр дуарыл æрбахæцыд. Уæд фезмæлыд, йæ иувæрсты акаст дуармæ — дуар æнгом лæууыд йæ бынаты æмæ йыл дæгъæлтæ æвæндон хъеллау кодтой. Æмæ йæ хъуыдымæ кæуылдæрты æрæфтыд, лæг цæугæ иу ранмæ куыд кæна, æфтгæ та иннæ ранмæ куыд бакæна, афтæ — хорз

уыди, æхгæд кæй уыди дуар, уый. Стæй та джитæнтæ бакодта — ныр байгом кæнын хъæуы дуар æмæ йæ куыд байгом кæна! Куы нæ йæм, сыста, уый цæуы, куы нæ — дуар байгом кæна, уый. Уыцы цæстыфæныкъуылд, стъолыл хауд уыд, афтæмæй йæ зæрдæйы кæрон абадт иу дыдзы рухс, æмæ йæ цæстытæ байгом сты — рухс сыл схæцыд æмæ байгом сты. Азылд стъолы фæрсты æмæ йæ бынаты æрбадт. Бадти æмæ дуарыл дæгъæлтæ куыд æрзæбул сты, уымæ каст, каст, фæлæ йæ уыцы дыдзы рухс дзæбæх кæсын нæ уагъта. Уæд рахæцыд стъолы лагъзыл, лагъзы рæбынæй чиныг раласта йæ къухы уырзтæй, стæй чиныджы мидæгæй райста уыцы къам, армытæппæны йас къам. Уыцы хæдзары кусы, чи йæ систа, уыцы лæппу, уæле профцæдисты кæмдæр. Ахизæны асинтыл лæууыдысты иу ахъ-аззаджы къордæй. Уый сæм æдде уынджы хъæбæрæй æрбахъ-ав-æрбахъав кодта йæ къамисæнæй. Куы-иу кæм алæууыд, куы — кæм. Сидонæ сæ фæрсты ахызти, асинтыл фæуырдыг кодта, афтæмæй йæ йæ цонгæй рацахсæгау кодта, кæронæй цы лæппу лæууыд, уый.

— Цалынмæ ды немæ слæууай, уæдмæ не сфидаудзæн нæ лæуд æмæ нын нæ туг бануаздзæн далæ уыцы джауыр, — худгæ-худын дзырдта уыцы лæппулæг æмæ йæ йæ фарсмæ алæууын кодта. Сидонæйы нæ фæндыд йæ къам исын, фæлæ йæхи тых-тынд кæна лæппуйы къухтæй æмæ афардæг уа, уый дæр æм нæ цыди. Æрлæууыди лæппуйы фарсмæ. Уæд æм февнæлдта лæппу, йæ рæмбыныкъæдзтыл ын фæхæцыд æмæ йæ йæхи бынаты ав-æрдта, йæхæдæг та уый бынаты алæууыд кæронæй.

— Æххæстæй куы нæ рауайай мыййаг, уæд йæ къам денуш-ка сау капеччы аргъ дæр нæ уыдзæн, — йæ фæхуд-фæхуд не 'нцади лæппуйæн.

Æмæ йæ уæд нæ фæдта Сидонæ, уый дæр уым лæууыд, уый нæ базыдта уæд. Уый фæстæ йæм уыдоны сылгоймæгтæй æрда-та чидæр къам. Æркасти къаммæ, æмæ йыл йæ цæстытæ андæ-гъдысты æмæ йæм ныхъхъоппæг сты йæ цæстытæ, афтæмæй касти. Фаллаг кæрон лæууыди кæд — уымæн æй нæ фæдта, куы сæ иста уыцы лæппу, уæд. Сæрæй къæхты бынмæ зынди. Йæ цæсгом ныхысæры йас дæр нæ уыди, фæлæ йæ хорз уыдта Си-донæ — дæлæ йæ фындз, гыццыл фæгуыбыр и размæ. Гыццыл фæгуыбыр и æрмæст, æмæ йæ цыма цас фæндыд, уыйас кæй нæ фæгуыбыр, ууыл фæсмон кодта фындз. Йæ уæллаг был тæргай-

хуызæй аздад бинаг былы сæрмæ — цыма гыццыл разуæз фæци.

Йæхæдæг дæр ис уыцы къамы, уый дзы фæрох, стæй ма дзы ноджы чи уыд йæ зонгæтæй — иуы дæр сæ нæ федта. Уымæ фæкасти, цалынмæ йæ бон кæсын уыди, уæдмæ, стæй бафснайдта къам. Куы йæ бафснайдта, уæд æм æрцыди уыцы хъуыды — ныр æй сисын кæн, уый сисын кæн иу дзæбæх къамисæгæн уыцы къамæй, егъау къам дзы саразын кæн. Фæлæ йæ кæмæн сисын кæна, куыд æй сисын кæна! Стæй-иу æй кæм æвæрдзæн?! Æмæ куыд æрцыди уыцы хъуыды, афтæ акодта цæугæ дæр — йæ фæд дæр никуы баззади. Æнæуый йæм кæстæ арæх кодта. Истæуыл-иу куы стыхсти, уæд та-иу рацæйласта уыцы лагъз. Æмæ-иу цыма кæмдæр æдзæрæг сакъадахыл фестæди, æрмæст уыдон дыууæйæ кæм сты, ахæм сакъадахыл, афтæ-иу æм фæкасти, цæмæн-иу æм афтæ касти, уымæн йæхæдæг дæр ницы зыдта. Стæй йæм ууыл хъуыды кæнын дæр нæ цыди. Каст-иу къаммæ æмæ-иу цин кодта, кæй йæ уыдта, ууыл. Кæронæй кæй лæууыди, дзæбæх кæй зынди, ууыл. Стæй-иу æй исчи куы 'рбаййафа, уымæй куы старст æмæ-иу æй чиныджы мидæг куы бавæрдта æмæ-иу чиныг стъолы лагъзы тæккæ рæбынмæ куы бассывта, уæд-иу райдыдтой йæ хъызæмæрттæ — куыд цæрдзæни?! Уый зыдта — афтæ цæрæн нæй. Уый куыд раст у Хуыцауы бын, æмæ дæ зæрдæ иуимæ дзура, дæхæдæг царды фæндтæ иннæимæ кæнай! Дæ зæрдæ кæй уындæй къæпп кæны, уымæ нæ, фæлæ æндæр искæмæ худай дæ мидбылты! Кæдыккон у ацы цард, кæдыккон, æмæ йæ гаччы куыд нæма сбадти! Æмæ æниу сбаддзæн искуы йæ гаччы? Адæмæн сæ фылдæр раст нæ цæры. Сæ фылдæр нæ, фæлæ сæ бирæ фылдæр. Искуы иугæйттæ ма уæд се 'хсæн, уыйеддæмæ иууылдæр афтæ цæрынц. Цæрынц, чи кæимæ баиу и, уымæ цæры. Чи кæмæн нывгонд у, уый не ссары, нæ йыл фæхæст вæййы а царды 'мтьерыйы æмæ æндæримæ баиу вæййы. Афтæмæй æнхæлгæ та афтæ кæнынц, ууыл сæмбæлди, нывгонд ын чи уыди, ууыл. Уымæй ма æнæрастдæр цы уа! Уый ныббаринаг нæу — нæдæр адæмæн сæхицæн, нæдæр, цы æрдз сæ сфæлдыста, уымæн.

Æмæ, адæм сæ царды цы хъызæмæрттæ æййафынц, сæ фæндæгтыл цы фыдæххæлтæм бафтынц, уый кæд уымæн афтæ у, уæд та? Алчи сæ, йæхи нывыл карст чи у, ууыл кæй нæ сæмбæлд, уый аххос, уæд та? Кæрæдзиимæ сæ баиу кæн, уæд бынтондæр кæимæ баиу уаиккой, æнæуи та уыцы иуæн йæ дыууæ

æрдæджы чи у, уыдон кæй нæ баиу сты, уый аххос, уæд та?! Æппындæр кæрæдзийæн чи ницы бавæййы нæ дæргъæй, нæ уæрхæй, уыдон кæй баиу вæййынц, уый аххос уæд та?!

Æмæ уæд сæ байзæддаг дæр æндæрхуызон кæй уайд, ууыл дзырд дæр нæй. Уæд йæ туг сыгъдæг уайд. Æмæ йæ туг сыгъдæг куы уа лæгæн, уæд йæ зæрдæ дæр сыгъдæг у æмæ йæ цæстом дæр. Æмæ уæд сыгъдæгдæр уайд дуне дæр. Æгъдау дзы уайд. Ныр та дзы нæ иу æгъдау и, нæ — иннæ. Адæм фæззыгон сыфтæртæй уæлдай не сты. Царды дымгæ сыл чердæм ныф-футт кæны, уыцырдæм сæ фæцæйскъæфы сæрбихъуы-рæйттæгæнгæ. Кæм фæлæудзæн царды дымгæ йæ футттытæй æмæ, кæм æрхаудзысты, уый зонгæ дæр нæ кæнынц.

Балсæгмæ афтæ нæ кæсы. Уымæ афтæ кæсы, цыма ссардта уыцы иунæджы. Фæлæ йæ не ссардта, уæд æй уый дæр хъуамæ ссардтаид, Сидона дæр. Æмæ йæ не ссардта. Чи зоны йæ йе стыр куыстæй не 'вдæлы уыдæттæм, фæлæ уый куыстæй ахс-джагдæр кæй у, ууыл никуы ахъуыды кæны — нæ йæ 'вдæлы ууыл ахъуыды кæнынмæ. Уымæн æмæ йæ царды дымгæ йæ разæй ракодта æмæ йæ хæссы 'мæ хæссы.

Уæд йæ дыууæ 'мбалимæ фæцæйцыдысты сæ куысты фæдыл. Уартæ, стыр армукъайы фæстæ тигъыл цы стыр хæдзар ара-зынвæнд кодтой, уымæн, дам, уыцы бынат къуындæг у, нæ, дам, дзы цæуы. Исты амал кæнын хъуыд. Сæ машинæ армукъа-йæн ацы фарс фæурæдтой, армукъайыл фистæгæй бауайой. Утæппæт адæм æмæ машинæты 'хсæн ныллæуу-ныллæутæнгæ цæуыны бæсты. Автобусты æрлæууæны — дуне адæм. Кæрæдзимæ — цыдæр тыхстыздæхтытæ. Уыцы хъæрæй дзу-рынц, гъе, цыма уæзхъус уыдысты се 'ппæт дæр, уый хуызæн. Ноджы сæ чи йæ сæр тилынай нал æнцади, чи сæ йæ цæнгтæ арвмæ ныддардта æмæ сæ зæхмæ нал уагъта. Чи сæ йæ цæсты-тыл ныххæцыд æмæ йæ къухтæ нал иста йæ цæстытæй.

— Цы хабар у? — фæрсы Балсæджы 'мбæлттæй иу. Уый дæр хъæрæй.

Æмæ, дам, фыдбылыз æрцæйцыди мæнæ ам, стыр фыдбы-лыз, дам, æрцæйцыди. Мæнæ ацы ран. Иу зæронд ус — гуыбыр аци размæ, йе æнæуи къæдз уыди — ницы йын базыдта Балсæг, афтæмæй йæ гом цæнгтæ ныккомкоммæ кодта, автобус кæм æрлæууы, уыцы ранмæ.

— Мæнæ саубон куыд фæцæйкодта кæйдæр мæгуыр хæдзарыл,

мәна! — ныдздынаэста хъарәй, гуыбыр усы фарсмә цы бәрзонд ус ләууыди, уый әмә фесхьиудта Балсәг. — Уас сау бон акәна знаджы сау кьоппайыл! — ус йә тьәпән армәй йә ных батъәпп кодта. — Чи ма куывта, уый уыдонән нә куывта уәдә! Уыцы мад әмә уыцы дыууә гыццылән!

Мад әмә дыууә гыццылы коймә Балсәг цыма хъал раци.

Әмә уыцы тәккә цәстыфәныкьублд йә разы цы тьәпән ләг ләууыд, Балсәгән, уый разылд Балсәджырдам стәй, йә кьухтә фәпырх кодта әмә сә йә хәдсәрмә авәрдта — сажы ськьаты бадт акодтой йә кьухтә йә сәрмә ләгән.

— Ам әргәпп кодта, автобус куыддәр әрләууыд, афтә, йә иу цонгыл дәр сывәллон бады, йе 'нна цонгыл дәр бады сывәллон. Әргәпп кодта 'мә куыддәр әргәпп кодта, афтә автобусы рәзты ма атәррәст кәна фаллаг фарсмә. Афтәмәй автобусән йә тәккә чьылдымты иу машинә раскьәрдта, раскьәрдта — әмә скьәргә дәр куыд нә ракәнынц, фәлә уый, уынг цыдәриддәр уыд, йә хъәләсы йә рахаста. Әмә машинә цы азымджын уыд — машинә уыди әмә раскьәрдта, уый цәмәй хәйрәг уыд, әмә исчи йә размә әнәрхъуыды гәпп кәндзәни! Мәна ма иу кьахдзәф раздәр фәци — цәй кьахдзәфтә-йедтә кәнын әз дәр, цә! — йәхиимә схыл и ләг. — Кьахдзәф нә, фәлә иу вершок әмә — дә балгьитәг афтә — пайда сә нал уыди. Йә разәй сә ахастайд уыцы тәхгә машинә әмә... — Ләг йә сәр нытгылдта әмә йә цәнгтә авәрәз әппәрст әркодта йә фәрстыл.

— Уартә и, уартә, уыцы ус! Уартә фәцәуы, уартә фәхәссы йә дыууә сывәллоны дәр! — Иу бәрзонд ләппуләг йә даргь цонг адардта адәмы сәрты армукьайырдәм.

— Әмә фәтгьул сывәлләттә сты! — Дзуры чидәр ноджы сылгоймәгтәй. — Цыкурайы фәрдгуыты хуызәттә. Иннә ахәм сә мад! Уыцы саугага сауцәст әмә сауәрфы! Нывәндтә хъуамә ма скәнид уыдоны хицау әмә куывдтә ма фәкәнид, стыр куывдтә! — Ус ма ноджыдәр дзырдта цыдәртә, фәлә йәм Балсәг нал хъуыста — Балсәг хъусынән нал уыд. Ләууыд, фәлә кәм ләууыд әмә цәмә ләууыд, уыдәттә не 'мбәрста. Әрмәст уый хатыд; йә сәрыхил цыдәрхуызон змәлыд әмә йәм уыцы змәлдәй цыдәр нындәвта әмә йә сыгьта, мәна цыма судзгә скодтой йә сәрыхъуынтә. Әнәуи уыдта — уартә уыцы фәрсты армукьайырдәм йә тагьд цыдәй фәуайы

Сидонæ, йæ дыууæ цонгыл уыцырдæм фескъæфы Залдуз æмæ Дзамболаты.

Йе 'мбæлттæм дæр ницуал сдзырдта — цы ма сæм сдзырдтаид! Аппæрста йæхи адæмы 'хсæнты, кæй сæ йæ сынæгæй риуыгъта, кæимæ сæ риуæй риумæ 'мбæлд, афтæмæй сæ баййæфта тæккæ дуарбахизæны. Сæ разы алæууыд, йæ цæнгтæ сыл æрбатыхта æртæйæ иумæ, бахудти сæм, фæлæ йæм уыдонæй ничи бахудти: йæ бахудт бахудты хуызæн нал уыди æмæ йæм куыд бахудтаиккой! Сывæллæттæ сæ цæсгæмттæ мады дæллагхъуыр атыстой. Мад æм йæ цæстыты тар ныццарæзта. Æмæ архайдта Балсæг, исты куы зæгъид, куы сæм сдзурид исты, фæлæ йæ былтæ ныхъхъæбæр сты, цыма сæлгæ ныккодтой, уый хуызæн æмæ ма дзурынмæ арæхстысты афтæмæй! Æмæ сæ суагъта уæд, йæ былтæм сæвнæлдта, сæууæрста сæ, æмæ йæм уæд фехъуысти йæ ныхас, цыма йæм искæй ныхас фехъуысти, уый хуызæн.

— Цы ми кæныс ам, Сидонæ?!

Æмæ йæ уæд та Сидонæ бафарста:

— Ды цы ми кæныс ам?!

Балсæг йæ сæр ныттылдта — афтæ æхсызгон ын уыд Сидонæйы ныхас хъусын, афтæ! Æмæ сындæггай йæхи æмбарын байдыдта. Бахудти та.

— Кæдæм цæуыс?

Сидонæ дæр бахудызмæл, афтæмæй йæ цæстытæй ацамыдта армукъамæ.

— Мæнæ ардæм.

— Цæмæ дзы цæуыс?

— Хъуыддаг мæ дзы и.

— Цы хъуыддаг дæ дзы и?!

Æмæ фестæлфыд Сидонæ.

— Æгæр мæ нæ систай рафæрс-бафæрс?! Кæд милицæйы кусыс, æмæ дæм мæ уырдаг нæ бакодтой, милицæмæ!

Æмæ бамбæрста Балсæг — æгæр æй рафæрс-бафæрс кæны адæмы 'хсæн. Фæлæ цы кæна?! Цы хæйрæджытæ йæ рахастой сæ хæдзарæй, цæмæ схæццæ и æд сывæллæттæ ардæм, цæмæн фæцæйхауди машинæйы бынмæ?! Цæмæн ын фæцæйуагъта дон йæ артыл!

— Уæдæ ам лæуу, цы дæ хъæуы, уый зæгъ — æз дын æй рахæсдзынæн.

— Нæгъ. Ды лæуу ам. Æз мæхæдæг рахæсдзынæн, цы мæ хъæуы, уый, — загъта Сидонæ æмæ йæм сывæллæтты авæрдта.

Сæхимæ куы 'рцыдысты, уæд цыма сæхимæ нæ, фæлæ æндæр кæдæмдæр æрцыдысты, уый ракæс-бакæс кодта Балсæг. Йæ дарæс дæр нæ раивта, афтæмæй лæууыди хатæны астæу æмæ чызг æмæ лæппумæ касти. Уыдон диваныл бадтысты фæрсæй-фæрстæм. Куы-иу сæ иу скуыдта, куы — се 'ннаæ. Куы та сæ дыууæ дæр. Балсæг тыхсти, куы сæ басабыр кæнид бæргæ! Фæлæ сæ куыд басабыр кæна, уый нæ зыдта. Исты сæм сдзура, уый нæ уыд йæ бон. Уæд сæ систа йæ хъæбысмæ æмæ сæ уыцы мадзурайæ рахæсс-бахæсс систа хæдзары мидæг. Уæддæр нæ сабыр кодтой æмæ сæ хæринаггæнæнмæ ахаста. Уым Сидонæ, йæ мидæгдарæн халат йæ уæлæ, афтæмæй, армукъайæ цы селайы хуызæн игæры карст æрбахаста, уый тæнæг цъар стыгъта. Куыд архайдта, афтæ иу каст фæкодта Балсæгмæ. — Йæ уæлæдарæс нæ раивта. Йæ зæрды йын зæгъын уыд — раив дæ дарæс, фæлæ йын нæ загъта. Ноджы тынгдæр багуыбыр игæры карстыл. Æмæ та йæм афтæмæй дæр иу каст скодта. Æмæ уæд йæхи растгæнæгау загъта Балсæг.

— Сæ кæуынай не 'нцайынц æмæ...

Фæлæ цыма ницы загъта, уымæй уæлдай йæм йæ хъус не 'рдардта Сидонæ. Æмæ та уæд загъта йæхæдæг:

— Æвæццæгæн съл сæ тарст æртæфсти.

Æмæ та йæм скасти Сидонæ.

— Цæй тарст? — нæ фарсты хуызæн уыди йæ ныхас, нæ дзуаппы хуызæн. Уый йæхæдæг дæр бамбæрста. Æмæ æцæгæй — цæй тас?! Машинаæ сæ рæзты атаhti, уымæй куыд хъуамæ фæтарстайккой?! Фæцæй сæ цавта, бирæ нал бахъуыд ныццæва сæ, уымæ, фæлæ уыдон уымæн цы зонынц?! Афæдз дæр кæуыл нама цæуы, уыцы лæппу тасæн цы зоны! Уæдæ чызгæн дæр йе 'ртæ азы нырма уартæ кæм и! Æцæг сæ шофыр фæсте куы басырдта, цы автобусæй æрхызт, сывæллæттæ йæ хъæбысы, афтæмæй, уыцы автобусы шофыр, Дзамболат ын цы цонгыл бадт, ууыл ын куы фæхæцыд æмæ йыл хъæр кæнын куы райдыдта, йæ даргъ цæнгтæ йын йæ цæстыты раз куы ныттылдтытæ кодта, уæд скуыдтой. Фыццаг Залдуз скуыдта, стæй скуыдта Дзамболат дæр. Афтæмæй æппындæр ницы хъуыддаг уыд шофыры Сидонæмæ. Уæдæ дæ автобусы ницы ракодта, цы ракодта, уый æдде ракодта æмæ, æдде кæд йæхи мары, уæддæр

дзы дауыл цы цауы! Æмæ йæм йæ зæрды сдзурын уыд, фæлæ сывæллæттæ куыдтой æмæ йæхиуыл размæ ахæцыди. Йæ фæстæ дæр ма тылдта йæ къухтæ шофыр.

— Ау, куыд цæй тарст?! — цыма цауыл хъуыдытæ кодта Сидонæ, уый æмбæрста, уыйау загъта æрæджиау Балсæг, — Уыйæппæт адæм се 'мбуйæ куы нал æнцадысты. Уæд сывæллæттæ фæтæрсой, уымæн бирæ хъæуы?

Сидонæ бахудаæгау кодта. Худын æм нæ цыди, уый бæрæг уыди. Æмæ кæронмæ нæ райхæлд йæ бахудт, афтæмæй загъта:

— Æмæ, куы фæтæрсой, уæд сын цы уыздæн? Уадз æмæ гыццылтæй базоной, тас цы у, уый. Царды бирæ тæссаг фæзилæнтæ ис, æмæ сыл уадз æмæ развæлгъау сфæлтæрой.

Балсæгæн хъыг уыди, афтæ кæй загъта Сидонæ, уый. Уæдæ тасыл куыд и сфæлтæрæн? Тас лæджы маргæ куы кæны, уæд ма йæ фæлтæргæ та куыд кæны! Æмæ нал баурæдта йæхи:

— Гъомæ уый дæр хорз — уадз æмæ сфæлтæрой гыццылæй, фæлæ, гъеныр, уыцы игæры карсты тыххæй сæфтыстæм æнæхъæн хæдзарæй?!

Сидонæ ницы сдзырдта, йæ куысты кой кодта. Æмæ та уæд загъта йæхæдæг Балсæг:

— Уæд мæ быны машинæ и, уый зоныс, алыбон армукъайы рæзты цауын, уый дæр зоныс. Цы дæ хъæуы, уый мын зæгъ, æмæ дын æй æрбахæссон. Мæхæдæг дæ куы фæфæрсын, райсом куы фæцауын, уæд — изæры цы 'рбахæссон!

— Чи зоны 'мæ дæ хаст нæ хъуыди, чи зоны мæ мæхи хаст хъуыди.

— Дыууæ сывæллоны аккой кæнай æмæ уартæ стыр армукъамæ араст уай иу игæры карстмæ?! — Зыдта йæ — æгæр дзуры, фæлæ йæхи нæ урæдта æнæ дзургæ Балсæг. — Уæд та цыдтæ æмæ дæхæдæг ацу, сывæллæтты искæмæ фæуадз сыхæгтæй.

— Æмæ мæ, кæд сывæллæттимæ цауын фæндыди, уæд та?!

Балсæг дзурын ницуал сфæрæзта. Сывæллæттæм фæйна касты бакодта æмæ арф ныууæфыд. Тамако куы адымид, тыргъмæ куы ахизид, фæлæ æд сывæллæттæ куыд ахиза тыргъмæ, æмæ куыд сдыма æд сывæллæттæ! Ерэвæра сæ искуы, уый та йæ цæст нæ уарзта æмæ афтæ лæууыд къаннæг хæринаггæнæны бæстастæу. Стæй æрæджиау, цыма йæ хъаст йæхицæн кодта, уый хуызæн загъта:

— Бынысæфт нæ кодтам ницæй тыххæй! Уæд автобусæй æрхызтæ, æмæ гыццыл фæлæуу, æмæ уал автобус ацæуа. Кæдæм йæ рæзты гæпп кæныс?!

Сидонæ ницы загъта, йæ игæры карстимæ архайдта. Æмæ йæ маст пихылæйттæ калдта уыцы игæры карстмæ Балсæгæн — афтæ йын æй йæ къухтæй сыскъуын æмæ йæ рудзынгæй ныддывытт кæн! — Горæты уынгты куыд цæуын хъæуы, уый ма зонай!

Æмæ та йæм уæд скасти уæлæмæ Сидонæ.

— Дзæгъæлы дæм афтæ кæсы.

— Цы?!

— Горæты уынгты цæуын нæ зонын, уый.

— Уæдæ кæдæм гæпп кодтай машинæйы хъæлæсмæ, кæд зонын горæты уынгты цæуын, уæд?!

— Кæд мæхи æппæрстон машинæйы бынмæ, уæд та?!

Æмæ уæд бынтон нал бамбæрста йæхи Балсæг.

— Дæхи кæд æппæрстай, уæд дæхи баппæрстаис, сывæллæтты та ма кæдæм раккой кодтай?!

Æмæ уæд раст алæууыд Сидонæ, йæ къухы кард, афтæмæй.

— Нæ уагътон мæ сывæллæтты мæ фæстæ. Царв æмæ мыд нæ хордтаиккой искæй къухæй!

Æмæ ницуал сфæрæзта дзурын Балсæг. Дзурын нæ, фæлæ улафын дæр нал фæрæзта. Кæмдæр-иу фæфидар йæ улафт æмæ-иу цалынмæ хуыфæгау скодта, уалынмæ-иу уæлæмæ нал куымдта улафт. Æмæ йæм уæд иу хъуыды æрцыди: ацæуа, фæстæмæ ахæсса сывæллæтты, уым сæ диваныл æрæвæра, йæхæдæг ахиза тыргъмæ æмæ тамако сдыма. Æниу æй хорз зыдта — мæстийæ тамако куы фæдымы, уæд хуыфгæ фæкæны. Хуыфдзæни та ныр дæр, фæлæ уадз æмæ хуыфа!

Æмæ афтæ зынд Балсæгмæ, цыма йæхиуыл хæцын йæ бон у æмæ, цыма ничи базондзæн, йæ зæрдæйы цы маст и, уый — ничи дæр йе 'мкусджытæй, ничи дæр йе 'нна зонгæтæй. Фæразы йæ уды зынтæ æмбæхсын, нæ, хъуамæ йæм макæй зæрдæ мацæмæй фехсайа, афтæ йæ фæндыд æмæ архайгæ дæр ууыл кодта. Фæлæ маст кæй зæрдæмæ баирвæзы, уый, куыд æм кæсы æмæ йæм, цæмæн афтæ кæсы, уыдæттæй нал фæфæрсы. Æмæ цыдæрхуызон фефсæрста йæхимидæг, фæуæззау, фæмæстæгхуыз. Æнæуи та йæм, кæнæ, зын ын кæй у, уый равдиса, кæнæ йæхи бабуц кæна Сидонæйы цæсты, кæд æм йæ зæрдæ

фæфæлмæн уайд, ахæмтæй ницы уыд. Уый размæ куыд царди, ныр дæр афтæ. Райсом-иу Залдузæн йæ къухыл ахæцыди, Дзам-болаты-иу йæ хъæбысмæ фелвæста, афтæмæй-иу рахызт дуарæй. Уый ма-иу уым баззад, Сидонæ. Уыдон-иу машинæйы ба-бадтысты æмæ — сывæллæтты цæхæрадоныл йæ куыстмæ. Изæры дæр афтæ — армукъамæ-иу фездæхт. Хæринаг сæ бирæ ницы хъуыд, фæлæ уæддæр хæдзар хæдзар у. Уырдыгæй-иу сывæллæттыл ракодта йæ фæндаг. Кæд-иу искуы-иу хатт йæ бон нæ уыд сывæллæттæм фездæхын, уæд-иу развæлгъау ба-дзырдта Сидонæмæ.

Æмæ-иу йæ фæйнæ фарс куы сбадын кодта чызг æмæ лæппуйы, йе стыр цæнгтæ-иу сын сæ гыццыл уæхсчытыл куы æрæвардта, фæйнæрдыгæй-иу сæ куы 'рбадæларм кодта, æнгом-иу сыл куы 'рбахæцыд йæхимæ, уæд-иу æхсызгон улæфт куыд ныккодта йæ риуы дзаг, уый-иу зонгæ дæр нæ бакодта. Фæлæ-иу уыцы ныуулæфт кæронмæ куыд нæ ахæццæ, куыд-иу дзы ферхæцыд, уый-иу бафиппайдта. Æмæ-иу йæ уæнгтæ æркалдысты. Куыд цæрдзысты афтæмæй, афтæ бонæй-бон дарддæр куы кæной кæрæдзийæ, уæд? Æмæ ныр дæр æгæр куы адардсты. Дыууæ удмæ сæ иумæйаг царды иумæйаг змæлд куы нæуал хъуыса, сæ кæрæдзийы зæрдæйы гуыпп сæм куы нæуал цæуа, йæ зæрдæйы гуыпп сæ кæмæн цæуыл у, уый куы нæуал æмбарой, уæд арт ма сгуыпп кæна се 'хсæн, ахуыссын гæнæн кæмæн нал уа, ахæм арт! Æмæ та-иу уæд йæ цæстыты раз февзæрди уыцы мидбылхудт. Уый куыд фидыдта уыцы цæстытæ 'мæ æрфгуыты таримæ, афтæ сфидаугæ нæма 'рцыди, æвæццæгæн. Райсом-иу ын йæ рухс йемæ ахаста, мидбылхудты рухс æм, изæрмæ-иу ын цыма изæрмæ фæугæ фæкодта, уыйау-иу тындзыдта хæдзармæ. Фæлæ йæ алыхатт хæдзары не 'ййæфта. Куысты-иу афæстиат. Æмæ-иу æм æнхæлмæ кастысты æртæйæ. Тыхсгæ дæр-иу кодта Балсæг æмæ цин дæр. Уæд уыди уый. Ныр ыл цалдæр мæйы цæуы. Цырагъ куы ахуыссын кодтой, уæд æм хæстæг бахæцыд йæхиуыл. Йе уæхскмæ йын бавнæлдта йæ армы тъæпæнæй, фæлмæн ын æруагъта йæ армы тъæпæн йе уæхскыл. Стæй та йын ба акодта йе уæхскæн. Æмæ йæм æнахуыр тæвд фæкасти йæ ба Сидонæмæ. Иннæ хæттыты-иу ын афтæ тæвд нæ уыди цыма йæ ба. Æмæ батыхсти Сидонæ. Иу арф улæфт схауди йæ риуæй. Стæй йæхиуыл æддæдæр ахæцыди сынтæджы. Исдуг стынвæнд дæр фæкодта — сыста 'мæ уартæ

стыр уатмæ ацæуа, уым æрхуысса диваныл. Фæлæ йæм уырдаæм дæр куы бацæуа, уæд та? Бацæудзæн æм. Уымæ зæрдæ нæй, Сидонæмæ, уымæ та ис зæрдæ. Уымæн æндæр кæимæдæр дзуры йæ зæрдæ æмæ ма йæм уæд цæй зæрдæ хъуамæ уа! Уымæн та æрмæст уымæ дзуры йæ зæрдæ, Сидонæимæ. Æмæ йæм уæд цæуылнæ хъуамæ бацæуа иннæ уатмæ дæр! Уымæн фылдæр сты йæ гæнæнтæ дæр æмæ йæ бартæ дæр. Æмæ йын йæ былтæ йæ дæллагхъуырмæ фæцæйхаста — ныртæккæ йын йæ дæллагхъуырмæ бахæсдзæн йæ былтæ. Æмæ уæд базмæлдзæн уый дæр. Фыццаг йæхиуыл ахæцдзæн, араст уыздзæн, стæй йын йæ цонг йе 'фцæгыл æрбатухдзæн. Раздæр-иу куыд кодта, афтæ. Æмæ йын дуне уæлгоммæ фестдзæни, уыцы рухс æмæ хъарм дуне. Цардæн æрмæстдæр йæ цинтæ кæм сæх-сæх кæнынц, уыцы дуне. Фæлæ — нæй, нæ бахæццæ сты йæ былтæ дæллагхъуырмæ. Йæ тæпæн арм ын фæдардта йæ былтæм æмæ йæм бадзырдта цыдæр тыхст хъæлæсæй:

— Аба-бау, мацæмæй мæм бахат. Мæ зæрдæ ницæуыл лæууы.

Дыккаг хъуыдыйад ын æнæуи схауди кæцæйдæр. Афтæ зæгъынмæ нæ хъавыд. Æмæ йæ ныууагъта. Фæлæ æгъуыссæг фесты. Балсæгыл рафæлдæх-бафæлдæх æмæ разил-базил бафтыд, æмæ уæззау улæфыд. Уый æдзæмæй баззад. Сидонæ. Нæдæр змæлгæ кодта, нæдæр йæ улæфт хъуыст. Афтæ-иу рауад уый фæстæ дæр. Иухатт нæ, бирæ хæттыты. Стæй-иу райсом куы сыстадысты, уæд-иу къæмдзæстыг уыдысты, кæрæдзимæ комкоммæ никуыуал бакастысты. Сæ ныхæстæ дæр — уазал, æнæуд, цыма сын тæлмацгонд вæййынц æндæр кæцондæр æвзагæй, йæ кой дæр кæмæн никуы фехъуыстой, ахæм æвзагæй. Стæй акæны сывæллæтты 'мæ ацæуы. Æмбары йæ — цыдæр æрцыд. Фæлæ дзургæ ницы кæны — цы 'рцыд, уый нæ зоны 'мæ цы дзура! Фæлæ сдзурдзæн. Сдзурдзæн æмæ уæд ныддæлæ-уæлæ уыздзæни хæдзар. Ныддымдзæни сыл уыцы уазал дымгæ æмæ сæ сæрбихъуырайттæгæнгæ скъæфдзæни фæйнæрдæм. Уд сæ удыл нал фæхæцдзæн. Æмæ йæ бынаты ныккука вæййы, йæ бандоны фæстæмæ анцайæныл ныннæхæсы. Йæ цæстытæ тыбар-тыбур байдайынц, цыма исчи йæ къух фæхаста æмæ йын дзы ныртæккæ йæ уадул æнæ ныккъæрцгæнгæ нæ фæуыздзæн. Æмæ уæд уый ауайы йæ цæстытыл. Йæ игæрхуыз дарæс æнгом бады йæ уæнгтыл. Фæцæйцæуы уыцы фидар цыдæй. Лæугæйæ йæ нæ уыны. Иууылдæр æй

цæугæйæ уыны. Йæ машинæмæ фæцæйцæуы. Уый та зонгæ дæр нæ кæны. Зонгæ йæ афтæ нæ кæны, æмæ йын йæ зæрдæ нæ зоны, цы гæнæг у йæ зæрдæ, уый. Æнæуи йæ хуызæй зоны. Иу агъуысты кæимæ кусай, уый куыд нæ зондзынæ! Амбæлынц кæрæдзийыл. Фæлæ йæ дзургæ никуы федта, æрмæст дзы уыцы «дæ хорзæхæй» фехъуыста. Дуар куы бакодта 'мæ йæ разæй куы бауагъта, уæд. Æвæццæгæн, дзураг нæу. Уæддæр куы ницы сдзырдта, иухатт æм куы схæццæ и, уæд дæр. Йæ машинæ уыцы ран лæууыди дæлæ. Ныр ын кæм лæууы, уым. Иууылдæр ын уым фæлæууы. Сидонæ та мидæгæй лæууыди, рудзынджы раз йæ чылдым йе стълмæ сыздæхта æмæ касти 'мæ касти машинæмæ. Йæ цæсгом ныссыгъдæг и, арв фæскъæвда куыд ныссыгъдæг вæййы, афтæ. Цыдæр рухсы тæмæнтæ-иу абадт йæ цæсгомыл, худгæ дæр-иу бакодта. Машинæмæ-иу бахудт. Уалынмæ дыууæ лæппуйы йæ уæлхъус алæууыд машинæйæн. Цыма сæхицæй искæй машинæ уыд дыууæйæ, уый лæуд æркодтой, барджын лæуд йæ разы. Стæй сæ иу йæ дзыппæй дæгъалты баст систа. Æмæ уæд нал бафæрæзта лæууын, ныззылди, дуарæй куыд фæдде и, уый нæ бахъуыды кодта, фæлæ асинтыл куыд тахти, бырæнхæдыл йæ къух разæй куыд скъæфта, уый бадардта йæ зæрдыл. Йæ дуар ын хойгæ дæр нæ бакодта, раивæзта йæ. Куы йæ ауыдта йе стълы фæстæ бадгæ, уæд исдуг куыддæр фæджих, стæй йæм уый дæр кæсы, уый куы 'рæмбæрста, уæд амцæф-уымцæфæй дзурынмæ фæци:

— Далæ дын дæ машинæ... Дæ машинæ дын далæ!..

Уый фæстæ зæхх куы аскъуыдаид æмæ уым куы ныххаудайд, æндæр æй ницуал хъуыди. Уæдæ йæм кæдæм тахти?! Цыма гыццыл чызг уыди. Æмæ гыццыл чызг дæр уæд, æнæ стæхгæ дзы нæ уыди! Рудзынг ахой лæппутæм, дæхи дæр сæм ма равдис, афтæмæй, æмæ ацыдаиккой. Куыд нæ ацыдаиккой! Уæдæ искæй цæстыты раз машинæ давыныл схæцыдаиккой! Намæ адавæд машинæ дæр, дæу дзы цы хъуыддаг и! Фæлæ лæг куы сынамонд уа, уæд истæмæйты бæрæг кæны йе 'намонд!

Хурх æй кодтой йæ хъуыдытæ, æрбадын нæ фæрæзта, æрлæууын нæ арæхст, рацу-бацу йæ бон нæ уыд. Афтæ бахауди йе стълыл уæддæр æмæ йыл афтæ хаудæй баззади, цалынмæ хæдзармæ цæуыны афон æрцыди, уæдмæ. Стæй ацыд. Йæ фæндаг сывæллæттыл акодта, афтæмæй та йæ хорз зыдта: уыдон афонмæ хæдзары сты. Æндæр æм никуыдæм цыди цæуын —

сæхимæ дæр æй нæ фæндыд. Фæлтау уым алаудзæн дуары раз, кæртмæ бакæсдзæн — уым ваййынц бон изæрмæ йæ дыууæ зæрдæйы ауындзæны. Æмæ уырдаæм бакæса. Æнцад-æнцойæ бакæса уырдаæм. Кæртмæ дæр бакæса, къæсæртыл дæр æрхæсса йæ цæстытæ. Стæй ацаудзæн. Ацаудзæн сæхимæ. Лæппу 'мæ чызгыл фæцинтæ кæндзæн. Йæ фаг сыл нæ фæцинтæ кæндзæн, — хæдзары митæ йæ нæ бауадздзысты. Стæй, æнæуый дæр уый уым уыдзæни, Балсæг, æмæ йæм уый цур, йе 'ппæт цинтæ равдиса, уый нæ фæцæуы. Цæуылнæ йæм фæцæуы йе 'ппæт цинтæ равдисын, уый нæ зоны. Хъуыды йыл арæх фæкæны, фæлæ ницы хъуыдымæ æрцæуы. Хъуыды та йыл, уый куы ацæуы сывæллæттимæ, уæд фæкæны. Æвæццæгæн сывæллæттæ Сидонæимæ кæй нæ ваййынц, фæлæ уыимæ кæй ваййынц, Балсæгимæ, уый тыххæй. Æмæ иунæгæй кæй баззайы, зыбыты иунæгæй, уый тыххæй. Йе 'хсызгон хъуыдытæ дæр уæд æрцæуынц лæгмæ, иунæг куы ваййы, уæд, æмæ йе 'нахъинон хъуыдытæ дæр.

Балсæг ацæуы. Уый цыма хъуыды дæр никуы ницæуыл фæкæны. Хъуыды кæнынмæ дæр æй никуы равдæлы цыма. Кусынмæ дæр тагъд кæны, куыстæй дæр тагъд кæны. Тагъд кæнын хорз нæу. Тагъд тыхст адæймаг фæкæны, фæтыхсы æмæ йын æнæ тагъдгæнгæ нæй. Тыхсгæ чи нæ кæны, уый ницæуыл тагъд кæны. Фæлæ Балсæг тагъд кæны. Раздæр æй уый цæстытæ 'мæ 'рфгуыты тарæй цы рухс цæуы, уый тагъд кæнын кодта. Куыстмæ дæр æй уый тагъд кæнын кодта æмæ — куыстæй дæр. Ныр ын нал и уыцы рухс. Æмæ йæ ныр та, уыцы рухс ын кæй нал и, уый тагъд кæнын кæны. Уыцы рухсы бæсты йæм ныр тас зыны уыцы тарæй. Цыдæр æбæлвырд тас. Æбæлвырд кæй у, уый йæ бынтон тагъд кæнын кæны.

Уæд сæм университетæй ныццыдысты институтмæ. Уыдоны институт «Хуызызгъæр» хуыдтой адам цыбырæй. Уым литературон къорд дардтой университеты. Æмæ уырдыгæй ныццыдысты. Лæппутæ цалдæр уыдысты, чызджытæ та дыууæ уыдысты æрмæст. Къордæн йæ разамонæг дæр — семæ. Йæ ном кæмæн хъуыстой, ахæм ацæргæ поэт. Æмæ батымбыл сты клубмæ — студентæй, ахуыргæнагæй. Клуб байдзаг и. Изæр байгом кодта институты парторг æмæ ныхасы бар радта къорды разамонæгæн. Уый радзырдта цыбырæй къорды куысты тыххæй, цы зындгонд фысджытæ дзы рацыди, цы уаг, цы 'гъдауыл кусынц къорды

уæнгтæ. Стæй райдыдтой кæсын се 'мдзæвгæтæ. Сæ разамонæг-иу кæмæй загъта, уый-иу рацыд. Иу-цалдæрæй куы бакастысты, уæд та ралæууыд сæ хицау сценæйы былыл æмæ загъта хъæрæй:

— Ныр та байхъусут Сæумæтаты Сидонæмæ!

Балсæг, цыма йæ хъустыл нæ баууæндыд, уыйау йæ сæр бауыгъта: никуы дæр ном фехъуыста ахæм, никуы дæр — мыггаг. Бынтон диссаг æм йæ мыггаг фæкасти: Сæумæтатæ! Сæумæ та хуынди, æвæццæгæн сæ фыдæл, кæнæ — Сæумæ. Цы хорз ном уыди. Сыгъдæг ирон ном. Цыди, Сидонæ, цыма йæ нæ фæндыд, фæлæ йын цыма æнæ цæугæ нæ уыди, цыма йын цыдæр зæгъинæгтæ рарвыстой, кæцæй рацыди, уырдыгæй: ацу, æмæ афтæ дæр зæгъ æмæ уфтæ дæр зæгъ. Æмæ йæ, цыма нæ фæндыд уыцы зæгъинæгтæ зæгъын. Уæддæр цыди 'мæ цыди 'мæ нал хæццæ кодта, иннæтæ-иу кæм æрлæууыдысты, уырдаæм. Балсæгмæ афтæ дæр фæкасти — ныртæккæ æрлæудзæн, стæй фæстæмæ аздæхдзæн. Аздæхдзæн æмæ сценæ афтидæй баззайдзæн æмæ афтæ афтидæй лæудзæн æмæ афтæ кæсдзысты афтид сценæмæ. Æмæ цыдæрхуызæн батыхсæгау кодта Балсæг. Фæлæ уæдмæ æрлæууыди чызг, йæ къухыл схæцыд æмæ зæгъгæ ницыма кодта, афтæ йæ мидбылты бахудти. Æмæ йæ уæд дзæбæх ауыдта Балсæг. Æмæ йæм афтæ фæзынд — йæ мидбылхудтæй барухс йæ цæсгом. Уыцы рухсмæ йын федта йæ цæстытæ 'мæ йе 'рфгуыты тар. Æмæ йæм цæмæйдæр сæумæйы хуызæн фæкасти чызг. Сæумæрайсомы хуызæн. Сау — цæстæй, æрфыгæй, æмæ сыл рухс бады. Сæумæ дзæбæх чи нæма 'рбарухс вæййы, уыцы обæуттыл хуры тын куыд абады...

Уæдмæ касти чызг йе 'мдзæвгæ, гæххæтт æм нæ уыди, æнæуи касти, йæ цæстæнгас адæмы сæрты кæдæмдæр дард ранмæ сарæзта, афтæмæй:

*Уо Ирыстон, хуссарæй цæгатмæ
Æз дæуæн нывонд кæнын мæ сæр.
Гъæ, тæхуды, армьдзаг дæ кадмæ
Бафтау æмæ афтæмæй фæцæр!*

Уый йын бахъуыды кодта йе 'мдзæвгæйæ Балсæг, æндæр ын дзы ницы бахъуыды кодта. Æмæ ма дзы бахъуыды кодтаид ноджыдæр истытæ, фæлæ тæрсгæ кодта — иннæтæм дæр куы фæвнæлдтытæ кæна, æмæ йын адон дæр куы ныппапылой уой. Стæй йæ ноджы уыцы цæстыты æмæ æрфгуыты тар хъыгдардта, нæ йæ уагъта дзæбæх хъусын.

Куы фесты каст, уæд дæлæмæ æрхызтысты, залмæ æмæ сыл уым æртымбыл сты студентæй — ахуыргæнæгæй. Кæрæдзийæн дзырды бар нæ лæвæрдтой, афтæ сæ фарстой æмæ фарстой. Сæ ахуыргæнæджы сын парторг йæ уатмæ ахуыдта, æвæццæгæн æй истæмæйты хынцта. Уый дæр фарстой, Сидонæйы дæр. Куыд нæ фарстой уый дæр! Иу чызг — Балсæджы хæлар чызг, аразджыты факультеты ахуыр кодта уый дæр. Æмæ йæ афтæ бафарста:

— Фыссын кæд байдыдтай?

Уый фыццаг йæ уæхсчытыл схæцыд, стæй йæ сæр батылдта. Йæ былтæ базмæлыдысты, бахудыны змæлд бакодтой йæ былтæ.

— Нæма байдыдтон.

Фæлæ уый дæр, уæлæнгай ныхæстæй кæй фездахай иннæрдæм, ахæм чызг нæ уыди.

— Куыд нæма райдыдтай? Уæдæ уыцы æмдзæвгæ давгæ ракодтай искæмæй?!

— Уый, кæй нæма райдыдтон, уымæн æвдисæн у.

— Æмæ кæд райдайдзынæ?

— Бæрæг уыдзæн. Тыхмийæ ми нæй.

Уый фæстæ та йæ, йæ фарсмæ чи лæууыд, уыцы чызг бафарста, уартæ геологты факультетæй уыди уый та.

— Поэттæй кæй фылдæр уарзыс?

Æмæ йын æнæкъæрццæй авæрдта дзуапп:

— Се 'ппæты дæр.

— Нæннæ — фылдæр, фылдæр?

Æмæ бахудти чызг, уыцы уæлæнгай худт бакодта, цыма афтæ зæгъынмæ хъавыди — мæ дзуапп дæр мæ бахудтау уæлæнгай уыдзæн.

— Хъулон митæ мæм нæй.

Æмæ йæм уæд та Абысал радта цалдæр фарсты фæд-фæдыл, йæ хуыздæр æмбал Балсæгæн, цæргæ дæр иу уаты йемæ кодта Балсæг, уый — йæ фарсмæ лæууыд, Балсæгæн, афтæмæй. Æвæццæгæн æй сцыбæл кодта чызг йæ дзуаппытæй — йæхи хуызæн дзуаппытæ, æрхъæцмæ чи нæ хъæцы, ахæм дзуаппытæ, йæхи хуызæн тæлфгæ 'мæ змæлгæ дзуаппытæ.

— Институт куы фæуай, уæд скъолайы кусдзынæ?

Æмæ йæм йæ цæстытæ 'мæ йе 'рфгуыты тар фæцарæзта.

— Скъолайы кусдзынæн, уæдæ ахæстоны кусдзынæн.

— Бæрæг нæма у уыцы скъола?

Чызг бахудти, æнæнхъæлæджы бахудти. Æмæ йыл тынг сфидыдта — æвæццæгæн, æнæнхъæлæджы худт кæй уыди, уый тыххæй йыл афтæ сфидыдта.

— Арæст нæма у уыцы скъола.

— Уæдæ дæ куы агурæм, уæд дæ кæм ссардзыстæм?

— Тынг мæ чи агура, уый мæхæдæг ардзынæн.

Балсæджы дæр фæндыди, исты фарст æм куы раттид уый дæр, фæлæ нывыл фарст равзара йæ хъуыдыйы, уый йæ къухы не 'фтыд. Ноджы тæрсгæ кодта — цæмæй бафæрса, уый агурыныл куы схæца æмæ йæ цыппар рæнхъæй исчи исты куы фæуа. Æмæ йæ къухы нæ бафтыд, бафæрса, уый. Фæрсгæ нæ бакодта, фæлæ уыцы цыппар рæнхъы рахаста. Цыма, цы фарст нæ бафæрæзта радтын, уымæн æвдисæн уыдысты. Æмæ йæ цыма йæ царды зынты фыдбылызæй хиздзысты, дæсныый фыст чиныгау. Æмæ-иу сæ дзырдта йæхицæн, æмæ-иу уæд цыма йæ туг тынгдæр змæлын байдыдта йæ дадзинты. Йæхæдæг та йæ цæстыл уади уыцы сах-ракæнонхуызæй. Йæ цæстытæ 'мæ йæ йе 'рфгуыты тар цыдæр ракæнонхуыз кодта.

Стæй йыл йæ бацагурыны æмæ йе ссарыны зонд тых кæнын байдыдта. Æмæ уæд иу-цалдæр изæры ацыди агурынмæ. Се 'мдзæрæны дуармæ æддæутты рацу-бацу кодта. Куыд ничи йæ бафиппайдаид, афтæ, агъуысты дуарæй йæ цæстытæ нæ иста, афтæмæй, кæд фегом уайд уыцы дуар, æмæ дзы йæ цæстытæ 'мæ йе 'рфгуыты тар йæ разæй рахæссид, афтæмæй рацæйуайд. Фæлæ — нæй! Дуар бæргæ фегом-фегом кодта. Фæлæ дзы ахæм чызг рахизæг нæ разынд.

Абысал æй æмбæрста. Кæдæм ацæуы, уый дæр хатыдта æмæ йæм иу изæр йæхи фергом кодта.

— Балсæг, уо Балсæг, дæ цалхы фæрчытæ дын куы ацæгъда йæ саудзагъдæй, уымæй нæ тæрсыс?

Æмæ басаст Балсæг. Бахудти.

— Тæрсын, тæрсын. Фæлæ, цас фылдæр тæрсын, уыйас мæ йæ фенын дæр фылдæр фæнды, уыйас æнæнцойæ æнæнцойдæр кæнын.

Æмæ уæд иу изæр йемæ ацыди Абысал. Бацыди æмдзæрæнмæ, бафарста: ахæм æмæ ахæм чызг кæцы уаты цæры? Æмæ, дам, ахæм æмæ ахæм чызг ацы æмдзæрæны нæ дæр цæргæ кæны, нæ дæр цæргæ кодта.

Æмæ рацыдысты. Институты йæ агурын хъуыди, фæлæ —

куыд? Уæд хъуамæ сæхæдæг лекцитæ ныуадзой, æмæ уый тынг зын уыд. Æмæ та-иу Абысал загъта хъазгæмхасæнты:

— Кæд нæ йæхæдæг арид! Уæдæ нын мæнг ныфсытæ 'вæрдта?!

Уæд æм йе 'фсымæр сæрвыста хъæуæй Балсæгмæ; галæргæвдæн Хуыцаубоны рацæуæд, йе 'мбæлтты дæр ракæнæд. Фæсаходæн Абысалимæ вагзалы балæууыдысты. Тагъд нæ кодтой. Кусарт кондæй куыд ныййæфтаиккой, афтæ хъавыдысты. Физонæг уæларт куыд уа. Балсæг бахызт автобусмæ, Абысал дæр фæцæйхызт, фæлæ нал бахызт. Уыдон цы автобусы хъуамæ ацыдаиккой, уый фарсмæ иу автобус æрлæууыд æмæ æххæст нæма æрлæууыд, афтæ йæ дуар фегом и, чидæр дзы рагæпп кодта 'мæ фезгъоры кæдæмдæр. Уый æнæуи бамбæрста Абысал, æндæр чылдымырдæм лæууыди уыцы автобусмæ. Стæй ма бамбæрста — сылгоймаг уыди, чи фæцæйзгъордта, уый: йæ цыргъ зæвæтты знæт къæрцц-къæрцц цыди дурастæрдыл. Æмæ ноджы — æрыгон — йæ къахдзæфтæ уыцы æнæрхъæцæй кæрæдзийы куы æййафынц! Æмæ уæд æрзылди йæ бынаты Абысал. Раст уæд сонт лæуд фæкодта чызг, йæ мидбынаты дæр афтæ сонт зылд ныккодта, стæй фæстæмæ згъорыныл фæци. Абысал æм кæсгæйæ баззад — æмæ уый куы у, уыцы чызг, уæд цы ратæх-батæх кæны ам дыууæрдæм! Фæстæмæ фездæхти автобусмæ Абысал.

— Рауай-ма, Балсæг!

Балсæг дæр рахызт, чызг дæр æрхæццæ. Сæ разы фæлæууыд.

— Дохтыр уæ ничи у?

— Дохтыр нæ ничи у. Цæмæн дæ бахъуыд дохтыр? — дзуры Абысал. Балсæг дзурынæн нал уыд. Мидæмæ сулæф-сулæф кодта, фæлæ фæстæмæ нал улæфыд. Йæ цæстытæ ирдæй баззадысты, цыма йæ хъуыры исты фæбадт.

Чызг йæхи автобусырдаæм баивæзта.

— Цы кæныс, Сидонæ? И, Сидонæ-Мадоннæ?

Чызг йæ ном куы фехъуыста, уæд цæхгæр фæлæууыд. Файнæ ахъаззаджы каст сæм бакодта, йæ цæстытæ дæр базмæлыдысты æмæ йе 'рфугытæ дæр. Стæй йæ былтæ фæиртæстысты кæрæдзийæ.

— Хуызызгъæр?!

— Хуызызгъæр.

— Мæ мад цыдæр кæны! — йæ сæр ныттылдта чызг, йæ хъалæс æрхауд, йæ цæнгтыл уæлæмæ фæхæцыд. — Мæнæ автобусы.

— Цом-ма! — фездæхт автобусмæ Абысал. Иннæтæ — йæ фæдыл.

Рынчын цы дыууæ усы астæу бадт, уыдонæй иуыл бафæлдæхæгау кодта. Йæ цæстытæ уыдысты цъынд æмæ тынг æнкъард зындысты афтæ цъындæй. Йæ ныхыл йæ сурхид лыстæг æртæхæй бадт. Сылгоймæгтæй иннæ — кæуыл бафæлдæхæгау кодта, уый нæ лæппутæм йæ цæстытæ сзылдта.

— Нæхицæй дзæбæхæй рацыдыстæм. Мæ хойы, дам, уынгæ дæр фæкæнон, истытæ дæр, дам, сын сдавон стырбонмæ. Йæ хо ам цæры, мæнæ чызг дæр уыдонмæ ваййы. Æмæ дын ай йæ митæ. Куыддæр Æрджынарагмæ схæццæ стæм, афтæ йе знаг йæ гæндзæхтæ цæгъдын байдыдта.

— Цæмæй хъæрзы? — бафарста Балсæг.

— Йæ лыстæг артæнтæй, йæ лыстæг, — уый та сæ уæлхъус чи лæууыд, уыдонæй загъта чидæр.

Æмæ шофырмæ аздæхти Абысал. Уый — иу æнæдаст лæппулæг — æдде лæууыд, йæ иу къухæй кабинæйы дуарыл хæцыд, иннæмæй та — тамакойыл, æмæ йæ спъæртт-спъæртт кодта.

— Дæ сæр нæ бахъуыд, ме 'фсымæр.

Лæппу йæ тамако йæ дзыхы атъыста, спъæртт æй кодта, фелвæста йæ.

— Зæгъ æй.

— Рынчындонмæ нæ бахæццæ кæ.

Уый йæ сахатмæ 'ркаст.

— Кæцы рынчындонмæ?

— Уæртæ, тагъд æххуысы рынчындон кæй хонынц, уырдаем.

— Уæд-гъа! Байрæджы мын уыдзæн фæндагмæ, фæлæ рынчыны дæр уæзæджы къæйыл куыд ныууадзон?! — йæхимæ схылгæнæг кодта йæхи æмæ йæ бынаты абадт.

Сæ чындзæхсæвыл цалдæр боны куы рацыд, куы 'рбынæттон сты, ныр сæ сæ куыстытæм цæуын хъæуы, уæд иу бон горæты сæрмæ ацыдысты, уалæ цъæх театр кæй хуыдтой, уый кæм уыди, уырдаем. Театры бынат йæ къуырфæй арвмæ дзынæзта. Йæ дзæнхъа дур бадæнтæ хæмпæлы бын фесты. Ранæй-рæтты дзы дзæгъæлдзу бæлæстæ дæр фæзынди, бадæнты зыхъхъырты 'рзадысты, лæгæй фæбæрзонддæр сты æмæ афтæ зынд, цыма далæ дæлæмæ, сценæ кæм уыд, уырдаем кастысты æмæ дис кодтой — сæ ратас-батасыл зынди — кæй дзы ницы 'вдыстой,

ууыл. Лæууыдысты, театрмæ бахизæны цы бæрзонд æфсæн-бетон тарвазтæ ныхъхъил, уыдоны 'хсæн æмæ дæлæмæ кастысты. Æмæ сын цæмæйдæр се 'нгас рагон дунемæ здæхта театры бынат. Уæлдæр цады был адæм æмызмæлд кодтой, цыма уыцы рагон дунемæ фæндаг агуырджой.

Стæй уыдон дæр азылдысты цады былтыл уæлæмæ. Кæрæдзимæ бынтон дзырдæндон нæма уыдысты, цыма хыл уыдысты 'мæ нырма æрæджы бафидыдтой. Уæддæр-иу ба-дзырдтой кæрæдзимæ истытæ, худгæ дæр-иу бакодтой.

— Мæ кувинаг барст фæуæд, Анычкæйы цы зæд-цы дуаг фæрынчын кодта, уыдонæн.

Сидонæ йæм тигъмæ бакаст, йæ тъæпæн арм йæ уадулыл авæрдта.

— Мæнæ нæ фæрынчын Анычкæ, уæд ма кæнæ фæдтаиккам кæрæджийы, кæнæ — нал, — адзырдта йæхи растгæнæгау Балсæг, фæлæ, кæд бынтон не срæст кодта йæхи, уымæй цыма тæрсгæ фæкодта, уыйау ма бафтыдта йæ ныхасыл: — Хуыцау æй æнæниз уадзæд.

Сидонæйæн йæ былтæ фæцъупп сты, стæй йæ сæр ныттылд-та фæйнæрдæм æмæ ныууынæргъыдта:

— Мгъу-гъу-гъу! Мæнæ ма гыццыл афæстиат стæм. Фæхицæн уыдаид уыцы æнæхайыры куырм тъанг. Куырмæй ноджы фыддæр. — дзырдта уыцы цыбыр хъуыдыйæдтæ Сидонæ, иуæй дзы иннæйы æхсæн æрлæуу-æрлæуу кодта, афтæмæй, цыма сын, сæ кæрæдзимæ куы баввахс уой, уымæй тарст. Стæй сæ куы ранымадта, уæд хъæрæй загъта: — Хъæугæ куы никæйуал кæны, уæд ма зайгæ цæмæн æркæны? Цæмæй адæмы тухæнæй мара, уый тыххæй?! Акæсæд-ма йæм исчи!

— Хъæуы, хъæуы, — уæддæр та загъта Балсæг. — Уый куы нæ уыдаид, уæд нæ рагæпп кодтаис автобусæй, нæ фæтъæбæртт ластаис дохтырагурæг. Махæй дæм чидæр дохтыры хуызæн нæ фæзындаид, æз æмæ Абысалай.

— Абысалы лæггæдтæ цæмæй бафиддзынæн! — Йæ сæр æхсызгон тылд бакодта Сидонæ.

— Æмæ сæ мæнæн бафыстай? — бахудти Балсæг.

— Дæуæн дæр сæ нæ бафыстон, кæм сæ бафыстон дæуæн дæр! — цыдæр æмбæхст мидбылхудт бакодта Сидонæ æмæ Балсæджы зæрдыл æрбалæууыд, — уæд, клубы æмдзæвгæ куы касти, уæд дæр, цалымæ кæсын нæ райдыдта, уæдмæ афтæ бахудти.

Æмæ цæхгæр фæлæууыди Балсæг:

— Цæуыл дис кæнын, уый зоныс?

Æмæ йæм Сидонæ дæр цæхгæр фездæхт.

— Зæхх тымбыл кæй нæу, ууыл?

— Зæхх тымбыл у, фæлæ...

— Уæдæ хур нæу тымбыл?

— Хур дæр тымбыл у. Дуне иууылдæр тымбыл у, гъо!

— Уæдæ ма цы кæныс?!

Ныхай-ныхмæ лæууыдысты, афтæмæй дзырдтой кæрæдзимæ. Сæ фæрсты чи цыд, уыдон-иу сæм кæсынтыл фесты. Сæ лæуд хылгæнджыты лæуд уыд, афтæмæй сæ хылы хъæр нæ цыд.

— Æмдзæвгæтæ нал фыссыс?

Сидонæйæн йæ цæстытæ 'мæ йе 'рфгуытæ сызмæлыдысты, цыма сыл тымыгъ сыстад, æнахуыр гыццыл æмæ карз тымыгъ, дæлæмæ рацыдысты йæ уылæнтæ, æмæ йæ былтæ дæр бахаудысты уыцы карз тымыгъы.

— Æмæ кæд фыстон?!

— Куыд нæ фыстай?! — Гыццыл æм æввахсдæр балæууынмæ хъавыд, афтæмæй гыццыл дарддæр алæууыд Балсæг.

— Нæ фыстон, — лæг йæ рæдыдыл куыд басæтта, афтæ загъта Сидонæ. Йæ цæсгом æрсабыр, кæмдæр уæлвæзы къæвда куыд рауара æмæ, стæй уаргæ кæдæмдæр куыд ацæуа, уый хуызæн.

— Уæдæ, мæнæ уый хайрæджытæ ныффыстой, сауцæст æмæ сауæрфыг хайрæджытæ?!

Уо Ирыстон, хуссарæй цæгатмæ

Æз дæуæн нывонд кæнын мæ сæр.

Гъæ, тæхуды, армыдзаг дæ кадмæ

Бафтау æмæ афтæмæй фæцæр!

Æмæ та уыцы тымыгъ рахъазыд фæстæмæ йæ цæсгомыл Сидонæйæн, æмæ сау тæмæнтæ акалдта цæсгом. Йæ уæхсчытæ базмæлыдысты, хылгæнæджы змæлд бакодтой йæ уæхсчытæ. Æмæ йæ цæсгом Балсæгмæ фæцæрæзта.

— Фæлæуу-ма, фæлæуу, æмæ сæ æз скъуыдтæ куы ныккодтон, уæд ма йæ ды кæм бакастæ?! Æви дын æй, цы хайрæджыты кой кодтай, уыдон бацагътой дæ хъусы?!

Æмæ та йæм æввахсдæр балæууыди уæд Балсæг.

— Ды мын æй бацагътай мæ хъусы, ды, дæхæдæг! Мæ хъусы мын æй бацагътай æмæ мæ зæрдæмæ дзæнгæрæггæнгæ ацыд

æмæ нал банцад йæ дзæнгæрæг кæнынæй. Нæ институты клубы йæ куы кастæ, уый дæ ферох и?

— Диссаг! Диссаг æмæ йæ хъуыды бакодтай?

— Мæ зæрдæйы йæ дардтон æмæ йæ хъæрæй дзырдтон уынгты æрра лæгау, кæд, зæгъын, фехъуысид йæ хицаумæ æмæ йæм фæзынид йæ хицау.

— Диссаг, — ногæй та загъта Сидонæ. — Æз та афтæ 'нхъæлдтон, æмæ дæ зæрдæйы хахнывтæ йеддæмæ ницæмæн и бынат.

— Кæд, æз куы афынæй ваййын, уæд фестыс? Уыцы фыдыбылызы уæлтæмæн, дам, æхсæвыгæттæ агайы зæрдæтæ, — Сидонæйы ныхасмæ йæ хъус не 'рдардта Балсæг.

— Иу фестад дæр — нал. Æмæ-иу уæлтæмæн дæр. Мæ зæрдæ фесхъиудта, уо, куыд фесхъиудта мæ зæрдæ!

Балсæг æм кæсгæйæ баззад.

Сидонæ йæ къух систа, йæ дæллагхъуыр æй акодта, йæ тымбыл роцъойæ йæ къухы уæларм æрæлхъывта.

— Уыцы ныв мæ цæстыл куы ауайы, уæд мæ зæрдæ сцæйхауы мæ хъæлæсæй.

— Цавæр ныв уыд, уагæры?

Сидонæ азылд æмæ, цыма цыдæр агуырдатæ, уыйау зæхмæ кæсгæйæ йæ сабыр къахдзæфтæй араст, сæ разы цы нарæг астæрд фæндаг уыд, ууыл. Балсæг ма уæддæр лæууыд æмæ йæ фæстæ касти.

— Чындзæхсæвы дыккаг бон, — дзырдта цæугæ-цæуын Сидонæ, — уым уе стыр уаты куы бадтысты уæхиуæттæ. Куы-иу фынг авæрдтой сæхицæн, куы-иу хъазт ацарæзтой.

Балсæг батагъд кодта йæ фæстæ.

— Цы-иу ацарæзтой, зæгъыс?

— Хъазт.

— Кæм уым?

— Уæхимæ.

— Чи?

— Уæхиуæттæ, æндæр чи.

— Кæм ацарæзтой хъазт?

— Уе стыр уаты, уым, — æнæбары худт бакодта Сидонæ. — Мæ ныхасы алыварс мæ куы 'рзиын кодтай!

— Æмæ?

— Уæд дын де 'мхæрæфырт чи у, Афинæт, уый къухы иу

тѣапѣнтыхт газет, афтѣмѣй рауай-бауай кѣны. Иуафон ѣм чидѣр фѣдзырдта тыргѣй. Уый йѣ газет фынджы кѣрон авѣрдта, йѣхѣдѣг ѣддѣмѣ ауад. Ёз ѣркастѣн газетмѣ. — «Рѣстдзинад». Цыдѣр ѣхсызгон мын уыди, газет «Рѣстдзинад» кѣй уыди, уый — цыма дард кѣдѣмдѣр ахаудтѣн, хионхѣстѣг мын кѣм нѣ уыди, ахѣм ранмѣ, ѣмѣ мыл дзы мѣнѣ фѣхѣѣг разынд. Систон ѣй, мѣ зѣрды йын райхалын уыд йѣ тѣапѣн тыхт, мѣ зѣрды дзы исты акѣсын уыд, фѣлѣ йѣ куыдѣр иннѣрдѣм ѣрзылдтон, афтѣ ницуал ауыдтон — мѣ цѣстытѣ куыд атартѣ сты, уый ма базыдтон, ѣмѣ мѣ зѣрдѣ схаста. Хорз уыд, ѣмѣ дыууѣ бонѣ дѣргѣы мѣ хѣуыры ницы ацыд, ѣндѣра мын мѣ худинаг нѣ фѣхастаиккой! — Сидонѣйѣн йѣ былтѣ атыппыр сты, стѣй йѣ сѣр ныттылдта ѣмѣ та ныууы-нѣргѣыдта.

— Мбугѣ-угѣ-угѣ!

Уым иу-цасдѣр ѣнѣ дзургѣ ацыд, ѣмѣ та райдыдта:

— Газеты иннѣ фарс уыд ме 'мдзѣвгѣ «Мѣ рухс бѣллиц» ѣмѣ йѣ тѣккѣ сѣргондыл тѣапѣнѣй лѣууыди дыууѣ бындзы — сѣ иу фыццѣг дзырдтыл, иннѣ — ѣртыккаг. Астѣуккаг дзырдыл куыд нѣ нытѣтѣапѣн и бындзы мард, уый стыр диссаг уыд. Нытѣтѣапѣн сты, сѣ базыртѣ ныппака сты, сѣ лыстѣг кѣхтѣ радаргѣ сты базырты бынѣй. Уо, ме сфѣлдисѣг! Уымѣй ма ѣбуалгѣдѣр ныв фендзѣни адѣймаг ацы дунейы! Ме 'мдзѣвгѣйы сѣргондыл, мѣ царды сѣргонд кѣд хѣуамѣ райдыдтаид, уыцы бон! Газет мѣ кѣухтѣй куыд ѣрхауд, кѣдѣм ѣрхауд, уыдѣттѣн ницы базыдтон. Мѣ цѣстытѣ бацѣынд кодтон, афтѣмѣй куывтон, уыцы газет исчи куыд айса ѣмѣ йѣ куыд аппара. Фѣлѣ — марадз зѣгѣй! Никуыдѣм фехѣуыст мѣ куывд. Уѣд мын цѣмѣннѣ баххуыс кодта Хуыцау, мѣ царѣнбонты йѣм уыцы иунѣг хатт куы куывтон зѣрдиагѣй! Науѣд мын ѣй цѣмѣ ныффыссын кодта? Цѣмѣй мын дзы, мѣ чындзѣхсѣвы бон мѣ цѣсты раз бындзытѣ марой, уый тыххѣй! Уый тыххѣй мѣ сыстын кодта мѣ уатѣй, уый тыххѣй мын байста ме 'хсѣв хуыссѣг! — Сидонѣ фѣлѣууыд йѣ дзурынѣй дѣр ѣмѣ йѣ цѣуынѣй дѣр, цыбыр худт бакодта, иу улѣфты кодтон.

— Куыд сѣ ныскѣуыдтѣ кодтай?! Йѣ дыууѣ армы дѣр ѣм фѣфѣлдѣхта Балсѣг, йѣ хистѣр ѣнгуылдзтѣ схѣлѣй аздаысты.

— Мәнаә афтә. — Сидонаә фыдәәнәнгәнагау йә иу арм иннаһы мидәг акодта әмә сыздыхтытә кодта йә кьухтә.

— Се скьуыдтә цы фесты?!

— Баныхасынмә сә ма хъавай, — бахудагау та кодта Сидонаә. — Агуындә Ацәмәзы уадындзы схьистә куыд баныхәста, афтә сә ма хъавай баныхасынмә? Әниу мын бахатыр кәнад Ацәмәз — уымән сызгъәрин уадындз уыди, мәнаән та хуым-әтәджы хъулон-мулон гәххәтты сыфтә уыдысты әрмәст.

— Гъомә уәддәр цы фесты се скьуыдтә?

— Уым әдде кәрты дыууә ләппуйы иу сау аджы бын арт кодтой, ныггуыбыр сты дыууәйә дәр әмә фәйнәрдгыгәй фу кодтой аджы бынмә. Әвәццәгән нә хәцыди сә арт. Уәд әз дәр әргуыбыр кодтон әмә сә уыцы скьуыдтә-пырхытәй арты цәсты атыстон. Мәхәдәг ләууыдтән әмә куыд сыгъдысты, сугтыл сә арт куыд схъазыди, уымә кастән. Феххуыс уын сты ме 'мдзәвгәтә — уә арт уын схәцын кодтой. Әз ләугәйә баззәдтән, мидәмә мә нал фәндыди. Ләппутәй-иу мәм куы сә иу скасти, куы — се 'ннә. Әвәццәгән дис кодтой, ома цы 'рцыд ацы ног чындзыл, нә уәлхъус ләугәйә цы баззәди!

Әмә ницәмәйуал бафарста Балсәг. Ләууыд әмә та-иу әм иу хъуыды фәзынд, йә фәзынд-иу ын әхсызгон кәмән нә уыд, ахәм хъуыды: уыцы тетрәдтән ахәм әна-уәрдон митә чи бакодта, уый әнәуи дәр истәуыл баца-уәрда! Әмә, дам, ацы фысджытән — цы фәнды фыссәд, зарджытә фысса, хъарджытә фысса — сә зонд зәндтимә нәй. Кәцырдәм фәуыдзысты, уый сәхәдәг дәр нә зон-нынц. Зәрда, дам, у сә хъуыддагәнәг. Сәр, дам, сәм фарсты нәу. Әмә сәр фарсты кәм нә уа, уым хъуыддәгтә рәстмә ацәуой?!

Сидонаә уыдта — Балсәг тыхсти. Тамако-иу сдымдта, схуы-фыд-иу әмә-иу аппәрста тамако, фәлә та-иу йә кьухтә, цыма сәхи цы фәкодтаиккой, уый нә зыдтой, уыйау ног тамако систой дзыппәй әмә та-иу әй сдымдта. Мәсты-иу куы уыди истәуыл, уәд тамакойә хуыфгә кодта — уый бафиппайдта Сидонаә. Әмә йәм диссаг каст — афтә никуы федта, стәй никуы фехъуыста. Әмә тамако та, әрмәст мәсты куы кодта, уәд дымдта, әмә йын ууыл дәр дис кодта.

Уый раджы уыд, уыцы бон. Уартә кәд уыди! Уәд әм цы

касти, уый цæмай зыдта! Уый фæстæдæр æрцыди, бира фæстæдæр. Æмæ йыл цы 'рцыди, уый размæ ма исты уыди, уæвгæ?! Нæ, ницы уыди уый размæ, афтид уыд дуне, æмæ афтид дунейы цы хъуамæ æрцæуа!

Уæд æгæр афæстиат и куысты. Иннæ изæрты уый куы ацæуы, уæд ацæуы Сидонæ дæр, афтæ фæтчыгъæдæн гыццыл ма афæстиат уæд, æндæр уайтагъд цæуыныл фæвæййы. Ацы хатт нæ тагъд кодта. Ацы хатт сагъæстæ 'мæ хъуыдытæ æмхæццæ кодтой йæ зæрдæйы дæр æмæ йæ сæры дæр, æмæ уыдонимæ куыд ацыдаид, кæдæм ацыдаид! Уæддæр иуафон сыстад, йе стъолоыл цы гæххæттытæ уыд, уыдон асæртæ кодта æмæ рацыди. Асинтыл куыд æрцæйуади, афтæ йæ зæрдыл æрбалæууыд уыцы изæр. Ныр ыл иу мæйы бæрц цæудзæни. Уæддæр афтæ афæстиат и куысты. Кусгæ нæ кодта, æмæ куыстыл нæ афæстиат и, фæлæ ма машинæ уым уыд, æмæ куыд ацыдаид! Йæхицæн исты æфсæнттæ фæкæны, цалынмæ машинæ уым вæййы, уæдмæ. Стæй, машина куы ацæуы, уæд æй æфсæнттæ кæныны сæр нал фæхъæуы. Йе стъол афснайы æмæ цæуыныл фæвæййы. Æмæ афтæ куы 'рцæйцыди асинтыл, уæд фæфæнд кодта — цом-ма, сывæллæттыл акæна йæ фæндаг! Уым нал уыдзысты, ууыл æппындæр гуырысхо нæ кодта, фæлæ — уæддæр. Дуарыл бахæцдзæн, дуар ма гом уыдзæн, кæрты дуар æмæ гом дуарæй бакæсдзæн мидæмæ кæртмæ. Уыйæппæт сывæллæттæ кæм фæра-дугъ-бадугъ кæнынц, уырдаæм. Йæхи хуртæ нырма афтæ ра-дугъ-бадугъхъом нæма сты, фæлæ уыдон дæр уым вæййынц бон-изæрмаæ æмæ йын, чи зоны, фенцондæр уа. Æниу, цы нæ вæййы! Чи зоны, ма уым дæр сты. Чи зоны афæстиат и йæ куысты. Чи зоны, йæм уæлæмæ дæр фæдзырдтой, хицауадмæ. Æмæ цы хорз уайд нæ фæлæ, уым ма сæ куы баййафид, уæд! Йæ дыууæ цонгыл сæ сæвæрид æмæ сæ хæссид æмæ хæссид æмæ сын истытæ дзурид æмæ дзурид! Фæлæ нæй — фескъуыд йæ хъуыды: уæд æрбадзырдтаид. Ахæм рæстæджы æнæ 'рба-дзургæ никуы фæвæййы. Æмæ та уæд йæ зæрдыл æрбалæууыди кæцæйдæр: уый цур сыл афтæ æхсызгонæй, куыд æй фæнды, афтæ цин кæнын никуы сфæразы, Балсæджы цур. Стæй йæ фæндгæ дæр нæ кæны. Нæ йæм цæуы, уый цур йæ зæрдæ рар-гом кæна сывæллæттæн, уый. Цыма сæ фыд уый нæу, цыма сæ фыд æндæр исчи у. Æмæ сæ ныр хæссид æмæ сыл цин кæнид, цас æй фæнды, уыйас.

Сывæллæтты хæдзары уæле цы цæхгæрмæ уынг и, уырдаæм куы ныххæццæ и, уæд ауыдта — куыд ауыдта, уый нæ бамбæрста, цыма цæугæ дæр гуыбырæй кодта, цыма кæсгæ дæр æрмæст йæ развæндагмæ кодта, æндæр цыма иуырдаæм дæр нæ каст æмæ иннæрдæм дæр, уæд куыд ауыдта? Фæлæ ауыдта — мæнæ, фæндагæн рахизæрдыгæй цы стыр хæдзар и, уымæн йæ рудзгуытæй иу уыди хæрз тыгъд æмæ уыцы тыгъд рудзынгæй зындысты дыууæйæ: нæлгоймаг æмæ сылгоймаг. Нæлгоймаг йæ риу æруагъта рудзынджы дæлвæйнагмæ, сылгоймаг та куыддæр иу фарсæй æрбауагъта йæхи æмæ йæ риу æрәнцади нæлгоймаджы фæсонтыл. Йæ цæстытæ сыл андæгъдысты, йæ развæндагмæ ма æркæса, уый йæ бон нал уыд, стæй йæ фæндгæ дæр нал кодта йæ развæндагмæ кæсын. Уымæн æмæ нæлгоймаг уыди уый. Адæм кæуылты фæцæйцæуынц, уымæй машинæты цæуæнмæ цы æрхизæн уыд, уый нæ федта — куыд ма йæ федтаид! Йæ къах æгæр куы аирвæзт бынмæ, уæд йæ уæраг фæтасыд, йæ фæстæ фæтасыд иннæ уæраг дæр æмæ зæхмæ ахаста йæ уæрадджы къоппатæ, стæй адæргъ и зæххыл бынтондæр. Куы ахауд, уæд ын исдуг цыма æхсызгон уыди, кæй ахауди, уый, фæлæ йæм уайтагъд бахъарыд йæ уæрджыты дудгæ рыст. Ныцъæхахст кæна, уымæ йæ бирæ нал бахъуыд, йæ уæллаг дæндæгтæй йæ бинаг былыл ныххæцыд æмæ иу каст скодта рудзынгмæ. Уыдон сæ лæуды кой кодтой. Сылгоймаг цæуылдæр худти — йæ былтæ айтынг сты æмæ йæ урс дæндæгтæ разындысты, цыма сæ барæй æвдыста. Æмæ уæд схæцыд йæхиуыл, слæууыд, æркасти йæхимæ. Йæ уæрджыты къоппатæн сæ царм астыгъдтытæ ис æмæ сыл сырх-сырхид туджы æртæхтæ фæрдгуытæй бадти. Æмæ нал баурæдта йæ кæуын. Слæууыди кæйдæр уынджы астæу æмæ куыдта. Йæ цæстытæ 'мæ æрфгуыты тарæй йæ уадултыл æрфæд кодтой йæ цæссыгтæ, цыма æрхы тарфы фæрсæй-фæрстæм дыууæ суадоны сабузта æмæ сæ разы цъæх æрдузыл акалдысты уыцы таучелæй.

Лæууыд æмæ куыдта, афтæмæй йæ æрæййæфта Балсæг: сывæллæттæ ныллæууыдысты — Æдзийыл ацæуæм æмæ уый дæр сæвæрæм машинæйы.

— Æдзи афонмæ хæдзары и! — дзырдта сын Балсæг. — Афонмæ бады æмæ цай цымы. Æмæ æнхъæлмæ кæсы махмæ.

Нæй, сæ кæуын сæ былалгъмæ схæццæ — Æдзийыл ацæуæм. Уæд цæмæн ныллæууыдысты иннæ изæрты уæлдай?! Цæмæн фæфæнд кодта йæхæдæг дæр, сывæллæттыл ацæуа? Уым нал уыдзысты, уый хорз куы зыдта!

Фæлæ, уо, ацы æнæбамбаргæ дуне!

Куыддæр ыл йæ цæстытæ схæцыдысты машинæйы хуылфæй, афтæ йæ базыдта Балсæг æмæ йыл дис бафтыд; ам цы ми кæны?! Машинæ фæуаромын кодта — æрхъæцмæ нал хъæцыд — ныд-дугъ æм ласта.

— Ам цы ми кæныс, Сидонæ? — йæ цæстытæ йыл æрхаста. Йæ урс уæрджытыл ын туджы æртæхтæ куы ауыдта, уæд йæ разы дзуццæджы æрбадти, йæ армæй йын бавнæлдта йæ уæрджытæм, сæ тугтæ сын æрсæрфта. Уæлæмæ йæм скасти. — Цы ми кæныс ам?!

— Мæнæ лæууын, — йæ кæуын фæуагъта уый.

— Лæууыс, уый æз дæр уынын. Фæлæ цæмæ лæууыс? Цæмæ ма цыдтæ?! Сывæллæтты æз акæндзынæн, уый нæ зыдтай?! Йæ фæрстытæ æгæр гуымыдзадзæф уыдысты, уый æмбæрста, фæлæ йæхи нæ урæдта. Уæдæ йын уыдон цы хуызæн лæудтытæ сты кæйдæр уынджы астæу?! — Цом машинæмæ æмæ дохтырыл ауайæм. Уæд та дын исты хæрам бахаста уынджы рыг дæ тугмæ. Бон-изæрмæ йыл цы хуызæн машинæ нæ ацæуы æмæ йыл цы хуызæн къах не 'рлæууы!

— Цом, — загъта Сидонæ дæр. — Нæхимæ цом, дохтыртæм ма ницы хъуыддаг и.

— Гъомæ дæм дохтыртæ фæкæсдзысты, уымæй цæмæй тæрсыс?

— Ницæмæй.

— Уæдæ цом.

— Нæ цæуын.

— Цæмæннæ?

Сидонæ ницуал сдзырдта, стæй йæм ницуал сдзурдзæн, уый зыдта Балсæг. Бакасти йæм. Йæ зæнгты фæтасæнтæ размæ къæдзæй баззадысты, æвæццæгæн ын рыстысты æмæ йæ раст слæууæн нæ уыд. Æмæ йын уæд йæ цонг йæ астæуыл æрбатыхта æмæ йæ хæссæгау бакодта машинæмæ. Сывæллæттæ, мад йæхæдæг нæ цæуы, уый куы федтой, уæд ныцъцæхахст кодтой, сæхи йæм раппæрстой. Уый сæ йæ хъæбысы æрбакодта, йæ цæнгтæ сыл æрбатыхта æмæ-иу куы сæ иуы хъусы бадзырдта

цыдæртæ, куы се 'ннæйы хъусы, цыма сын канд шофыр æмæ Балсæгæй не 'мбæхста, цы сын дзырдта, уый, фæлæ сæ кæрæдзийæ дæр.

Хæдзары дæр не сиу и сæ ныхас. Сидонæ дыууæ сывæллонны æхсæн диваныл куы 'рбадти, уæд Балсæг загъта:

— Цон, Зениткæмæ суайон, — сæ сæрма чи царди, уыдоны чызг рынчындонны куыста. — Уый дын уæддæр фæкæса дæ уæрджытæм.

— Кæд дæхи истæмæн хъæуы, уæд æм суай, мæн ницæмæн хъæуы.

— Цæмæй дзы тæрсыс?

— Ницæмæй.

— Уый дын сæ дзæбæх бабæттид.

— Мæхæдæг сæ бабæтдзынæн.

— Гъомæ ды дохтыр дæ?!

— Нæ дæн дохтыр æмæ цы! Адæм се 'ппæт дохтыртæ сты?!

Балсæг арф ныууæфыд, сыстад æмæ тасы дзаг хъарм дон æрбахаста, йæ цъындатæ ласынмæ йын феххуыс кодта.

— Кæмдæр нæм йод уыди.

— Уæртæ хинайæны.

Балсæг рахаста йоды авг. Сидонæ айста авг.

— Бузныг. Гъеныр мæ мæхи бар уадз, — цыдæр узал уыдысты уыцы ныхæстæ æмæ хъыг уыдысты Балсæгæн. Лæууыди иуварс, йæ сæр йæ риуыл æруагъта æмæ æнкъардæй каст, Сидонæ йæ къабайы фæдджитыл йæ уæраджы сæртæм куыд схæцыд, йæ уæрджыты къоппатæ кæрæдзимæ куыд æрбангом кодта, хъарм дон æмæ сæ сапонæй куыд æхсадта, уымæ. Кæдиу къабайы лæгъз фæдджитæ æгæр фæуæлиау сты, уæд иу сыл уырдыгмæ æрхæцыд. Æмæ-иу уый дæр хъыг уыди Балсæгæн — уымæй сæ æмбæхсы йæ зæнгтæ æмæ сæ цæмæ 'мбæхсы уымæй?!

Сывæллæттæ йæ фæйна фарс бадтысты, сæ къубæлттæ ныйивæзтой, сæ цæстытæ ныджджыгъгъытт сты мады къухтæм, цыма йæ цæф уæрджытимæ нæ архайдта, фæлæ исты диссаг равдисынмæ хъавыди, æрмæст уыдон кæй хъуамæ федтаиккой дыуайæ, ахæм диссаг.

Стæй тас ахаста Балсæг. Фæстæмæ куы 'рбаздæхт, уæд та æрдуццæг кодта йæ разы æмæ ныр та, бинты урс уаццаг куыд таучелæй тыхта йæ уæрджытыл, уымæ касти. Касти æмæ сыл

цыма æгæр бирæ тыхта, афтæ йæм зынд æмæ бинты кой не скодта, фæлæ дзы сирвæзт:

— Гъомæ куыд фæкалдтæ?!

Æмæ, цыма зонгæ кодта, афтæ йæ афæрсдзæн. Æнæ афæрсгæ йæ нæ ныуадздзæн афтæ, æмæ развæлгъау сцæттæ кодта дзуапп, уыйау скъæрцц кодта:

— Куыд фæкалдтæн, куы — дзæбæх.

Цыма йын йæ мастыл цæхх айзæрста — дзæбæх, дам! Уæд, куыд дзæбæх, чердæм дзæбæх уæд? Æмæ та нал баурæдта йæхи:

— Кæдæм дзы калдтæ уыцы лæгъз уынджы?!

Æмæ уыцы фарстæн фæлмæндæр разынди йæ дзуапп Сидонæйæн:

— Мæ размæ нал æркастæн, æвæццæгæн, æмæ мæ развæндаг нал ауыдтон.

— Уæдæ кæдæм кастæ?!

— Нæ зонын, кæдæм кастæн! — стæй цæхгæр фездæхта йæ ныхас: — Гъеныр мын, ахаудтæн, мæ уæрджытæ ныппырх кодтон, æмæ мын тæригъæд нæ кæны, фæлæ мын мæ хурхы хуынкъ скодта йæ рафæрс-бафæрсæй! Цы хуызæн лæг дæ, цы!

— Тæригъæд дын кæнын æмæ дæ рафæрс-бафæрс дæр уымæн кæнын. Мæ зæрдæ дыл риссы!

— Æз ахæм тæригъæд никуы федтон. Тæригъæд кæмæн фæкæнынц, уый сæ быны не скæнынц æмæ йын йæ уд не сласынц йæ бынæй! — Комкоммæ йæм хылкъбахæджы каст бакодта Сидонæ.

Ацы хатт та Балсæг ницуал сдзырдта. Æмæ уæд цыдæр загъдкъбахæджы хъæлæсæй загъта Сидонæ йæхæдæг:

— Боны фæстагмæ мæхи уæрджытæ сты. Чи зоны, æмæ мæ, куы сæ ныццавтаин, афтæ фæндыд. Кæй цы хъæуы?!

Балсæджы сæры фæзынд иу фæнд: цæй æмæ хъазынмæ аздаха ацы æнæхайыр ныхас: бахуда æмæ худгæ-худын бадзура Сидонæмæ — нæннæ, уыдон иунæг дæу не сты, уыцы уæрджытæ, уыдон махæн иумæйаг уæрджытæ сты. Фæлæ йæ фæндæй ницы рауайдзæн, уый бамбæрста. Иуæй уый, æмæ худын не сфæраздзæн, стæй, зæгъæм, худын сфæрæзта, уæддæр æм уыцы ныхæстæ зæгъыны хъару нæ разындаид. Æмæ сыстад æмæ йæхиуыл дуарырдæм ахæцыд — ахиза æддæмæ, тамако адыма.

Куысты цалдæр боны нæ уыди, æмæ куыд уыдаид, хæдзары

мидæг дæр æнцæйтты куы цыди! Балсæг-иу æй райсом дæр йæ уаты ныууагъта, хæринаг дæр-иу ын йæ разы авардта, сывæллæтты дæр-иу йæхæдæг ацæттæ кодта. Сихорыл дæр-иу æм æнæ 'рбауайгæ никуы фæци.

Æмæ-иу хуыссydi йæ фæлмæн хуыссæны бон-изæрмæ. Исты газеттæ 'мæ-иу журналтæ рафæлдах-бафæлдах кодта. Кæсын йæ зæрдæ нæ агуырда æмæ куыд бакастаид афтæмæй! Стæй-иу сæ, йæ разы цы гыццыл стьолай райста, уырдаæм баппæрста фæстæмæ, йæ цæстытæ-иу æхсызгон цъынд бакодта æмæ-иу уым балæууыди, куысты. Фыццаг-иу ауыдта машинæ, стæй — йæхи. Рудзынгæмбæрзæны фарсмæ лæууы æмæ рудзынгæй кæсы, æмæ йæм хатт афтæ фæзыны, цыма йæм машинæ йæхæдæг дæр кæсы, æмæ йын уæд æхсызгон вæййы, афтæ йæм куы фæзыны, уæд. Худгæ дæр бакæны машинæмæ. Йæ фæстæ стьолай йæ куыстытæ пырхытæй лæууынц, фæлæ сæм йæ к'рух нæ тасы. — Куыд ныууадза уыцы машинæмæ кæсын, куыд азила æмæ скъолайы чиныджы фæлварæнтыл куыд ныггуыбыр уа! Ацы царды стыр фæлварæнтæй уыцы ницы-мацы фæлварæнтæм куыд аздæха?.. Уыдонмæ йæ 'вдæлы! Ницуал ын æнтысы. Æмæ йæм бадзуры Сæхæм дæр! Иу к'рух-фыст дæр афойнадыл нал арвыста типографимæ, æмгъуыдæй ахизы. Æмæ йæм хыл нæ фæкæны Сæхæм, сбадын æй кæны æмæ сабыр фæныхас кæны йемæ. Йæхæдæг та йæм бакæсы, стæй та йæм ноджыдæр бакæсы. Æмæ уый та мæсты кæны, Сидонæ — уæдæ йын уыдон цы митæ сты! Аххосджын у — фæхыл æм кæн æмæ уа!

Уæд та искуы иуырдаæм куы 'рхауид. Куы ахицæн уайд. Фæлæ куыд ахицæн уызæн?! Стæй цы цæрдтытæ тондзæн иунæгæй дыууæ сывæллонимæ?! Науæд уый цы ми кæндзæн, Балсæг? Йæ зæрдæ йæ хаты — нал ацæудзæн сæ цард. Уæддæр ма цæуылдæр йæ зæрдæ дары. Дзургæ дæр æм уымæн ницы кæны. Ома, ма йæ знæт кæнон, уадз æмæ, ома, йæ тыфылтæ скала. Стæй кæд æрсабыр уайд. Æмæ та уæззау-уæззау бафæлдæхы йæ уаты. Лæгæй хорз лæг у, цы ма вæййы! Фæлæ хорз лæгтæ бирæ и, уый та иунæг хъуамæ уа, ацы дунейы зыбыты иунæг. Æмæ уыцы иунæг нæу. Дард у уыцы иунæгмæ, тынг дард æм у. Æниу æм йæхæдæг дæр хæстæгдæр нæу, йæхæдæг дæр æм афтæ дард у уыцы иунæгмæ, чи зоны йæм дарддæрдæр у ноджы.

Уæд стыр хицæуттæй чидæр амард — кæцы сæ уыди, уый нал хъуыды кæны — фæдыл-фæдыл мардысты уыцы рæстæджы æмæ йæ нæ бахъуыды кодта. Æмæ-иу сæ уæд иууылдæр, уыцы стыр хæдзары чи куыста, уыдоны залмæ бамбырд кодтой, амы хицауадæй-иу сæм исчитæ дæр бауад, саударæн æмбырд-иу акодтой. Афтæ алыхатт дæр. Бандæттæ се 'ппæты фаг кæм уыдаиккой, æмæ-иу сæ фылдæр лæугæ кодта. Уый та-иу алыхатт дæр лæугæ кодта, Сидонæ. Уыцы хатт дзы уæлдай бирæ адæм уыди. Лæуджытæ кæрæдзийы балхъывтой. Уый дæр балхъывтой. Иу-цалдæрæй раныхас кодтой, стæй сæхгæдтой æмбырд æмæ базмæлыдысты. Уый дæр базмæлыд, Сидонæ дæр æмæ уæд ауыдта — йæ фæстæ иуырдыгæй кæд нæ лæууыди уый! Йæ цонг йæ фæрсчытæм кæмæн балхъывтой Сидонæйæн, уый! Исдуг йæ цæсгом сырх кæнынмæ фæци, стæй цыма уæлгоммæ ахауд æмæ йæ къæбут дойнаг дурмæ æрхаста, уыйау судзгæ цæхæртæ акалд йæ цæстытæй. Йæ бынатæй фезмæла, уый йæ бон нал уыд. Йæ алыварс чи лæууыд, уыдон ацыдысты. Уый дæр ацыди. Азылди 'мæ ацыди. Йæ цонг ын кæдæм æрбалхъывтой лæууæг адæм, уый цыдæрхуызон хъармæй баззад, æмæ дзы цыдæр рухс стъæлфæнтæ таhti зæрдæмæ. Æмæ лæууыди. Куы-иу йæ иу къухыл схæцыд, куы — йе 'ннæ къухыл, цыма хонгæ кафт кодта.

Куыд рацыд, уый нæ бахъуыды кодта. Фæлæ йæ бынаты куыд æрлæууыд, æмæ йын уый цонг кæдæм хæццæ кодта, уый йæ армы тъæпæнæй куыд æрысгар-æрысгар кодта, уый хъуыды кæны. Исдуг æм ахæм фæнд æрцыд — кофтæйы тары атъысса йæ арм æмæ йæ уыцы ран æрæвæра, кæдæм ын хæццæ кодта йæ цонг, уыцы тæккæ ран. Æмæ йыл афтæ хæца. Фæлæ йæхи ныууæдта — уæд та исчи 'рбауади, уæд афтæ нæ зæгъдзæн: «уыдон та дын цы хуызæн митæ сты?!»

Æмæ сæм уыцы æхсæв æрцыди уыцы ныхас дæр. Æнæ 'рцæугæ йын нæ уыди æмæ æрцыди. Æмæ йæ иуæй фæндгæ кодта — куы 'рцæуид! Иннæмæй та дзы тæрсгæ кодта. Уæддæр æм æрхъæцмæ нал хъæцыд. Уый йæхи уаты куыста, Балсæг, иу архитекторимæ дыууæйæ цыдæр хæдзары нывæстыл куыстой. Æмæ-иу æхсæв кæд æмæ кæдмæ фæбадт! Хахнывтæ-иу арæзта, нымадта-иу. Сидонæ-иу ын йæ мидвынæймæ 'мбæрста йе змæлд. Стæй-иу схуыссыд уым йæхи уаты. Æвæццæгæн-иу Сидонæйæн тæригъæд кодта — куы райхъал уа!

Уыцы æхсæв дæр — афтæ. Балсæг куыста. Сидонæ дæр, сæ уаты цы гыццыл стъол уыд, уымæ рагуыбыр кодта сынтæгæй, йемæ цы чиныджы къухфыст æрхаста, уый рафæлдах-бафæлдах кодта. Кæм-иу дзы цæмæдæр бавнæлдта ручкæйы бырынкъæй, кæм — нæ. Йæ гæрстæ ласт уыдысты, афтид хуыссæн хæдоны, кæннод æй хуыссæг бирæ нæ бауадздзæн, уый зыдта, ахсдзæни та йæ, æмæ йæ уæд йæ гæрстæ ласын куыд нал хъæуа.

Куыддæр йæ рухс ахуыссын кодта, æмæ йæхи уыцы æхсызгонæй ауагъта сынтæджы, афтæ йæ фæлмæн дзабырты фæлмæн къахдзæфтагæнгæ 'рбацыд Балсæг, йæхи сынтæгмæ бацыд, 'рбадт сынтæджы кæрон. Æмæ сонт бадт ракодта Сидонæ, рухс асыгъта — уый дæр сонт сыгъд, бакаст Балсæгмæ — сонт каст уый дæр. Æмæ кæрæдзимæ кастысты Балсæг — Сидонæмæ, Сидонæ — Балсæгмæ. Балсæг — йе 'нкъард, йæ фæлмæн цæстытæй, Сидонæ, йæ цæстыты тар æмæ йе 'рфгуыты тар æрмынæг сты, афтæмæй.

— Сидонæ! — бадзырдта йæм Балсæг æмæ æрсабыр.

Уый йæм дзургæ ницы скодта, йæ сæр уæззау æнкъуыст бакодта æмæ æрлаууыд уый дæр.

— Цы кæныс, Сидонæ?

— Кæнын цыдæр. Æмæ мæ ма фæрс, цы кæнын, уымæй. Уыйас дæ хорзæх мæ уæд.

— Уæддæр?

— Мæхæдæг дæр æй нæ зонын. Цы дын зæгъон, уый дæр нæ зонын. Мæхи фæндæй дзы ницы и. Æвæццæгæн мын Хуыцауы фæнд у афтæ.

— Куыд? Куыд дын у Хуыцауы фæнд?!

— Хуыцау мæ æнамонд фæндагыл бафтыдта, фыдвæндагыл мæ бафтыдта — зонын æй, фæлæ мын æдзæугæ нæй. Уый мæ фæндаг у, мæ царды фæндаг. Дзыназы мæм, хъуамæ йыл ацæуон. Кæннод мæм цæрæнбонты дзыназдзæн. Æмæ уый дзыназынмæ цæрæн куыд и?!

— Кæдæм цæуы уыцы фæндаг?

— Нæ зонын.

— Кæмæ дæ кæны уыцы фæндаг?

— Никæмæ. Цъысыммæ.

Балсæг йæ цæстытæ 'рцъынд кодта, уæззау улæфыд, афтæмæй бадти. Бадти Сидонæ дæр, куыд фестад, йæ хæдоны

тарыл иуварс куыд ахæцыд æмæ йæ тымбыл риуы фарс ахъаз-заг кæй каст хæдоны къæрттæй, уый нæ ахста йæ цæст. Бадт æмæ æнхъæлмæ каст, цы зæгъдзæн Балсæг? Цы сдзурдзæн, цы схаудзæн йæ дзыхæй?! Хаттæй-хатт-иу æй ацахста Балсæджы тæригъæд, банкъардта-иу уыцы тæригъæд йе 'ппæт уд æмæ йе 'ппæт буарæй дæр. Бамбæрста-иу, куыд тынг æй фæнды уымæ, Сидонæимæ фæрсæй-фæрстæм йæхи куы æруадзид, уый. Фæлæ ма уый гæнæн куыд и?! Иу дæ зæрдæйы лæууæд, иннæ та дæ тæккæ фарсмæ æруадза йæхи?! Æмæ йын адджын мондæгтæ æвзарын кæнай, дæхæдæг уыцы адджын мондæгтæн мацы æвзар, афтæмæй?! Дæхи кæимæ фæнда уыцы адджын мондæгтæ æвзарын, уый та дард кæмдæр уа?! Уымæй ма стырдæр фыдгæнд разындзæн ацы дунейы?!

— Æмæ ма куыд адих уыдзыстæм мах, мах куы баиу стæм, нæ удтæ куы баиу сты, нæ фæндтæ куы баиу сты? Нæ дыууæ цардæй иу цард куы рауад, уæд ма йæ фæстæмæ куыд адих кæндзыстæм дыууæ цардыл? Уый гæнæн ма куыд ис?!

— Нæ зонын.

— Стæй куыд цардзынæ ды? Куыд цардзынæн æз? Куыд цардзысты Залдуз æмæ Дзамболат? Æви уыдоны сидæрдонмæ ратдзыстæм, нæхи удты монцтæн цагъайрæгтæй ныл-лæудзыстæм æмæ фæйнæ кæйдæры рæвдауынмæ сараз-дзыстæм нæ зæрдæтæ?! Æниу уыдæттæ дзырддаг нал сты. Фæлæ дæ уый рох макуы уæд — æз дæ уарзгæ кæнын. Дæ-уыл хъæцы мæ зæрдæ мæнæн. Æмæ мын æндæр никæуылуал фæхъæцдзæн, æмæ куыд цардзынæн афтæмæй?! Æз дæр æй зонын — уарзт æмæ хъуыды кæрæдзийы никуы бамбæрстой, никуы дæр æмбаргæ бакæндзысты кæрæдзийы. Фæлæ уæддæр ахъуыды кæн, — уыцы ныхæсты фæстæ сыстад æмæ фæцæйцыд, — размæ агуыбыр уыцы стыр, æмæ йæм кæсгæйæ баззади Сидонæ. Нырмæ йæм афтæ стыр никуыма фæкасти. Дуары хæцæнмæ куы бавнæлдта, уæд ма иу каст ракодта фæстæмæ. — Ахъуыды кæн. Цы уыдзысты Залдуз æмæ Дзамболат? Нæ астæу мæнг бынат куы фæзына — фыдбын у уыцы мæнг бынат, ууылты рахиз-бахиз сæ куы бахъæуа дыу-уæрдæм...

Æмæ ацыди. Йæ зæгъинаг кæронмæ нал загъта. Æмæ йæ хъæугæ дæр нал кодта зæгъын — афтæ фæкаст Сидонæмæ.

Уый сæрды райдианы уыд уартæ. Уæд бон йæ тæккæ тынгыл уыд. Ныр та зымæг уыд йæ тынгыл, æмæ бонæй ницуал баззад. Скаст æмæ ныккасты йеддæмæ ницуал уыд бон. Йæ райдиан дæр ын ивæзта йæхирдæм æхсæв æмæ йæ кæрон дæр æмæ бонæй-бон кадардæр кодта бон.

Æдде афтæ зынд, цыма уадиссагæй ницы 'рцыди се 'хсæн. Цыма, Балсæг цы мæнджы кой кодта, се 'хсæн цы мæнгæн тарст фæзынынай, уый нæ фæзынд. Райсом-иу цай куы иумæ ацымдтой, куы — хицæнтæй. Сидонæ-иу йæхиуыл фæхæцыд фæстæмæ. Стæй-иу Балсæг сывæллæтты акодта. Фæлæ-иу уыдон уыцы æнкъард, æвæрæз фæкæс-фæкæс куы райдыдтой фæстæмæ, уæд-иу ныббогъ кæна Балсæг, уымæ-иу æй бирæ нал хъуыди. Æнæуи дæр ыссуцца сты сывæллæттæ, гыццыл æфсон йеддæмæ сæ нæ хъуыд æмæ-иу сæ кæуынай нал æнцадысты. Æмæ-иу æм æрцыди уыцы хъуыды, искуы-иу æм иу хатт æрцыди — ныууадза сæ, ацæуа. Уартæ се 'мдзæрæны æрцæрдзæн искуы иу уаты, стæй исты уыдзæн. Фæлæ-иу уæд йæ улæфæнты цыдæр смидæг æмæ-иу æй нывыл сулæфæн нал уыди: уæд-иу цы ми кæндзæн райсом, æмдзæрæнмæ куы ацæуа, уæд, Залдуз æмæ Дзамболаты сывæллæтты цæхæрадонмæ кæныны афон? Цы-иу фæуыдзæн изæр, куыстæй-иу куы рацæуа, уæд?! Стæй йыл, кæд йæхицæн дæр нæ саст, уæддæр йæ зæрдæ, уыцы цæстытæ 'мæ 'рфгуыты тарæй цы рухс цæуы, ууыл лæууыди ныр дæр. Æнæ уыцы рухс ыл дуне баталынг уыдаид, сау талынг ыл бауыдаид дуне, æмæ, нал кæуылты цыдаид, уый уыдаид, нал — кæм æрбада, уый. Æмæ фæлтау афтæ цæрдзæн. Афтæ-иу искуыдæй искуыдмæ бакæсдзæн Сидонæмæ, фæрсын æй цæмæй хъæуа, уымæй йæ фæрсдзæн. Æнæ загъгæ йын цы нæ уа, уый йын дзурдзæн. Уый цард нæу, уый æмбары — куыд нæ йæ 'мбары?! Фæлæ кæм и, цард чи у, уый?!

Уымæн дæр æнцондæр нæу, Сидонæйæн. Уыны йæ, 'мбары йæ, уый æмбары, æмæ йын æнцон нæу, фæлæ йын, цæй тыххæй нæу æнцон, уый не 'мбары. Æмæ уый йæхæдæг дæр не 'мбары, æвæццæгæн, Сидонæ. Стæй йæ бамбара, ныссагъæс ыл кæна, уый йæ цыма фæндгæ дæр нæ кæны. Диссаг у сылгоймаджы дуне! Бынтондæр æндæрхуызон дуне у, нæлгоймаджы дунеймæ йын иумæйагæй ницы и. Æмæ йын базонæн нæй, мæнæ цы стыр дунейы къуымы рауай-бауай кæнынц адæм, уымæн куыд нæ ис базонæн, афтæ.

Ныр асинтыл æрхызт æмæ æрлæууыд: уæд та ууылты ацæуид, сывæллæтты цæхæрадоныл? Уым нал уыдзысты, бæгуыдæр, нырмæ сæ уым уадзы! Æмæ ууыл дæр бахъуыр-хъуыр кодта йæхинымæр: уæдæ сæ алы изæр уыцы иу афон цы аскъæфы æмæ сæ цы бамидæг кæны хæдзары! Ныр ууылты нæ ацæуид æмæ сæ йæхæдæг нæ акæнид! Ацæуид, кæм-иу дзы иуы сисид йæ хъæбысмæ, кæм — иннæйы, кæм та сæ дыууæйы дæр. Цæуиккой æмæ дзуриккой истытæ, ныхæстæ кæниккой. Ноджы Дзамболат дæр байдыдта дзурын. Фыццаг йæ былтæ ацæм-цъæм кæны, стæй фæзæгъы. Æмæ, цы фæзæгъы, уый дæр куын-нæ вæййы æхсызгон, фæлæ уыцы цъæм-цъæм, уыцы! Уый куыд адджын вæййы Сидонæйæн! Æмæ йын кæстгæйæ баззайы йæ былтæм, йæхи былтæ дæр базмæлынц, — лæппуйы былтæ фæзмыныл фæвæййынц.

Гытцыл ма алæууыд асинты рæбын, стæй азылд æмæ уартæ трамвайы лæууæнырдæм араст. Бæгуыдæр нал уыдзысты сывæллæттæ уым. Йæхæдæг æгæр бафæстиат и куысты — машинæ ма уым уыд æмæ куыд рацыдаид! Æвæццæгæн сын æмбырд исты уыди. Иу-цалдæрæй иумæ рацыдысты. Цыдæр быцæу ныхас сæм уыд. Уый дæр дзырдта. Цыдæр карз ныхас кодта, лæугæ дæр-иу фæкодта — бæрæг уыд: цæуылдæр разы нæ уыд. Æмæ бадис кодта Сидонæ — цымæ, цæуыл нæ уыди разы? Стæй та йæ, разы цæуыл нæ уыди, уый базонын æрфæндыд. Ныр уый ма базон! Фæлæ уымæн базонæн нæ уыд. Æмæ цыди.

Трамвайты 'рлæууæн уыди афтид. Трамвай зынæг нæдæр æрцæуæны уыд, нæдæр ацæуæны. Исдуг фæтарсти — кæд трамвайтæ нæ цæуынц, кæд ныллæууыдысты сæ цæуынай?! Фæлæ бирæ нæ ахаста йæ тарст — ма цæуæнт, кæд нæ цæуынц, уæд! Кæд сæ фæнды, бынтондæр мауал цæуæнт. Ныссабыр уæнт трамвайты фæндæгтæ. Ныссабыр уæд дунейы змæлд æгасæй дæр. Фæлæ йæхæдæг сабыр лæууын нæ бафæрæзта, — иуырда æмæ ацыд, иннæрдæм æрбацыд. Æмæ йæм уыцы афтид лæууæны кæцæйдæр æрбаулæфыди цыдæр уддзæфы хуызæн цыдæр. Æмæ базмæлыдысты йæ былтæ уыцы уддзæфы змæлдмæ æмæ сæ хъуыст цыдæр тыхыскъуыды хуызæн рæнхъытæ:

Мæнæ цард йæ цæуынай ныллæууыд,

Кæд йæ фæндаг нал зоны мæнау.

Уад-тымыгъ куы сисы иугæр нау,

Нал сæмбæлы уæд йæ наулæууæнныл.

Иу ран фæлæууыди, гыццыл алæууыд, хæрз гыццыл, стæй
разылд æмæ раздæхт фæстæмæ. Æмæ та базмæлыд уыцы
уддзæф дæр:

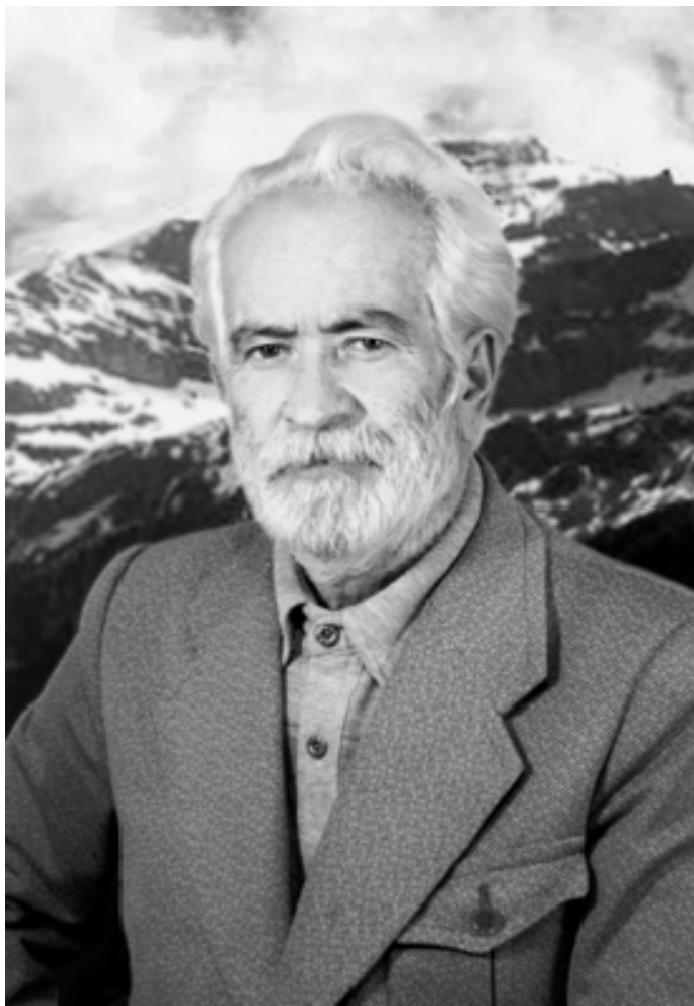
*Гъæ, тæхуды, аздæх ныр дæ фæд-фæд,
Райгуырæн къонайы хъарммæ 'рбад...*

Æмæ йын ныр æхсызгон уыди, трамвайтæ кæй нæ цыдысты,
уый: уадз æмæ ма цæуой. Уый цæудзæн йæхæдæг. Афтæ рацу-
бацу кæндзæн йæхæдæг трамвайы афтид лæууæны. Æцæг афтæ
афтид уæд лæууæн. Мауал дæр трамвай рацæуæд ауылты, ма-
уал дæр адæмæй æрбацæуæд исчи.

2007, октябрь

БРЫТЪИАТЫ АСЛЕНБЕК: 70 АЗЫ

Асләнбеджы фыд әмә мад, йә хистәр әфсымәртә чысылей.

АГУЫРДТОН ДÆУ

УАЛДЗЫГОН АХСÆВ

Батыхта мæйрухс æхсæв йæ хъармы
Сонт лæппуты уалдзыгон фынтæ.
Сусæг ран нæ цъæх фæсхъæуы армыл
Узы уалдзæг уарзæтты фæдтæ.

Уарзт зæрдæтæ хъал кæны йæ гуырдаёй,
Свæййы сонт нæ хъуыдыты сæйраг.
Уарзты райгуырд — цъусдугæй цыбырдæр,
Афтæмæй æнус дæр нæу йæ фаг.

Булæмæргъ дæр ног сыфтæрты зары,
Арвы стъалы зарæгмæ ныхъхъус.
Булæмæргъмæ мигъы скъуыдтæй дары
Бур гæдыйау мæйы 'хсырф йæ хъус.

Уый мæн дæр æвæлмæстæй нæ уадзы,
Ныр мæ фынты ивгъуыды цæуын,
Мæйы рухс мæ цæстытыл куы хъазыд, —
Баззади мæ дзыккутыл йæ тын.

Афоныл-иу нал цыдтæн хæдзармæ:
Ды мæнæн мæ булæмæргъ уыдтæ..
Сайы та мæйрухс æхсæв йæ хъарммæ
Хъал лæппуты уалдзыгон фынтæ.

Уарзт зæрдæтæ хъал кæны йæ гуырдаёй,
Свæййы сонт нæ хъуыдыты сæйраг.
Уарзты райгуырд — цъусдугæй цыбырдæр,
Афтæмæй æнус дæр нæу йæ фаг.

РАГОН УАЛДЗÆГ

Уалдзæджы цинтыл нæ кæнын дызæрдыг,
Уалдзæг нæ быхсы æнкъард.
Райсомы сатæгæй тавиц изæртæм
Стауы йæ буц мæргъты зард.

Лæппутæ, чызджытæ — уарзты бæлæттæ,
Удтæй — кæрæдзимæ баст.
Уалдзæг сæ хоны йæ аууон бынæттæм,
Хъусы сæ сусæг ныхас.

Бирæ сты уалдзæджы аууон бынæттæ,
Лæппутæ уырдаæм тындзынц.
Уым, дам, æрвон зæдтæ диссаг кæлæнтæ
Усгурты удтæн кæнынц.

Иу ахæм уалдзæджы тавиц изæрæй
Ссыгъди фæскъæвда æрдын.
Артау ыссыгъди мæнæн та мæ зæрдæ, —
Хурау мæм бахудтæ ды.

Уацайраг скодтай мæн мидбылты худтæй,
Амбылдтай зæдты, рæсугъд..
Уалдзæг æмбудын, фæлæ мæ удæн
Дидинæг калдта дæ уд.

АГУЫРДТОН ДÆУ

Дардмæ тындзыдтон уæндонæй.
Аззад дзæгъæлæй мæ хъæу.
Растдæр дæ райгуырды бонæй
Абонмæ агуырдтон дæу.

Абон æз уарзты æргомæй
Дзурын: «О, багъæц, фæлæуу!..
Зæдтæм æз кувын дæ номæй,
Мин азы агуырдтон дæу.

Базыдтон: амонд æрцахсæн
Фæндæгтыл зилгæйæ нæй.
«Хæйрæг мæ равзара сиахсæн, —
Загътон, — кæдæм цæуын, цæй?»

Раздæхтæн хъæумæ... Уый чи у?
Уынджы мыл фембæлдтæ ды...
Суагъта йæ фæттæ мæ риуыл
Де 'рфгуыты ивæзт æрдын.

Абон æз уарзты æргомæй
Дзурын: «О, багъæц, фæлæуу!...»
Зæдтæм æз кувын дæ номæй,
Мин азы агуырдон дæу.

ХЪÆЛДЗÆГ УАРЫН

Хъæлдзæг уарын зæххы къори найы.
Дисы бафтыд сабитыл мæ уд:
Арвæрдыныл дуджытæм фæуайынц,
Алы уынджы азæлы сæ худт,
Царды цинад хуры тынтæй уафынц,
Никæмæн дзы бакæнынц æвгъау.
Булæмæргъы зарынæй æййафынц,
Суадонау сæ зæрдæтæ — рæдау.

ÆНУС

Цард æлхæнæн нæй æхцайæ,
Ис зæххыл æнусон фарн:
Уды хъомыс — уарзт, нæ тайы,
Цардæн æрдзæй у лæвар.

Баргъæвст стъалы цъайы хъоргъы,
Амбæхст мæйы ног æрдын,
Дард фæндагыл поезд згъоры,
Рæстæг цъусдугтæ кæрды.

Хъулон мигътæ арвы цадыл
Уад фæйлаугæйæ хæссы.
«Цинтæ бафтау ды мæ цардыл», —
Мад йæ сабимæ кæсы.

Зары: «А-ло-лай, зæрватыкк,
Мадæн у дæумæ йæ каст,
Ды — мæ дидинаджы фатыг,
У Батырадзау цырджаст.

Айрæз, скæн рæсугъд бинонтæ,
Ма дæ байсæд «хуртæй» хæст.
Фидыд зæххæн, хурджын бонтæн
Фид æнувыдæй дæ хæс...»

Мæй фæлгæсы арвы цадæй,
Хизы стъалыты рæгъау.
Саби 'нкъары талас мадæй,
Нæй йын цинадæй æвгъау.

Мад фыццаг гуырæн цы зары, —
Мин азты æнкъары зæхх.
Цард æнусы армы дары
Мады зарæджы æртæх.

Царды хъомыс нæй æхцайыл,
Уарзт — зæххыл æнусон фарн.
Уарзт та удхæрттæй нæ тайы —
Æрдзæй удæн у лæвар.

ИЗÆРЫ ДИССАГ

Изæры хур уæлдзарм æврæгътæ судзы,
ныббуц и суадон уый зæрин тынтæй.
Кæд арвыцъæх мæн уалдзæгæн нымудзы,
кæд ма цæрынц мæ сабион сæнттæ.

Сæнайы цъуппыл, туджы фæдау, митыл
фæстаг тæмæн йæ уд исынмæ срæвдз,
фæстаг саламтæ дæлвæзтæн æрвиты,
æмæ нынкъард, ныссусæгтæгтæ æрдз.

Æмыр дунейы рухсы цъыртт фæтайы,
 фæбæзджындæр — æмбæрзы хæхтæ тар,
 æврæгъты, мигъты стъалытæ æфснайы, —
 йæ фæд, йæ фæд æрбахъуызы мæйдар.

Мæ уд — зæлдаг, кæйдæр рыстытыл риссаг,
 куы та — æхсон, фыдгулимæ къæйных.
 Фæлæ куыд мард изæрæхсиды диссаг,
 мæ уд дæр афтæ бамынаг — æдых.

ÆФСАРМДЖЫН ХÆЛÆРТТÆ

Уыди мæм быркуытæ сæнимæ, стæй фиу,
 Хæлæрттæй мæ дуарæй нæ азылди иу, —
 Æхсызгон у иумæ фæбадын.

Æфсармджынай арæх-иу баисты къорд.
 Фæлæ у æгæр тагъд нæ рæстæджы згъорд,
 Ныр нал и мæ хæдзар йæ кады.

Уæздæттæ ис бирæ, фæцæрæнт фæрнай!
 Мæ рагон хæлæрттæй уæздандæр дзы нæй.
 Рæстæй сæ, æвæццæгæн, хатын.

Мæ быркуытæ афтид, мæ цары нæй фиу,
 Æфсармы бынаты мæн не 'вæры иу,
 Мæгуыр фынгыл иунæгæй бадын.

РÆСТДЗИНАД

Фехъуыстон-иу сабийæ мæ мадæй.
 «У зæрдæбын, макуы у тæлтæг.
 Зон йæ аргъ дæ фыды номы кадæн,
 Ма фæуæд дæу аххосæй мынаг».

Кæд мæ фыд мæ амонды сæраппонд
 Хæсты арты басыгъта йæ цард,
 Уæд цæмæн дæн абон æз æнамонд?
 Нал фæразын уды расты уаргъ.

Сси æртхутæг хистæрты Уæлахиз,
 Ныр кæнынц нæ кæстæртæ хуыдуг.
 Чи у абон «галиу» æмæ «рахиз»?
 Цъирынц та уæйгæнджытæ нæ туг.

Сидзæр дæр йæ масты цæхх ныхъуыры,
 Курæг дæр у тъызæгау æгад.
 Нæ, Хуыцау, нæ кæуын æз дæ цуры,
 Федта мæн кæугæ æрмæст дæр мад.

Суæгъд дæуæй фыд-зæрдæты зыддзинад,
 Бирæ ис дыкъахыгтæй сырдатæ..
 Афон у, æрыздæх нæм, Рæстдзинад! —
 Кувын дæм, дæуæн кæнын лæгъстæ.

ХУЫМГÆНÆНЫ МАЙ

Уылæнты згъорд та Тæргайдоны стагъд и,
 Хæхты йæ донвæд нæ сæхгæдта зæй.
 Уалдзæджы хъарммæ дзывылдар æртаhti,
 Хур нæм æрхаста хуымгæнæны май.

Райдзаст сæуæхсид цæстытæ рæвдауы,
 Бæлæсты къалиутыл ссудзы æртæх.
 Алы бæлас дæр къуыпата æфтауы,
 Дидинфæлыстæй та сфидаудзæн зæхх.

Мæргътæ нæ бæстæмæ хъарм бонты здæхынц,
 Уазал рæстæгмæ у Ирыл сæ цин.
 Халæтты балтæ ма хохмæ фæтæхынц,
 Доныхъаз нал вæййы цадæн æфсин.

Уалдзæджы цинтæй хуымгæнæг фæхъæстæ, —
 Райхъуысти фæзтæй зæрдæбынæй зард.
 Арфæйаг удæн — зæрдæдарæн бæстæ,
 Фидыддзинады — дæ сабиты цард.

Алчи нæ сабитæй суæд-иу æгъдауджын.
 Ратт сын, Ирыстон, дæ уарзтæй сæ хай.
 Хъарм у, хъызт бон у — нæ уыдзæн сын хъауджы,
 Мадыл æнувыд нæ кæны тæргай.

ИУНÆДЖЫ ЗАРÆГ

Иунæджы зæрдæ, дам, хур дæр нæ тавы,
Иунæджы циныл — цæссыджы æртæх.
Уазалты дымгæ та иунæгмæ хъавы,
Багæппæввонгæй кæсы йæм бæллæх.

Мидбылты худы сæртæг лæг магуырыл,
Хъалмæ нæ хъары кæйдæр уды рыст.
Сагъæс ныссагъди æнгуырау мæ хъуыры,
«Иунæгæй баззай!» — фыдгулы æлгъыст.

Иунæг нæ балхæндзæн дунейы аргъæй
Уарзоны арфæ — «Фæцæр мын фæрнæй!»
Бонæй, дам, бонмæ йæ сагъæсты уаргъæй
Зæрдæ ныддур вæййы, худæн ыл нæй.

Диссæгтæй адæмы бонтæ рæвдауынц:
Райсомы арвæй, æхсидæй — изæр.
Сæрды мæ сæрыл та урс тынтæ тауынц,
Зымæджы халас æмбæрзы мæ сæр.

Искæй хъыгаг дæр мæ удмæ фæхъавы,
Цинты — лæдæрсы цæссыджы æртæх.
Иунæджы зæрдæ, дам, ницы æндавы,
Цард ын цæхджын у, йæ кæрдзын — æдзæх.

МУХТАРЫ НÆМГУЫТÆ

*Адæймаджы цард йæхæдæг у чиныг...
Егъау кæнæ та — къаннæгдæр чиныг. Гъе
фæлæ уый алы хатт фыст не 'рцæуы...
Уæдæ мах дæр Мухтарæй-Бухарæй
пехуымпар нæ сарæзтам. Æрмæст ын
йæ цардæй сарæзтам Чиныг...*

Авторæй

УРС АЛАРДЫ

«Урс Аларды» зылдис хæдзари-хæдзар, хъæуи-хъæу... Æмæ сæ алгъ — сæ уидаг скъуыдта «адæмы знæгтæн»...

Æмæ цæмæй йæ къухтæ тугæйдзагæй ма зындаиккой, уымæн æрхъуыды кодта мадзал: «Тройка — Æртæкъухыг сагой»... «Æртæкъухыг сагой арæзт уыдис æртæ лæгæй — нымудзджытæ... Уыдон-иу æвдисæн алæууыдысты æмæ лæгыл гакк æфтыдтой — «Адæмы знаг»! Стæй уæд дæ балгъитæг — афтæ! «Зинты хъоргъмæ» згъæлдысты адæм...

Бафæлвар-ма! Ма баком æвдисæн нылæууын. Æмæ уæд дæхæдæг дæр «Адæмы знагæй» агæпп ластай...

Æмæ æфсымæр топпы кæсæнæй акаст æфсымæрмæ. Сыхаг сыхагыл нал ауæрста. Ирон лæг та ныхас ахæссынмæ теуайы уаргъ дæр ампъухдзæни...

Се 'хсæн адæмы цыфыддæр знæгтæ дæр уыдис, ай-гъай! Адæмы туг æнæвгъау чи цъырда, ахæмтæ... Æмæ уыдоны-фаг бæллæх Хуыцаумæ дæр нæй! Фæлæ хуымгæнæгæн йæ галтæ байс æмæ йæ зæххæй фæхицæн кæн!... Ахуыргæнæджы фæиртас йæ ахуырдаутæй æмæ йæ «Зинты хъоргъы ауадз»! Фыййауы «æлдары» номимæ йæ сæгъдзарм хæлафы, йæ къахыл — æрчъитæ, афтæмæй Сыбыры бинаг къæй балæууын кæн!

АДÆМЫ ЗНÆГТÆ

Хъæуы бæрæг астæу лæгахсджытæ уыцы æлгъыстаг бон æртымбыл кодтой «Адæмы знæгты»... Уыдон та, мæнæ куыд фæзæгъынц, зæххы къори кæуыл лæууы, ахæм гъæйтт-мардзæ лæгтæ! Акæсæм-ма сæм арвы айдæнæй:

Мыртазты Мыртаз — хъæубæсты фыццаг ахуыргæнæг! Йæхи хæдзары байгом кодта скъола сывæллæттæн.

Дзгойты Бимболат — арвыдзаг лæг. Суанг Амырыкмæ дæр ахæццæ куыстагурæг. Кад æмæ радимæ цард йæ хъæубæсты. Йæ цыппар фыргы дæр æхсырф æмæ дзæбугæй фæцарæзтой Советон Цæдис. Колхозы куырды Хъамболаты хъæсдарæджы зæлтæм-иу райсомæй сыхбæстæ райхъал сты... Адæмон ахуыргæнæгæй фæкуыста Таймураз уартæ Хъобаны. Цоцка æмæ Æхсарбег та инженертæ.

Зæнджиаты Индрис — йæ фондз чызгæй чи дохтыр, чи ахуыргæнæг.

Сатцаты Агуыбечыр — зарæггæнæг. Хъазты фидауц! Уалæ-иу Арыхъхъы рагъыл зарæг куы ныццæлхъ ласта, уæд-иу æй далæ Уæтæрты комы азæлд фæзмыдта...

Зæнджиаты Уыбих — хъæубæсты фыццаг агроном.

Æмæ ма ноджы бирæ чидæртæ. Æдæппæт æртындæс лæджы!

Æгас хъæубæсты дæр æхсидавы хуызæн чи сыгъд, уыцы разагъды лæгтæ ныр дæр се знæгты фæндиаг не 'вдыстой сæхи... Кæрæдзимæ æппæрстой хъазæн ныхас:

— Дæ цухъхъатæ цæуылнæ скодтай, Хъызылбег? Стыр хуынды цæуыс, уый дæ ферох? — худы Уыбих.

— Къодзырты Дзæрæхмæты зарæг-ма ныццæлхъ лас, Агуыбечыр!

— Молчаты! — ныццарыдта лæгахсæджы хъæлæс. Стæй сыл уым дæлæмæ ахъæр кодтой! Уыдон — бæхтыл, адон — фистæг... Адон — фистæг, уыдон — бæхтыл... Æмæ сæ рыг сæ сæрыл сбадт. Хъызылбеджы ус — Мамæла сæ фæдыл каст æмæ уыдта: цæрæнбонты дзуджы æхсæнæй нæ разынд Хъызылбег — нæ йæ равдæлди... Ныр æй цыма Уæрæсейы паддзахмæ минæвар æрвыстой — бæлвырд бæрæг дардта... Æмæ хъазæн ныхасгæнаг Мамæла ныккъæрыцц ласта:

— Кæдæй-уæдæй нæ лæг дæр адæмы лæгтимæ фæцæуы... Акæсут-ма йæм, куыд дзæбæх фидауы!.. Лæгтыдзуар уе 'мбал!

Æмæ дзы æцæгæй дæр кæмæндæрты Уастырджи йе 'мбал разынд: Агуыбечыр, Бимболат æмæ Уыбих цалдæр азы фæстæ сæрæгасæй раздæхтысты.

МÆРДÆЙДЗÆУÆГ

Уæзæгтæласæн поезды цæлхытæ Сыбырмæ фæндагыл марой кодтой... Цыма ацы поезд йæ зæрдæйыл тылди, афтæ йæм касты Хъызылбегмæ. Æмæ нæхимæ Заманхъулы «Арыхъхъы рæгътæй» дарддæр чи ницы фæдта, уыцы фыййау ныр вагоны рудзынгæй фæлгæсыди. Æмæ дисæй марди: кæуылты айтынг Уæрæсе! Арвы кæронмæ сæ цæмæн ласынц? Фыдгæнджытæ куы не сты... Уæдæ цы аххосджын фестæм уагæр? — уыцы фарст лæвардта йæхимæ. Æмæ йын дзуапп кæй нæ ардта, уый ма йын ноджы æфтыдта йæ уды хъызæмарыл...

Архангельскы салд зæхх, хъæугонд «Ерцово». Ахстыты лагерь. ...Афонмæ нырма Ирыстоны зæххæй бæх кæрдæг стоны. Сæрвæты фос аууæттæм лидзынц... Ам та лæгæн йæ мицъыра асæлы мизгæ-мизын... Ахст адæм — бирæ! Сæ конд, сæ уынд — алыхуызон... Иухуызон — сæ хъысмæт. Æмæ сæ хъысмæт раддыгай ингæнмæ æрвыста... Æцæгæлон зæххыл дард Цæгаты.

Йæ амонд хæрæгыл кæмæн абадт, разынд дзы ахæмтæ дæр... Хъызылбеджы сыхаг — Сатцаты Агуыбечыр... Сæрæгасæй аирвæзт. Æцæг уыдаид — цы уыдаид, фæлæ-иу йæхæдæг фæзмдытæ. Цымыдисæй йæ фарста Хъауыр — Хъызылбеджы кæстæр æфсымæр:

— Гызыны хабæрттæй мын исты радзур! (Гызын — афтæ йæ хуыдтой сæхимæ Хъызылбеджы.) Æмæ-иу Агуыбечыраен йæ цæстытæ доны разылдысты. Уынгæг хъалæсæй-иу райдыдта дзурын.

— Хуыцау дын æй ныббарæд, Гауыдте... Цæмæн та мын сæ лæууын кæныс мæ зæрдыл? Арвил лæууыдысты, ахæм бæлæстæ — хъæд фæлдæхтам, Гызынимæ сæ бричкастæй ластам æмæ сæ калдтам доны гуылфæнтæм. Иухатт Гызын бæхтæ баздæхта дондарæнмæ. Бæхтæ доны сæ былтæ фæцавтой, нуазгæ та — нæ. Гызын сын æхситтæй зары. О. Мæнæ нæхимæ дæр куыд фæкæанынц, афтæ... Йæ æхситтæй цыдæр зарæджы мелоды ахста мæ хъус. Фæхъуыды йæ кодтон... Æмæ схудтæн...

Гъе, æмæ къамбой уый бафиппайдта.

Мæгуыр лæгмæ бауырдыг:

— Власты ныхмæ чи у, ахæм цыдæр зарыс?

Сау дзулы къæбæр ын нал радтой æртæ боны...

— Æмæ цы зарæг уыдаид? — фæрсы Хъауыр.

— Цы зарæг, цы? Уе 'фсымæр Бабег уалæ хъæды кулактыл кæй сарæзта, уыцы зарæг...

— Уæдæ та йын уый дæр Бабеджы бæллæх уыд. Бакæс-ма уыцы гуыбырсинмæ! — схудти Хъауыр.

Иннæ хатт та рауадис — афтæ! — æлвисы йæ ныхас дарддæр Агуыбечыр. — Гызын дзаг бричкаæ фæцæйласта дыууæ бæхæй. Иу ран гуыргъахъ фæндаг æмæ бæхтæ æрлæууыдысты. Марадз зæгъай, размæ нал æккуырстой... Гызын кауы мих стыдта æмæ уымæй бæхы æрцавта... Ныр нæм уый разæй та æртхъирæн бакодтой: «Бæхтæ уисæй ма цæвут! Гукк!» Гъе æмæ та йæ чидæр бафиппайдта. Дзырдхæссæг уым дæр нæ уадзы йæ кæнон. Уый дæр низ у, мæ хæдзар, уæдæ цы!

Æмæ та йæм бауырдыг сты:

— Нæ фехъуыстай, бæхты уисæй ма цæвут?!

— Фехъуыстон.

— Уæдæ цæмæн ныццавтай бæхы уисæй?

— Уисæй йæ нæ ныццавтон... Михæй уыди...

Сæхицæй дæр чидæртæ бахудт. Æмæ та йыл ноджы æфхæрд сæмбæлд. Æмæ сæм бадодой кодта Хъызылбег. Сар мын уæ сæр! Æз уын дзы иу аз бафиддзынæн... иннæтæ та уын чи бафиддзæн?..

Æмæ æцæгдæр хабар рауадис афтæ. «Цымæ мæ сидæртæ цы уыдзысты уым къуыбырыл? — ныхъхъуыста бынтондæр лæг йæхимæ. — Мыст цы бахæра, уый дæр дзы куы нæ ис нæ хæдзары... Æмæ Хъызылбег фырмæтæй джихниз ссардта... Йæ сау дзулы къæбæр-иу баивта махоркæйыл. Дымыныл фæцалх... Æмæ арвыдзаг лæг митын лæгау атади-баруад... — ныуулафыди Агуыбечыр къæхты бынæй.

— Æмæ уæд дæхæдæг та, дæхæдæг? Хæйрæджы цæф! Уыцы зондонæй куыд раирвæзтæ, ууыл дæр басæтт! — фæрсы Хъауыр.

— Алчи та мæ уымæй баййары... Мæрдтимæ ныппæрстон мæхи... Æмæ нæ акалдтой зонæйы æдде иу къанауы. Сыджыты муртæ ныл бакалдтой. Мæнæ гæды йæ цыдæр куы æмбæрза, уыйау... Æмæ æхсæвы сæлавыры хылд скодтон æфсымæрон

ингәнәй... Цалдәр азы сыбираг хъәуы æмбæхстæй фæцардтæн...
Иу æнæлæг ус мæ уынгæй бахаста...

— Æмæ мидæгмойæ бацыдтæ, гый?..

— Мидæгмой хуыздәр у мæрдты бæстæй. Мæ фыд Бæзайы ингæныстæн!

— Æмæ ныр уым баззадтæ, зæгъгæ, уæд абон мæнæ дæ лæппу Тохъи уыдаид?

— Æз цы Тохъийы зонын, уый Сыбыры дәр æнæрайгуыргæ нæ фæлæуыдаид...

БАБЕДЖЫ ЗАРÆГ — ХЪАРÆГ

*...Бæрзонд урс хæхтæ,
Æнкъард къæдзæхтæ,
Æгомьг бæлас,
Фыййауы уарзынц
Æмæ йын зарынц
Сæ сусæг ныхас.*

Æмæ Хъызылбеджы æфсымæр-фыййау Бабегæн дәр зары-
дысты Арыхъхъы рагътæ сæ сусæг ныхас: «Хæсгæ дæ кæндзыс-
ты, Бабег, Сыбырмæ...» Æмæ йын æцæгдәр байстой йæ фос,
суанг-ма йæ куыйты дәр...

Йæ фыййау куыйтæ «Хъубæ» æмæ «Корæйыл» куыд маст
кодта, уый та йын ноджы дыккаг зæрдæниз!

Бабег уалæ хъæдмæ алыгъд, йæхицæн æрцахсынæй тæрсгæйæ.
Йæ капечытæ бахаста Дурджын Бæрзонды кувæндонмæ:

— Йа, Уастырджи! Мæнæ дын мысайнаг мæ фæлæйттæ...
Æрмæст хъусыс, большевиктæ дæ ма базонæнт! Уæд дæу дәр
мæ хуызæн кулак скæндзысты. Ма мæ рахъаст кæн, Уастыр-
джи! Физонæг-ма дын цæмæй скæнон? Мæ фосы дзуг мын байс-
той.

«Тыхсгæ ма кæн, Бабег! Дæ зарæг дын ничи байсдзæн!» —
æрбайхъуысти йæм Хуыцауы дзуары хъæлæс...

Æмæ Бабег, кувæндонны фалæ, кæрдо бæласы бын уæрмы
царди. Уастырджийы дæлбазыр. Сарæзта уадынз йæхицæн.
Хурыскастыл-иу Арыхъхъы рагъæй зæлыд йæ зарæг:

*Уалæ, дам, сæрвæтæй йæ сагъæс — йæ мæтæй
фыййау Бабег зары,*

Йæ уды тæригъæд йæ уадындзы зæлтæй
 йæ Хуыцаумæ хъары...
 Мæ зæронд фыд, Дзабо, нæ узал къонайы
 Æрдæгсыгъд лауаси!
 Уыцы уæззау бон дæм халоны бырынкъæй
 Сау хабар бауасти...
 Дыгуры Къорайæ дыууæ къобор галæй
 æрластой æндзæлмттæ...
 Фыййау æфсымæрты, æллæх уæ, мæ дуне,
 Ысхуыдтой æлдæрттæ...
 О, нал æй æмбарын, фыййауæй, æлдарæй,
 уæууæй, Бабег, чи дæ?
 Сыбырмæ фæцæуын мæ кæттаг хæлафы —
 мæ къахыл æрчъитæ...
 Ацы сау хæлуарæг нæ сæгдзыд къонайы
 йæ сау тынтæ уафы...
 Мæ цæсгом нæ хъæцы кулакы номимæ
 мæ сæгъдзарм хæлафы.
 Мæ хорз сыхаг, Тъепа, æрбауой дæ узæг
 мæ дыууæ цъæх куыдзы!
 Фæхæссон мæ къухтыл мæ дыууæ фæрдыджы —
 Гуыли 'мæ Гагуыдзы!
 Ызмисджын быдыртæ — кæрон дæр сын нал и,
 Ойтæ 'мæ уæрæйдæ!
 Казахаг цъæх дымгæ къуыззиттæй низзары
 мæ кæрцы къæриды!
 Мæ цардæмбал, Косер, мæ зæрдæ дæ фæстæ
 йæ сагъæс æлвисы.
 Дæ ингæн дæр нал и... Фæхаста йæ дымгæ
 Казахы ызмисы...

Хъызылбеджы æфсымæртæ — Бабег æмæ Махарбеджы
 æрцахстой лæгахсджытæ. Æмæ сæ æд мыстытæ, æд æнахъом
 сабитæ фосласæн вагоны аластой далæ Казахстанмæ. Гæдыйы
 лæппынтау сæ адыгъгъуытт ластой змисджын быдыры. Æгасæй
 ма бæргæ бахæццæ ис уырдагмæ Бабеджы сывæллæтты мад Ко-
 сер. Фæлæ фæндагыл ахъаззаг суазал... Æмæ ныр æцæгæлон
 зæххыл æнустæм æрæнцади...

Райсомы йын, пысылмон æгъдаумæ гæсгæ, хъуыгъаны дон ахас-
 той йæ уæлмæрдмæ. Фæлæ йын нал ссардтой йæ ингæн... Æхсæв-

бонмæ йыл дымгæ ниудта... Æмæ змисæй самадта уæлмæрдты
обæутгæ... Бабег хъуывгъан зæххыл ныццавта. Сабиты кæуынмæ
зæрдæ скъуыди: «Кæм дæ, нана?» Æмæ сын казахаг цъæх дымгæ
сæ мады хъæлæс æрбахаста:

Мæ уæлæ дæр дур и... Мæ нывæрзæн — дур...

Мæ риуыл цъæх гæккуыри бады...

Йæ фынæйæ райхъал мæ чысыл хъæбул,

Ыскуыдта 'мæ агуры мады...

ЗИНТЫ ХЪОРГЪЫ

Мамæла æрмарзта йæ саст арынг... Сфыхта цæхæрыл иу бур
кæрдзын. Иу къуымыхцы ракуырда йæ сыхаг Гоггайæ. Æмæ
райсомы йæ хистæр чызг Динайы къухыл ахæцыди. Чысыл
Бухары та систа йæ хъæбысмæ. Араст сты уæлæ горæты. Урс
ахæстонмæ кæрдзын ахастой фыдæн.

Паддзахвæндагмæ куы 'рхæццæ сты, уæд сыл æнæнхъæлæджы
амбæлд Цæпæла — мыггаджы сияхс. Фыдцъылыз, хæнкъуытæ
лæг. Къамбецукæрдонæй базармæ фæцæйцыди... Базыдта сæ æмæ
æрурæдта:

— Кæдæм рабалц, кодтат уый фистæгæй?..

Мамæла йын рахабар кодта. Лæг уызыны хуызæн йæ цармы
абырыд:

— Ницы уын мæ бон у... Мæн дæр-ма бæллæхы баппар-
дзыстут: «Адæмы знæгты». Йæ уæрдоны сæвæрдта, зæгъгæ,
мæ айхъуысдзæни, æмæ нуа, зæгъгæ, йæ къамбецы уисæй
æрцавта.

Ныр та сæ сæййæфта иу бæхуæрдон. Сæ тæккæ раз æрурæдта:

— Хорз ус! Сабиты тухæнæй цæмæн марыс ацы тæвды?
Фæлмæн хъæлæсæй йæ фæрсы бæхтæрæг — саулагъз лæппулæг.

— Удхайраг фæуæнт сæ сæртæ! Мах кæй азарæй удхар
кæнæм, уыдонæн!

— Сбадут-ма уæрдоны! Æмæ мын радзур уæ хабар.

Мамæла та амæн дæр ракодта хабар.

— Хуыцау сын æй ма ныббарæд! — æмæ ныхъхъус и лæг.

Стæй афарста æрæджиау:

— Æмæ уæд зараг Хъауырбеджы нæ зоныс?

— Уый чындз бæргæ дæн...

— Уæдæ уæд мæнæн дæр исчи нæ дæ!.. Мæ хорз хæлар у.

Ноджы ма мадырвадэлты сиахс. Ёмæ цы фæци, цы Хъауырбег? Йæ кой, йæ хъæр дæр куы нал хъуысы...

— Йе 'фсымæрты йын кулак куы скодтой, уæд уый фæстæ æрбасатар... Чи зæгъы, ахæстоны бады... Сæрра и, зæгъгæ, дзы ахæм æнамонд хабар дæр айхъуыст.

— Уæууа, уæууа! — нырдиаг кодта æнæзонгæ лæг. Ёмæ ныхъхъус.

Стæй æрæджиау равнæлдта фæстæмæ æмæ уæрдоньы гуыффæйы хосы бынæй систа дыууæ несийы къорийы. Сывæллæтты къухты сæ радта. Сабитæ бахъæлдзæг сты.

— Ёз та Хъодзаты Смайлы дæн. Брутаг. Ёххæст уæ поездмæ фæхæццæ кæнон.

Арфæты бын æй фæкодта Мамæла.

Бутырины уынджы «Зинты хъоргъы» æфсæн дуармæ лæууыд хосы хылы дæргъæн стыр хæмхутджын лæг. Йе 'ккойы — топп. Мамæла, æд æнахъом сабитæ, æрлæууыд йæ разы магуыр-гурау. Чысыл Мухтар богъоли лæджы уындæй фæтарст æмæ ныццъæхахст кодта... Стæй мады фæдджийы амбæхста йæ цæсгом. Хуымæтæджы хъыг фæци уый дуаргæсæн!

— Адæмы знæгтæн сæ хабар афтæ у... Адæмы уындæй тæрсгæ кæнынц...

— Цæмæн афтæ зæгъыс?.. Адон нырма куы ницы 'мбарынц...

— Калмы лæппынтæ... Ёнахъомтæ... Цæй, ракæн дæ зарæг!

Мамæла хорзау нал уыд...

— Махæн нæ зарæг раджы фæци... Мæнæ ацы къæбæр сæмбæлын кæн!

— Кæуыл?

— Бабайыл, — фæцырд æм чысыл Динæ...

— Ам се 'гасыл дæр уыцы иу ном ис: «Адæмы знæгтæ»... Кæцы дзы у уæ баба?..

— Хъызылбег Дзидойты... Заманхъулæй... — загъта Мамæла æмæ йæм йæ хызын балæвардта.

— Ай дæр бабайæн! — йæ несийы къори бадаргъ кодта чысыл Бухар дæр.

— Ёмæ йын фæзгъæр мыд цæуыннæ схастат уæ бабайæн? Уадз æй дæхицæн, æмæ айрæзай тагъддæр.

Дуаргæс æндæр лæгмæ фæдзырдта. Ёмæ уый чысыл хæлардæр ныхас кодта:

— Рацæут, уæхæдæг æм сæ раттут уæ хуын! — æмæ сæ ахуыдта

кæртмæ. Чысыл Бухар мады хъæбысы. Чызг та æдде баззад. Æмæ дуармæ къæсæргæрон зæххы къафетты цъæрттæ уыгъта...

Далæ кæцæйдæр зæххы бын «Зинты хъоргъæй» слæсыд Хъызылбег. Куыройы нучы йæ цыма ауагъдæуыд, ахæм æууылд-тытæй.

Йæ бинонты уындæй йæ зæрдæ бæргæ барухс, фæлæ йæ зæрдæ уæддæр ныккæрзыдта: «Ахæм хуызæнæй мæ куы нæ федтаиккой фæлтау...» Чысыл Мухтар мады хъæбысæй йæхи баппæрста фыды хъæбысмæ... Несийы къори дæр ма йæ къухты. Фыд æй йæ риумæ нылхъывта. Йæхи бæргæ ныффидар кодта Хъызылбег — арвыдзаг лæг... Фæлæ йæ зæрдæ йæ риуы рацæйтыдта... Суынгæг и зæрдæ... Зæрдæ алцы дæр фембары рагагъоммæ. Æмæ æмбæрста зæрдæ ныр дæр: мæнæ ныр фæстаджы хатт уыны йæ чысыл бындар Бухары, йæ хъæлдзæгныхастæнаг цардæмбал Мамæлайы. ...Æмæ цæссыджы æртах æртылди йæ рустыл, сывæллоны къухты несийы къорийыл æрхаудта. Уалæ арвæй хур дæр цæлхыдзагæй касти ацы æбуалгъ хабæрттæм æмæ уымæй дæр æрхаудта цæссыджытæ: расæлфынæг кодта.

Уыцы æнамонд æмæ цинæйдзаг нымад секундтæ атахтысты. Чысыл лæппу нал куымдта ахицæн фыды хъæбысæй. Фæлæ сæ ныр хъысмæт мыггагмæ ахицæн кодта...

— Кæд æрцæудзынæ, баба, нæхимæ? — дуаргæронæй-ма йæм йæ къух тылдта йæ чысыл Бухар. Фыд иннæрдæм азылд... Цæмæй йын йæ цæссыджытæ ма уыдтаиккой... Йæ чъылдым сарæзта йæ бинонтæм, ацы арвы бын ын æппæтæй адджындæр чи уыдис, уыдонмæ...

Уæнтæхыл æмæ сæргуыбырæй здæхти Мамæла «Зинты хъоргъæй»...

Сывæллæттæ-ма йæ цæмæйдæрты фарстой, фæлæ Мамæла ныртæккæ ницы хъуыста. Уыдта, йæ амонд кæй ссыгъди, æмæ йын уый фæздæг къахта йæ цæстытæ, ала йын кодта йæ зæрдæ...

Æрбахызтысты фæндаджы сæрты æмæ бæласы бын бандоныл æруагътой сæхи. Кæсы æмæ уæртæ сæ акомкоммæ иннæ бандоныл бады иу зæронд ус. Уымæн дæр йæ цæсгом сау-мылазон. Базыдта йæ Мамæла:

— Мæ хæдзарыл, Милинкæ нæ дæ? Габоцийы ус? Æмæ йæм бацыд. Ныхтхъæбыс ын кодта.

— Уый бæргæ дæн... Уæртæ уæ уыцы «Зинты хъоргъæй»

рацæугæ бæргæ фæдтон. Фæлæ уæм нæ бауæндыдтæн сдзурын... Хуыцау бахизæд! Сымахæй дæр дзы кæд исчи ис?

— Исчи цы хоныс?.. Мæнæ ацы æнамонд сывæллæтты фыд.

— Уæдæ иу зынгæй басыгъдыстæм, — æмæ зæронд ус къухмæрзæн схаста йæ цæстытæм.

— Дæу та ардæм цы Хуыцау схаста, Милинкæ?

— Уæртæ мын уыцы æлгыстаг ахæстоны ныппæрстой ме ’фсымæр Сослæнбеджы. Йæ усы та йын уый разæй ахастой Сыбырмæ.

— Уæд цæй тыххæй?

— Ныууырдыг æм сты: колхозы куыстмæ, дам, рацу! Нæй мын абон колхозмæ ацæуæн. Сывæллон, дам, артау судзы фадынæгæй... Æмæ мæгуыр ус Сыбыры амæддаг бацц. Æнæ мадæй аздадысты йе ’нахъом сывæллæттæ. Хуыздæр амал сын ницыуал зыдта Сослæнбег æмæ сæ Цыколайæ æрбалæууын кодта мæнмæ — Заманхъулмæ. О, æмæ фæндагыл ламаз кодта... Афтамæй йыл æрбамбæлдысты лæгахсджытæ... «Адæм партийæн кувынц, ды та — Аллахæн?» Уыйадыл æй уæртæ уыцы хъоргъы ныппæрстой. Сау бон мыл акæна! — Зæронд усæн йæ зæрдæ суынгæг. ...Стæй, æппын æрæджиау, йæ мæллæг къухæй ацамыдта: — Уæртæ уыцы хæдзары мæ фысымтæ. Ахсæв уым суадзут уæ фæллад! Табуафси, — æмæ сæ ахуыдта йемæ.

Сывæллæттæ къуымы цыдæр хæррæгъты батылдысты. Æмæ сæ уайтагъд анорста хуыссæг... Зæрдæцæф мадæлтæ та суанг æмбисæхсæвтæм сæ мæгуыры сагъæстæ æлвыстой. Стæй иу афон æррæдзæ-мæдзæ кодтой. Фæлæ боныздæм топшы гæрæхтæм фехъал сты.

— Сау бон мыл акæна, цымæ та кæй къона бабын ахсæв? — йæ хуыссæны рабадт Милинкæ.

Æмæ базыдта райсомы: дысон уый йæхи къона бабын... Сослæнбеджы йын агæрах ластой... Æмæ йæхимæ фæлæбурдта ныр Милинкæ. Æгас дунейыл чи айхъуыстаид, ахæм хъарæг бырста æддæмæ йæ зæрдæйæ. Фæлæ ацы æлгыстаг хæдзары раз афтæ кæуæнтæ нæ уыд! Æмæ æрмæст йæхимæ чи хъуыст, ахæм къуырма хъæлæсæй марой кодта...

Мамæла йын йæ цонгыл ныххæцыд. Æмæ цыдысты, Мæрдты Бæстæй цыма цыдысты, афтæ. Зæхх сæ быны æнкъуысыди...

БУХАРИНЫ ФЫРТ

Хъызылбег уыцы бон ноджы раздәр сыстад. Æмæ йæ сахъари къæсæй райхъуыст йæ зарын.

Цымæ, йæ зæрдæ цæмæй бахъæлдзæг фыййау Хъызылбегæн? Хæдзархæлд сæ кæй фæкодтой, уый тыххæй? Æви йæ зæронд мад æмæ фыдæн райгуырæн хъæуы фæллæуæн кæй нал ис, æмæ дæлæ, æцæгæлон хъæуы, се сйахсы фæсдуар рахау-бахау кæй кæнынц, кæд уый тыххæй? — дис кодтой йæ сыхæгтæ...

Абон сæ хохмæ сæрдыгон хизæнтæм колхозы фос аскъæрын хъæуы. Уæвгæ, цæй колхозы? Йæ фыд Дзабойы фос уыдысты уыдон, бæргæ! Æгас бинонты тугвæллой! Æххуырстытæ нæ дардтой... Сæхæдæг сæ фосæн уыдысты æххуырстытæ. Сæрдæй-зымæгæй дзуджы фæдыл. Хæдзары фæзынди ног чындзытæ дæр. Æмæ сахъари зæхбын къуымтæ бинонтæн къуындæг ад кæнын байдыдтой...

Изæр-иу фыййауæй æрцыдысты æмæ та-иу æхсæвиуат кæнынмæ схызтысты цармæ. Райсомæй та царæй æрхиз, æрцæгъд дæ зыгуым æмæ ацу фыййау.

Фæлæ дуне рафæлдæхти! Æмæ фыййæутты схуыдтой æлдæрттæ, æмæ сæ скодтой кулак! Æфсымæртæ уæртæ ног колхозмæ бæргæ батардтой сæхæдæг сæ фос. Æмæ сын уым дæр та сæхæдæг цыдысты фыййау... Сæрвæты чи схъомыл и фосимæ, уый, уæдæ, æндæр цæмæ арæхсы? Гъе, фæлæ уæддæр æфсымæрты хистæрты ахастой Казахстанмæ. Æмæ сæ уым гæдйы лæппынтау змисджын тыгъд быдыры азыгъгъуытт кодтой. Йе амæл, йе — цæр...

Хъызылбег та баззади ам. Йæ бонджын ныййарджытæй хицæнæй кæй цард, уымæ гæсгæ. Фæлæ ныр уый сæрмæ дæр зилдхутæ систой сау халæттæ...

Ныр æм амондджын райсом йе 'фсымæры фырт чысыл Гугули хæрзæггурæггаг фæци:

— Лæппу уын райгуыр, лæппу! Акæс-ма, уæртæ! Сæ хъæбысы йæ æрбахæссынц! Æмæ æцæгдæр! Йе 'фсин Мамæла се 'рвæдæлты ус Æннаимæ кæртмæ æрбахызтысты... Æннаейæн йæ хъæбысы — ноггуыр д сывæллон цъолоби тыхтæй. Хъызылбеджы зæрдæ цинæй байдза! Ацы æлгъыстаг азты сæ хал — сæ бæндæн куы фæхауди, хурбон сын арв сæ

фæрныг къона куы æрцавта, уæд сын æртæ цъæх чызджы фæстæ райгуырæд лæппу! Æмæ ныр Хъызылбег арвы дуар гомæй федта! Нал баурæдта йæ цин. Æннæйы хъæбысæй раскъæфта йæ чысыл хъæбулы, бæрзонд æй систа хурмæ æмæ кæрты къуымты кафгæ згъоры. Æмæ хъæлæсыдзагæй ныззары. Цæмæй йæ æгас дуне дæр фехъуыстаид, суанг-ма Дунесфæлдисæг йæхæдæг дæр:

— Бухаринæн лæппу райгуырд! Бухаринæн лæппу райгуырд! Бухар! Бузныг, Хуыцау! Æнæ бындар нæ фæци нæ къона!

— Марыс æй, стæ! — йæ фæстæ згъордта Æннæ. Фæлæ фырцинæй æррайау фæуæг Хъызылбеджы ныртæккæ чи æййæфта...

Фæлæ та халоны бырынкъæй бауасыд чидæр: «Хъызылбег йæ фыртыл Бухарины ном сæвардта... Адæмы знаджы ном сæвардта йæ ноггуырдыл... Ома — Бухар... Æмæ мæгуыр лæдджы сæрмæ сау мигътæ зидухтæ систой...

Иу фæззыгон райсом Хъызылбег ивта йе 'рчъиты фæсал. Куыдз срайдта. Дуарæй ракасынмæ хъавыди лæг. Уæдмæ йæ уæлхъус лæгахсджытæ алаууыдысты:

— Ныууадз, стæ! Де 'рчъитæ Сыбыры бинаг къæйы раивдзынæ! — Æмæ йæ ауылæн кодтой сæ разæй.

САУ ГÆХХÆТТ

Мамæла йе 'ххормаг сабитæн дзæрна хоста. Нартхоры гага-иу фæхты хуылфæй фесхъиудта æмæ уартæ иуварс атылд. Чысыл Бухар æм-иу бабырыди сынтæджы бынмæ. Систа-иу хоры гага æмæ йæ фæстæмæ фæхты æшпæрста.

— Мæ къона акæнай ды! Куыд зондджын лæппу мын дæ! Æз дæ бабайæн раппæлдзынæн, — рæвдауæн ныхæстæ кодта мад йæ хъæбулæн.

— Æмæ кæм ис баба? Тагъд ссæудзæни нæхимæ?

— Тагъд, мæ къона... Фондз æмæ ссæдз азы фæстæ...

Саби уыцы ныхæстæн ницы æмбæрста, æмæ та фарста ногæй:

— Æмæ уый райсом уыздæн?..

— Райсом, мæ къона, райсом...

Æмæ райсомы æцæгдæр хабар сыхъуысти Хъызылбегæй... «Амардис уæ фыд ахæстоны»... Мыггаджы хистæртæ кæугæ-

дзыназгæ тæфæрфæс кодтой Мамæлайæн. Йæхимæ фæлæбурдта сидзæрты мад æмæ райхъуыст йæ хъарæг:

Сау бон мыл акæна, йæ мард дæр уазал Сыбыры кæмæн ныссæлдзæн...

Сау бон мыл акæна, сау халонау ме 'уæны куыд акастæн!

Сау бон мыл акæна, дæ чысыл хъæбулы дын куыд асайдтон...

Сау бон мыл акæна, райсом дзы хабар уыдзæни дæ бабайæ...

Сау бон мыл акæна, æмæ дзы сау хабар куыд сыхъуысти.

Уалæ цалдæр хæдзары уæлдæр Хъалтохтæм та фæндыры зарæг хъуысти... Чызг æрвыстой. Хъарæг æмæ зарæг иу сыхы нæ фидыдтой. Æмæ уым бинонты хъусы бацагъта чидæр:

— Фæндырдзагъд бауромут! Зиан хистæр у...

— Адæмы знаджы тыххæй саутæ куыд нæ скæндзыстæм...

Махæн дæр нæ чызг иунæг абон цæуы чындзы, — хъал ныхас загъта Хъалтох. Хъæздыг цы нæ зæгъы, æмæ магуыр цы нæ бары... Фæлæ, дам, Хуыцау æппæт дæр уыны.

Рацыдис цалдæр азы. Хæсты тъыфылы фашисттæм уацары бахауд Хъалтох. Æмæ йæ уырдыгæй сырхæфсæддонтæ бæргæ раластой... Фæлæ йæ уый фæстæ та Сыбырмæ ахастой Хъалтохы. «Изменник родины», зæгъгæ, ахæм æгады номимæ. Йæхæдæг нал ссыдис Хъалтох йæ хæдзармæ... Фæлæ йæ сау хабар ссыдис... Мæнæ Хъызылбеджы сау хабар куыд сыхъуыст, афтæ. Æмæ ныр та уыдоны кæртæй хъуысыди марой. Йæ мад кæмæн амард, уымæн, дам, дæ мады амард радзур... Мамæла ныккæрзыдта æмæ сæм тæфæрфæс кæнынмæ атындыдта.

Хъалтохы ус æй ныттыгъта йæ хъæбысы:

— Хуыцау нын æй нæ ныббарста, Мамæла! Ды нын æй уæд та ныххатыр кæн!..

— Туг тугæй не 'хсадæ у... Ферох æй кæ... — йæ цæссыгтæ згъалгæ загъта Мамæла. Æмæ куыдта дыууæты æнамонд хъысмæтыл дæр...

ÆФСИРТÆ УИДЗЫНМÆ

Æххормаг заман лæджы йæ дысмæ басмудын кодта... Уæртæ Асæхъойы быдыры та мæнæуы хуымтæ карст фесты æхсырфæй. Фæлæ ма дзы иугай æфсиртæ аздади зæххы. Æмæ уыдоны та мыстытæ æхсыдтой...

Æмæ Мамæла йе 'нахъом сабиты къухтыл ахæцыди. Æфсиртæ уидзынмæ ацыдысты. Хур дæр цыма æфсиртæ уидзынмæ æрхызти арвæй-зæххыл атылд!

Сихормæ фæйнæ дæстæджы æруыгътой чысыл Динæ æмæ Мухтар. Сæ мад Мамæла та уымæй фылдæр. Стæй стонгæй бынтондæр асаст сæ хъару æмæ ма тыххæйты хылдысты хæдзармæ.

Быдыргæс хъуынджынхъус Хъайсын сыл хъæугæрон амбæлд:

— Æгъа, уæдæ! Адæмы знаджы хъæвдынтæ сæ хъоргъæй рахылдысты...

— Æбуалгъ ныхас ма кæн! Хуыцауы зæрдæмæ дын нæ фæцæудзæн, — нал æм фæлæууыд Мамæла.

— Æмæ сымах хъæуы уынгты мæнæуы куыристæ куы фæцæйæмпухат, уæд уый та хицауы зæрдæмæ нæ фæцæудзæни! Аппарут сæ!

Сывæллæттæ скуыдтой. Æмæ ныр афтид армæй здæхтысты. Ныр та сыл амбæлд бригады пъовыр Дида: хосдзæутæн сихор фæцæйласта галуæрдонæй:

— О, мæ къонатæ! Æмæ кæугæ та цæмæн кæнут? — нывнæлдта йæ хордзенмæ. Бур-бурид кæрдзыны гуылтæ дзы систа æмæ сæ фæцафта сывæллæтты къухты. Сæ мад Мамæламæ дæр дзы иу гуыл æрхаудта. Сабитæн уайтагъд сæ чъæмчъæм ссыд... Фæлæ Мамæла йæ гуыл йæ раздарæны дзыппы сæвардта. Йæ рынчын чызджы хæдзары ныууагъта — Тмарæйы... Мад та йæ хъæбулы хъуагæй удхос дæр не схæсдзæни йæ дзыхмæ... Æмæ ныр йæ чысыл хъæбултæ куы бахæрдхуыз сты, уæд ныййарæг йæхæдæг дæр бафсæст уыдоныл цинæй.

ДЗЫМАЙЫ ФÆТКЪУЫТÆ

Зæронд Дзымайæн тыгъды быдыры фесæфт йæ дарæг... Уымæй йæ фæд дæр никæцæй разынд... Фæлæ мады зæрдæ йæ хъæбулæй «нал и» зæгъын нæ бакуымдта... Æмæ йын ацал-ауал азы йæ къахы фæдтæ агуры зæххыл... Ныггуыбыр и...

Æмæ ныр зымагон даргъ æхсæвты тымыгъ рудзынг куы бахойы, уæд та ныййарæг фехъал ваййы. Хуыссæгхæлдзæгæй дзуры æддæмæ: «Рудзынг цæмæн хойыс, мæ хъæбул? Дæ хæдзармæ дæ уадзгæ ничи кæны?» Фæлæ никуы æмæ ницы. Æмæ уæд сагъæстæй йæхиуыл сбон кæны.

Сæрдыгон та? Сæрдыгон та кæрты йæ хъæбулы сагъд фæткъуы бæлас йæ дыргъты уæзæй зæхмæ 'ртасы... Нарты фæткъуыйау дыргътæ-сырхуадултæ. Æгас сыхбæстыл сæ дзæбæх тæф ахæлиу вæййы. Æмæ сыхæгты чысыл Мæхæмæт хæрзæггураеггаг фæци Бухармæ:

— Дзымайы фæткъуытæ срæгъæд сты! Изæры талынгæй рацу æмæ нæ рæттæ байдзаг кæндзыстæм!

Æмæ ныр дыууæ лæппуйы зæронд Дзымайы фæткъуы бæласы цъуппыл бадынц. Сырхварс фæткъуытæй дзаг кæнынц рæттæ. Цæлхыдзаг мæй стылди. Æмæ уый дæр цыма мигъты æхсæнæй ацы фæткъуытæ давынмæ рахъуызыди, уалæ бæласы цъуппыл ныллæууыд...

Дуары хъинц фæцыд. Дзыма мидæггаг урс дарæсы разынди тыргъæй. Йе тæрттæ цæлхыдзаг мæймæ ныттыгъта:

— О, уалæ, арвылхæтæг мæй! Дæ цæлхыдзагæй де 'ннæ цæлхыдзагмæ дæм алы 'хсæв кувын. Райсом раджы та — Хур-зæринмæ. Кæд искуы мæ хъæбул зын раны ис! Кæд йæ мæгуыр къона агуры æмæ фæндагыл фæдзæгъæл и... Фæлæуу ын цырагъдар! Мæ зæронд удæн батæригъæд кæн! — æмæ зæронд усæн йæ зæрдæ суынгæг... Хæкъуырццæй дзыназы... Уый тыргъы куыдта, лæппутæ та — бæласыл...

Дзыма фæстæмæ мидæмæ куы бацыди, уæд Мæхæмæт æмæ Бухар дæр сæ рæттæй æркалдтой фæткъуытæ. Æмæ зæрдæуынгæгæй мæйрухсы фæстæмæ здæхтысты.

Райсомы та Дзыма ратардта хъоммæ йæ хъулон хъуг. Уый дæр — мæллæг, йæ хицауы хуызæн царм æмæ стджытæ. Зæронд ус лæдзæджы 'нцæйтты хылди тыххæйты. Галиу къухæй та хæцыд йæ раздарæны фæдджитыл. Уым та — фæткъуытæ.

— Фæлæуу-ма, мæ къона! — айчы хуылфæй мæм цыма дзуры. — Дысон, æвæццæгæн, дымгæ кодта... Ме 'гæрыл уон! Æз та йæ нæ базыдтон... Æмæ мæ фæткъуы зæххы абадт! Айс, мæ хъæбул! Ныккæн сæ дæ дзыппыты.

Мæхæмæт сдзурын нал сфæрæзта. Дысоны хуызæн та йæ зæрдæ суынгæг и. Æмæ скуыдта... Лидзæгау тындзы размæ.

— Цы кодтай, мæ къона? — сагъдауæй аздад Дзыма. Йæ къухтæ зыр-зыр кодтой, стæй йæ фæткъуытæ æркалдысты зæхмæ...

СОЛАМАНЫСТӘН

Хәсты фәстә әххормаг азты нә хәумә фәцагъуыд иу дзуттаг ләг — Соләман. Мутаканы йас, фәндыры тәнтау йә цәсгом әнцылдтә. Цыма тохынайә сләсыди-иууыләй ала... Рахиз къахәй чиугә цыдис хәуы уынгты. Абоны ирәттау уый дәр цъәррәмыхстытәй дзырдта иронау... Әмә алы тигъыл дәр иләләй кодта:

— Әршиндзтә, сужинтә чи балхана! Шапатта, парашоктә! Әхца кадавар уыди, а-гъай! Фәлә сә ивта хойраг, әйчытыл дәр...

Хинәйдзаг Берд дын әм иухатт ләхъуг әйчытә куы рахәс-сид, уәдә сә кәд нә базонид, зәгъгә... Әмә цы агуырда, уый ссардта. Ләхъуг айк йә хъусыл авәрдта Соләман. Айк тилы, тилы, стәй йә Берды тәккә цәсгомыл — хафт! Әмә райсомы дәр ма ләхъуг айчы тәф кодта Берд.

Иубон та Мамәлаты къуыбырәй хъуысти Соләманы хәр:

— Әршиндзтә, шужинтә чи балхана?

Мухтар әм кәртәй кәсы әмә худы:

— Мама! Дәлә де 'фсымәр дуармә әрләууыди...

— Куыд у уый ме 'фсымәр?

— Соләманыстән, зәгъгә, нә фәсомы кәныс?

— Кәмәй фәсомы кәнын, уый әрцыдмә мын хорзәй фәцәр!

— әмә та йе дзард әфсымәр Соләман йә зәрдыл әрләууыди.

Соләман йә кәстәр әфсымәр уыди Мамәлайән. Мамәла йын мады бәсты әмә фыды бәсты дәр йәхәдәг уыдис. Ныр Мамәла та — куырдуаты... Әфсымәрыл та фынддәс азы дәр нәма цыд... Уәдә йә иунәгәй куыд ныууадзон ацы хәдзары? Әмә йын кәцәйдәр йәхи хуызән сидзәр чызг әрбахуыдта... Соләман дуармә йе 'мбәлттимә хъуләй хъазыд. Әмә йә Мамәла хәдзармә хоны:

— Рацу мидәмә! Мәнә дын ус әрбакодтон!

Уыцы сахат Соләман хъул суылдта. Хъул сах абадт! Ләшпутә худың:

— Соләман, дә хъул сах абадт: Мамәла дын ус әрбакодта!

Дуармә атындзыдта Мухтар дзуттаг Соләманмә. Уымән йе уәхскылы резинетә ауыгъд. Размә фәстәмә сә әруагъта. Мухтар дзы балхәдта дыууә әнгуылдзы фәтәнтә. Иутән дзы сә иугай кәрәттә бафидар кодта тутә бәласы зәнгмә. Әмә

сæ ивæзта æрвылрайсом. Цонджы хæцъæфтæ нæрсыдысты. Иннæтæй та сарæзта дурæхсæн. Æмæ йæ дур арвмæ хаудта...

Иухатт йæ тых-йæ бонæй дурæхсæн аивæзта, æмæ йæ дурæй Хъæрæмысаты рудзынг базгъæлæнтæ... Сæ ус Леска йæм ралæ-бурдта:

— Дæ фыды знæгты дзы амар дæ дурæхсæнæй!

— Æмæ чи сты мæ фыды знæгтæ?

— Уымæй та дæ мæллæг мады бафæрсл..

Мухтар фæрæты бын скарста йæ дурæхсæн. Йæхæдæг йæ мадмæ æрхатид:

— Чи уыд мæ фыд? Æмæ йе знæгтæ чи уыдысты?..

— Уый дын йæ мæстæй афтæ загъта Леска, æндæр никуы мæ ницы, — бакатай кодта Мамæла.

Мухтар æрсабыр, фæлæ уæдæй фæстæмæ уыцы цырг æнхъыз-ти йæ зæрдæйы...

ЙÆ ФЫДЫ РÆСТДЗИНАД

Ныццыди Бухар сæ сыхаг Узератæм. Æмæ федта: сæ гыц-цыл лæппу Руслан бадтис йæ фыды хъæбысы. Фыд йæ хъæбу-лы рæвдыдта, æмæ-иу сывæллон худæгæй бакъæцæлтæ. Чысыл Бухар æм бахæлæг кодта. Æмæ сæхимæ куы раздæхти, уæд фыццаг хатт бафарста мады:

— Æмæ мæнæн та кæм ис мæ баба? Мамæла ахæм фарстмæ не 'нхæлмæ каст. Æмæ сагъдауæй аздад. Цы дзуапп хъуамæ радта йæ сидзæр хъæбулæн? Нырма æнахъом у, йæ чысыл зæрдæйы нæ бацæудзæни уыцы æвирхъау рæстдзинад...

Иу бон Мамæла ацыд йæ кæстæр чызгмæ рынчындонмæ. Чысыл Мухтар иунæгæй хæдзары баззад. Сыхæгты ус Гогга йæм кауы сæрты хуын æрлæвæрдта: дыууæ къуыдырфых айчы æмæ иу хæлтæмæ... Бухар сихор хæрыныл æрбадтис. Фæлæ цæхх нæй! Фæрасти уæлæ дуканимæ. Уым та... Мидæгæй сæхи-уыл дуар æрæхгæдтой æртæ лæджы æмæ нуазынц, сæ зæрдæйы дзæбæхæн къуупп кæнынц сæн.

Мухтар сæм йе 'рхуы суарийæ бакъуырцц-къуырцц кодта. Иу хатт-дыууæ хатты... Стæй сæм мидæмæ дзуры:

— Цæхх мын раттут! Мæ æйчытæ æдзæххæй куыд бахæрон?

— Дæ æйчытæ дын мах дæ къухы авæрдзыстæм! «Адæмы знаджы хъыбыл... Ахъуытты у!..»

Бухар хæппæй чи фæтарстаид, ахæм нæ разынд... Æмæ сæм мидæмæ бадодой кодта:

— Бахъ-бахъ гуымыры богъдаби ма кæн!

— Гъей, молокосос!

— Ды та — виносос! — æмæ пиллон калгæ къæсæрæй раздæхт Бухар.

Фæлæ уыцы карз фидис зæрдæйы нос ныууагъта, æмæ та изæры фарста йæ мады. Мад та йын ныр дæр ницы схъæр кодта. Фарста Бухар йæ фыдыфсымæр Хъауыры дæр. Фæлæ-иу уый дæр æндæр ныхæстыл дардта Бухары.

ГУЫККЫНЫ КЪАМТÆ

Ахæстонæй рацыд Гуыккын. Уый та уым уркæты скъолайы сахуыр кодта... Æмæ къамæйхъазты уыдис цæстфæлдахæг! Устытæн — фæрсгæ къамтæй, лæгты — æмбулгæ. Уымæй йын йæ къамтæ цыма йæ ныхас æмбæрстой, цыдæр хинтæ сæ кодта... Сыхæгты дæр йæ хъазæн къамты нæмттæй хонын байдыдта Гуыккын.

— Бимболат — бубына Тъуз, Агуыбечыр ын — сауты Къарол, Цумайы лæдзæг ын чи уыди, уыцы Тохъи та — Шестеркæ...

Æмæ йын уæлæсыхы лæгтæ æмбылды куы фесты, уæд æрцыди Гуыккын дæлæсыхмæ. Æмæ мæнæ индийаг кино «Бродягæйы» зæронд бандит Джага æрыгон Капуры куыд ахуыр кодта, афтæ архайдта Мухтары къамæйхъазтыл фæцалх кæнын. Систа къамтæ æмæ сæ йæ къухты иугай фæлдахы:

— Мæнæ кæсы? Ацы сауты къарол уæхи Дзайбойы æнгæстæ у... Дæ фыд Гызын та — сауты Валет... Кæс-ма йæм, куыд рахаудта...

— Дæхæдæг та уæд кæй æнгæстæ дæ?

— Мæхæдæг та, ахæстоны чи бадт, уыцы уркæты æнгæс...

— Æмæ уыдон та кæй æнгæс уыдысты?

— Ахъазæм æмæ йæ фендзынæ уæд!

— Райуар, уæдæ!

Гуыккын йæхимæ йæ цæст æрныкъуылдта. Къамтæ уары, афтæмæй арвмæ скасти:

— Уаргæ та кæндзæни... Уæлæ цы сау мигътæ ис, уæлæ!

Мухтар дæр арвмæ скасти. Гуыккын къамтæм фæныхылдта... Мухтар фæхæрд.

— Рахæсс æхца! — домæ Гуыккын.

— Цæй æхца мæм ис?! Дзыппытæ дæр ын куы нæ ис мæ хæлафæн!..

— Уæд та уæртæ уæ хъулон хъуг ралас!

— Йæ къæдзил дын ын ралыг кæндзынæн дæ туманмæ.

— Ралыг кæн, гъемæ!

— Йæ бындзытæ ма цæмæй сурдзæн? — хъазы Мухтар.

— Дæ бындзытæ дын æз стæхын кæндзынæн... Æхца рахæсс!

— Æртхырантæ ма кæн! Советон власть домбай у, уый дæ ферох?

— Домбай ай-гъай у! Уый йеддæмæ дын дæ фыды Сыбыры бинаг къæй бакодтаид...

Судзин голлагæй разынд. Æмæ Мухтар ногæй фæрсы йæ мады:

— Уæддæр кæм ис мæ фыд?

Мамæлайæн ныр æнæ басæтгæ нал уыд. Æмæ радзырдта йæ фыртæн фыды рæстдзинад...

Мухтар ныхъхъуыста йæхимæ. Стæй агурын байдыдта: «Чи уыд мæ фыд? Æвзæрæй цы ракодта?» — цæхгæр сæвæрдта уыцы фарста органы размæ. Æмæ йын радтой уæд дзуапп: «Дæ фыд Дзиойты Хъызылбег Дзабойы фырт æнаххосæй æфхæрд æрцыдис 1937 азы, æмæ йæ бинонтæн æххуыс уыдзæни паддзахадæй...»

Мухтар риуыдзаг сулæфыди. Йе уæхскæй ахауд уыцы фидисы уаргъ. Æмæ ныр сыгъдæг цæсгомæй цыдис ацы Зæххыл. Стæй, йе цæг дунемæ куы бацыди, уæд уым та йæ ныхас уыдаид мæнæ афтæ:

«Дæ рæстдзинад дын ссардтон, мæ фыд! Сыгъдæгцæсгомæй дæм æрбацыдтæн. Рæсугъд фæд фæхæссынц дæ байзæддаг...»

Цырт сæвæрынвæнд скодта Мухтар фыдæлты уæлмæрдты. Фæлæ сæм йæ къам дæр нæ баззад сæ фыдæн. Æмæ арвыста писмо ГУЛАГ-мæ. Йæ фыд цы лагеры бадтис, уырдаæм. Фæлæ никуы æмæ ницы. Уазал къонвертты йæм ссыдис уазал ныхæстæ. Ома, дам, уыцы æлгыстаг азты «адæмы знæгтæн» сызгъæрин фæлгæты сæ къамтæ нæ кодтой. Ничи сын зоны сæ ингæнтæ дæр...

Поэты загъдау мæнæ афтæ:

Рухсаг у, мæ дзæбæх баба, о мæрдты...

Чи ныууагъта сидзæрæй мæн дæр.

Цырт лæууы æнæ ингæнæй уæлмæрдты,

Ингæн та — æнæ цыртæй кæмдæр...

ДЕНДЖЫЗОН

Мухтар Балтийы флоты служба кодта. Æмæ ныр раздæхт йæ райгуырæн хъæу Заманхъулмæ. Фæтæнуæхск бæрзонд лæппуйыл морячы формæ афтæ дзæбæх фидыдта, æмæ йæм иуварсæй кæс æмæ кæс! Йæ фæтæн риуæй тæмæнтæ калдта дæргытæ хæдон. Тымбыл худыл та — сатæг-сау дыууæ ленты æмæ фæсонтыл тыбар-тыбур кодтой... Уыцы хуызæнæй нæ кæртмæ æрбахызти.

Мæн чысылæй «зылынкъах», зæгъгæ, уыцы фидисæй мæстæй мардтой. Æмæ мыл уыцы ном халерау ныичъи. Ныр нæ кæрты æхсызгонæй кастæн, бабыз йæ лæппынтимæ доны цъыллинджытæ куыд кодта, уымæ. Мухтар дын дуарæй æрбакасти. Æз æм джихæй баззадтæн. Уый та худы. Æмæ цыма Балтийы денджызæй цæттæйæ схаста зарæг:

Хъæздыг у Балтийы денджыз —

Бирæ дзы ис кæсæгтæ.

Даурик бирæ уарзы бабыз,

Фæлæ зылын сты йæ зæнгтæ.

Хуыцау мыл худæг бахæцын кодта... Ацы рæнхъытæ мын ахæм адджын фесты... Æмæ уæдæй ардæм æцæгæй дæр маргътæй æппæтæй фылдæр уарзын бабызы...

Æмæ ныр искуы бабыз ленчытæ кæнгæ куы фенын, уæд та æрымысын уыцы сызгъæрин азтæ! Мæ цæстыты раз уыцы хуызæнæй сысты Мухтар. Æмæ æрхæндæг зардæйæ ныуулафын: «Нæ уды рæбинæгтæ иугай куыд фæхъæуынц цардæй... Кома-рынгæй дæндæгтæ иугай куыд фæхъæуой, афтæ!..»

ГÆБЫДЗОЙЫ АЙЧЫТÆ

Æмæ ныр Балтийы флоты моряк кæрчыты фермамæ æрбацыди. Æмæ зæгъы кærкгæс Гæбыдзойæн:

— Дæумæ мæ æрбарвыстой: Гæбыдзойы фермæйыл, дам, уæлæмæ схæц!

Гæбыдзо — суджы лыггаджы йас лæг — бадис кодта. Цъайы хтылы йас лæгмæ хæрдмæ кæсы къухаууонæй:

— Кæрчыты фермæйыл хæрдмæ хæцын ницæмæн хъæуы... Кæрчытæ дзы сæ сæртæ нæ къуырынц мыййаг. Фæлтау мын мæ айчытыл схæц уæлæмæ!

— Уый та куыд æмбаргæ у?!

— Цы 'мбарын дзы хъæуы?!. Мæ æйчытæ дæлæмæ-дæлæмæ цæуын байддытой...

— Зæронд лæджы хабар афтæ вæййы... — худы Бухар.

— Фыццаг кварталы мын æртæ мин айчы уыдысты бæргæ. Ныр дыууæмæ æрхаудысты... Æмæ уый зæронд лæджы аххос мачи кæнæд! Холлæгтæ нæй. Æххормаг карк та айк не 'фтауы...

— Тыхсгæ ма кæн, Гæбыдзо! Мах демæ фермæйы хъуыд-дæгтыл афтæ схæцдзыстæм, æмæ æндæр кой нал уыдзæн нæ районы!

— Ау, уæртæ зилгæйаг кærкгæс Муслимæты дæр амбул-дзыстæм? — бахъæлдзæг и зæронд лæджы зæрдæ.

— Уæллæгъи, Гæбыдзо, кæд дæ фæнды, уæд ын йæхи дæр ма æрбакæндзыстæм Муслимæтæн... Æмæ нæхи фермæйы йæ «хъуыдатт» ссæудзæн...

Муслимæты «хъуыдат» дзы нал бахъуыди. Мухтар йæ морчы формæ раивта кусæг лæджы уæлæдарæсæй. Батылдта йæ дыстæ æмæ басгуыхти мæргъты бардуаг-Кæрчигло. Кæрчытæ бон-изæрма хъуыдатт кодтой. Æмæ зæронд кærкгæс Гæбыдзойы æйчытæ ныр уæлæмæ-уæлæмæ цыдысты.

МУДИЙЫ ГИТАРÆ

Мухтарæн йæ рагбонты хæлар уыди Муди... Бæрзонд саулагъз лæшпулæг. Уарийау раст! Уарзта хъæлдзæг ныхас — дзурын анекдоттæ... Уымæй фылдæр та уарзта йæ гитарæ! Колхозы шофырты æхсæн фæллойдон ерысы фыццаг бынат никæмæ уагъта. Æмæ йын гитарæ балæвар кодтой йæ гуырæн бон. Муди йын йæ хæйрæджы ном зæгъын кодта: гитарæ дзыхæй сдзырдта...

Йæ царды фæстаг уалдзæг æрæййæфта Мудийы уалæ горæты рынчындоны. Иу палатæйы уыдысты Мухтаримæ. Хур ар-выл уæлæмæ-уæлæмæ иста йæхи, æмæ фæстаг миты хъæпæнтæ хохы саггомты бонæй-бонмæ тадысты. Бонæй-бонмæ тади Мудисау лæшпу дæр... Уыдта йæ адзал æмæ йемæ лæгæй-лæгмæ ба-цыди тохы. Æмæ йæ царды фæстаг бонтæй сарæзта зарæг... Уалдзыгон изæрты-иу æд гитарæ кærты бæлæсты бынмæ ра-цыд. Рынчынтæ йæ нæ зыдтой цы! Æмæ-иу йæ алыварс амбырд сты. Гитарæ зарыд:

*Две старушки без зубов
Торговали про любовь:
Мы с тобою влюблены —
Ты — в горах, а я — в блины...*

Рынчынтæн худæгæй сæ низ тади. Тади Муди дæр цæстыты раз. Муди ивта йæ зарæг — гитарæ ивта йæ хъæлæс:

*Колхозы сара ныллæгдæр хъуыди, ныллæгдæр
хъуыди, гъей!*

*Дæдæй, Дзерассæ, цæй лæг дæ хъуыди,
цæй лæг дæ хъуыди?*

Муди ивта йæ зарæг — гитарæ ивта йæ хъæлæс.

— Тар хъæды арфæй бирæгъ нынниуы, гъей!

Уæд та мæм равдис дæ дыууæ риуы!..

— О, ацы лæппу куыд къæйных дзуры, гъей!

Мæ дыууæ риуы — дыууæ урс дуры!..

— Ацы хъызт узал миттæ здухы, гъей!

Дæ роны бакæ мæ дыууæ къухы!..

— Дæ дыууæ къухы, мæнæн мæ роны, гъей!

Йæхи дзы иу дæр дарын нæ зоны!..

Рынчынтæ худынц. Тайы сæ низ. Тайы сау лæппу дæр... Æваст йæ зæрдæ срæхуыста! Кæны йæм фæдисхъæр: «Адон мæ фæстаг цæлхытæ сты, Муди!» Сау лæппуйы цæстытæ цæхæртæ акалдтой, фæстаг хатт æрбафыхти: «Уæдæ заргæ дæр æмæ мæлгæ дæр — иумæ, мæ фæндыр!» — æмæ йæ зæххыл ныццавта! Гитарæ бацæлтæ, Муди бауадзыг. ...Нал федта хурыскаст уыцы райсом.

Мухтар йæхимæ æрыхъуыста... Йæ уарзон æмгар ын йæ зæрдæйы рухсыл бафу кодта... Рацыди уыцы бæласы бынмæ. Йæ зарæг æрдæгыл кæмæн аскъуыди, уыцы гитарæ зæххæй йæ хъæбысмæ систа. Рынчынты дæр-иу чи бахъæлдзæг кодта, уыцы хъисфæндырыл цæссыджы æртæхтæ згъæлдысты... Мухтар бæрзонд систа гитарæ æмæ йæ уалæ нæзы бæласы цонгыл æрцауыгъта...

Хур рудзынгæй æрбакаст дыккаг райсом. Дуне скалдта тæмæнтæ. Æмæ рудзынгæй федта Мухтар: Мудийы гитарæйыл сауцъиу бады... Ацæгъды йæ базыртæй, ивазы хурмæ йæхи... Æмæ зары! Дунейыл хъары йæ цин!

Æмæ йæм афтæ касти Мухтармæ: зары та Мудийы гитарæ... Æмæ йæм зарæгæй хъуысы: «Цард æмæ мæлæт æфсымæртæ сты!..» Æмæ йæм бахæлæг кодта Мухтар: «Тæхуды, уæлæ цъиу, дæуæй куы фестин!»

ИРАЙНАГ ХЪУГДУЦÆГ

Мухтар хъазæн ныхасгæнаг уыди... Марды дæр схудын кодтаид, гъе ахæм! Æмæ ныр уалæ раззагдæр колхозонты фембæлды районы базонгæ далæ Ираны хъæуккаг хъугдуцæг Зæйрæймæ... Зæйрæ та уыцы азты, мæгуыр, æрхæндæг уыди... Ома-иу алы хъугæй дæр къæртайы дзаг æхсыр не 'рдыгъта? Нæ, уый тыххæй нæ! Уæдæ сæ районы дæр йæ ныфс ничи хаста ирайнаг хъугдуцæджы амбулынмæ... Фæлæ йын Хуыцау æвирхъау бæллæх фенын кодта сæ мæгуыр хæдзары! Басыгъд йæ иунæг æфсымæр — сау æвзалы баци... Æмæ Зæйрæйы зæрдæмæ рухсы цъыртт нал каст.

Ныр заманхъуйлаг бæрзонд лæппуйы афтæ хъазгæ-худгæ куы федта, уæд æм бахæлæг кодта:

— Тæхуды, лæппу, дæ зæрдæйæ иу къæртт!..

— Къæрттай нæу, чызгай, мæ зæрдæ... Æнæхъæнæй дын æй лавар кæнын... Æрмæст афтæ: самондджын мæ кæн!

— Æмæ æз мæхæдæг æнамонд куы дæн... Кæцæй дын æрхæссон амонд? — æмæ йæ зæрдæйы рис рахабар кодта. Мухтар æм лæмбынæг фæхъуыста. Æмæ Зæйрæ йæхæдæг куыд æрхæндæг уыд, уый дæр афтæ нырхæндæг и... «Кæс-ма, мæ зæрдæйы хъыгæй мын айста йæхимæ» — æхсызгон уыдис уый Зæйрæйæн. Æмæ йæм йæ зæрдæ цæмæйдæр фæхæлар и...

— Æз дæр ын йæ мыдыкъус нæ бахордтон цардæн... Æз та сидзæрæй схъомыл дæн... Фæлæ кæсыс, уæддæр! Хъысмæты фæндиаг нæ кæнын мæхи. Æмæ цас тынгдæр æмбæлон зындзинæдтыл, уыйас цардбæллондæрæй санчъех кæндзынæн фидæнмæ.

«Тæхуды, цымæ, цавæр хурæй конд у ацы лæппу?» — йæхи къултыл хоста зæрдæ.

— Иу хатт-ма дын мæ сæрæй кувын, Зæйрæ! Самондджын мæ кæн! Æмæ дæ амондмæ кувдзысты Иры чызджытæ.

Бафæлвар-ма, æмæ уыцы ныхæсты фæстæ дæ зæрдæ ма фæтасæд!.. Æмæ Мухтар ныр хур схаста сæхимæ йæ зæрдæйы! Ирайнаг чызг дæр хурзæрдæйæ здæхти Иранмæ. Дыккаг бон нал

баурæдта Мухтар... Æмæ йæ мад Мамæлайæн хъызгæмхасæнты бакой кодта: «Хъæбæрхоры зад бацæттæ кæн чындзæхсæвмæ бæгæнийæн»... Йæ хæлар æмгар Таймуразæн та афтæ:

— Иранмæ дæ минавар цæуын бахъæудзæни... Къухылхæцæг дæр дæхæдæг уыдзынæ... Æмæ рагацау фæсарæйнаг паспорт-тыл асагъæс кæн!

Таймураз æй æцæгдæр далæ паддзахад Иранмæ бамбæрста. Æмæ ныддис кодта:

— Æмæ Иры дзыхъхъы иу дæу аккаг нал уыд?!

— Ирайнаг чызджытæн фаззæттæ гуыры! — худы Мухтар. Æмæ æцæгæйдæр уый фæстæ йæ ныхас куы рауайд!..

— Уæдæ Хъанымæт Туркæй куы æрбахаста Серийы — де стыр мадымады... Æмæ истæмæй фæрæдыди? Гъеныр ды ахæм туркагхуыз сау лæппу уаис?

Æмæ ныр ног чындз — ирайнаг хъугдуцæг хызы бынæй Мухтары кærтыл куы афæлгæсыд, уæд йæ зæрдæ бамæгуыр и:

«Мæнæ мæ куыд афæлыфта ацы Сырдон! Нæ мæгуырджинад та мæ разæй фæци..» Фæлæ йын Мухтар уый фæстæ зæрдæтæ æвæрдта:

— Тæрсгæ ма кæн, Сугъарон! Зæрватыкк дæр «хæдзар» цъыф æмæ зыгуымæй скæны... Фæлæ йæ ахстонæй цы гыццыл хуртæ сцъыбар-цъыбур кæнынц! Уæлæ ма скæс! — æмæ йын амоны рудзынджы сæрмæ ахстоны зæрватыччы хомбырынкæ лæппынтæм. — Уæдæ йæ бафæзмæм мах дæр! Ахæм цъыбар-цъыбургæнаг лæппынтæ мын балæвар кæн! Ацы хæдзарæй, Зæйрæ, нæй арвы бын амонджындæр! Сыбырмæ мын куы ахастой мæ фыдыфсымæрты, уæд сын нæ фыд ацы хæдзары Хуыцаумæ табу кодта... Æртæ чъирийæ скуывта хуыцаумæ, сæрыгасæй мын сæ раздах ацы къонамæ, зæгъгæ. Æмæ фæстæмæ ацы къонамæ æрбакъахдзæф кодтой... Сæ сидзæрты дæр сын тавта ацы къона. Ардæм æрхастой дыккаг хатт устытæ — Зæлка æмæ Бадзитты дæр... Æмæ ма тыхс, Сугъарон — мæ хуры хай! Нæ цар ныллæг кæй у, уымæй ма тæрс! Дæ сæр ыл не сцæвдзынæ... Уæдæ ахæм амонджын къах æрбавæр, æмæ нæм куыд никуы скъуырай дæ къах! Дæ разæй де 'фсарм куыд цæуа! Дæ фæстæ — хъамбулуæраг сабитæ куыд згъорой!

Сæ мад Мамæла сын кæцæйдæр хъуыста сæ ныхас æмæ йæ тæрттæ цагъта уæларвмæ: «Оммен, Хуыцау!!!»

КЪАБУТЫРДЫГÆЙ

Дуар æрбахоста чидæр, стæй æрбайхъуыст зæронд лæджы хъæлæс:

— Гъей, хæдзар! Уазæг нæ уадзут? — æмæ мидæмæ æрбахыст нæ кæрдзинаг сияхс — Пæпæла...

— Цæй уазæг дæ? Сиахс къуыдармæ бинонтыл нымад куы у, — бацинтæ йыл кодта Мамæла æмæ йын райста йæ къух. — Кæдæй-уæдæй ма нæм куы фæзындтæ!..

— Зæронд мæрдтæм дæр зивæг фæкæны. Стæй ноджы... — лæг цæмæндæр фæхъус... Стæй йæ зæгъинаг дарддæр æлвыста. — Хъуыды-ма кæныс уыцы æнæхайыры бон... Хъызылбегæн къæбæр куы хастат уалæ ахæстонмæ... Мæ уæрдонæй уæ куы ахизын кодтон... Старстæн мæхицæн дæр лæгахсджытæй. Уыцы æхсæв цыдæр фын федтон æмæ... Цыма мæ хайрæджытæ æрцауыгътой.

— Омæ уæд сæ бæндæн аскъуыд, æви? Мæнæ куы дæ, йæ худын нал баурæдта Мамæла. Мæнæй-ма уый рох дæр фæцис. Ды та-ма йæ кæцæй æрхъуыды кодтай — мæгъа...

Рох дзы бæргæ ницы фæцис Мамæлайæ, фæлæ хæрамдзинад дæр бирæ нæ дардта йæ зæрдæйы: — Рæстæг ахæм уыдис, Пæпæла, цы гæнæн и...

Мидæмæ æрбазгъордта чысыл Хъызыбег — йæ хъæбулы хъæбул Мамæлайæн. Æнæзонгæ лæджы ауынгæйæ фæсæццæ ис...

— Уазæгæн цы хъæуы, уый нæ зоныс? — фæрсæгау æм бакаст Мамæла. Куыд дын загътон знон?

Ома, дам, уазæгæн йæ къух райс. Чысыл лæппу та йæ иннæрдæм бамбæрста... Знон дæр сæм уазæг уыди — Мехътан, сæрак къух лæг... Æмæ Мамæла карк æрцахсын кодта Хъызыбегæн. Ныддау æй далæ куырдадзмæ æмæ йæ Кæкуйæн аргæвдын кæн! Æмæ та ныр дæр афтæ æнхъæл фæцис. Лæппу азгъордта æмæ кæркдоны смидæг. Чыргъæды карк йæ къуырты айчытыл бадти. Хъызыбег æй фелвæста æмæ йæ дæлæ фескъæфы. Куырдадзы Кæкуйы уæлхъус алæууыди:

— Ацы карк дæр та аргæвд! Мама загъта.

— Цагъды сæ куы фæкодтат уæ кæрчыты! — бахъуыр-хъуыр кодта Кæку. Хъæсдарæджы уæлæ зынг æфсæйнагыл ралæууыди. Йæ хид цæсгомæй цъыкк-цъыкк кæны.

Лæппу рауад æмæ йæхæдæг аргæвста карк.

— Дæ фæныкыл фæмизай, мæ лæппу! Мæ къуыртты карк мын къæбутырдыгæй куы аргæвстай! — худæгæй батымбылтæ Мамæла. — Æви ды дæр лæгахсджытæй дæ? Уыдон дæр къæбутырдыгæй æргæвстой «адæмы знæгты»...

КУЫВД

«Сызгъæрин кæсаг мын æнæрцахсгæ нæй!» — æмæ фæцалх ис Эльбæ Бруты цадмæ. Уым та канд кæсагдартæ нæ, фæлæ ма суанг кæсæгтæ дæр систы йæ «лымæнтæ»... Æмæ-иу сæрдьгон æхсæвты дæр арæх баззадис уым. Хæфсытæ цадæй хъырруйæ зарыдысты. Цъырцъырæгтæ сæм лыстæг хъалæсæй сурæй хъырныдтой. Кæсæгты дæр хъусын фæндыди уыцы концертмæ. Æмæ-иу донæй уæлæмæ фехстой сæхи. Мæйы рухсмæ-иу сæ æвзистхуыз гуыбынтæ ферттывтой æмæ та-иу фæстæмæ доны — цъывытт!

Бурхъус-бурварс рувас дæр сыллынк-сыллынкæй кæсагдзуан зылдис доны былтыл. Арвæй цæлхыдзаг мæй æхсызгонæй касты уыцы нывтæм. Æмæ мидбылты худти...

— Ай диссаджы курорт куы у! — радис Эльбæйы æрыгон зæрдæ. Æмæ райсомы йе 'рвад æфсымæр Бабегмæ схæццæ: — Путевкæ дын райстон денджызы былмæ! Рацу мемæ! — æмæ Бруты цады был балæууыдысты...

Афтæмæй къуыри рауад. Хистæр æфсымæр Хъазыбег сæм агурæг æрхæццæ. Былгæронæй сæм донмæ дзуры:

— Гъей, Брус, уый цы кусыс?

— Мæнæ, кæф æрцахстон!

— Ардæм æй ралас!

— Æмæ мын нæ комы!

— Уæд та дæхæдæг рацу!

— Æмæ мæ нæ уадзы!

Рацц-рабон æмæ Эльбрусæн йæ кæф разынд уæртджын хæфс. Æмæ ныр хæдзары æрбалæууыдысты. Кæсæгты голлагимæ. Кæсæгты æхсæн дæр бахауд уæртджын хæфс. Чысыл Тепсыккæн æй балæвар кодтой. Стæй йæ сыхæгтæм рарвыстой хонæг. Æмæ ныр Тепсыкк, уæртджын хæфс йæ къухты, сыхыл зылдис. Æмæ алкæмæн хъусын кодта:

— Эльбрус кæсагæй куывд скодта... Æмæ уе 'гасы дæр хоны куывдмæ!

- Æмæ куывд та цæй тыххæй скодта?
 — Уæртджын хæфс æрцахста, æмæ уымæн...

ГИППОКРАТЫ СОМЫ

Иу сæрдыгон изæр æфсымæртæ фыды хæдтулгæйы абадтысты. Стæй фæсахсæвæр сæ кæртмæ здæхтысты дзагæй. Гъери-ра! Сæ фыды зæрдæ сæ барухс уыдзæн!

Мухтар абонсарæй хъынцъым кодта: уæдæ ме 'вастæй кæдæм абалц кодтой? Æмæ ныр æлхынцъæрфыгæй тыргæй æрхызти.

Хъязыбег машинæйы гуыффæйæ иста харбызы къоритæ, Эльбрус та цъæх-цъæхид кæрдæг кæвдæстæм хаста...

— Бæтæйы фырттæ! — сæ уæлхъус алæууыд фыд. — Зæгъут ма мын: искуы нын харбызы хуымтæ конд ис?

Лæппутæ фæхъус сты. Æнхъæлмæ нæ кастысты ахæм фарстмæ.

— Уæдæ сын уыгæрдæнтæ дæр нæ баззад нæ фыдæлтæн. Лæппутæ сагъдауæй аздадысты...

— Æз кæй фæрсын? Кæцæй æрбаластат адон?

— Омæ ацы кæрдæджы цъуппæй уыгæрдæн лæгуын ныу-уыдзæн? — йæхи фæныфсджындæр кодта Эльбрус.

— А-а, ницы уыдзæн, зæгъыс? Радав-ма уæдæ мидæгæй хæсгард!

Эльбрус æм хæсгард рахаста. Мухтар ын хæсгард йæ сæрыл æрæвæрдта:

— Гъеныр дын, Брус, æз дæ сæры астауæй иу чъепыс куы ралвынон, уæд-ма райсом институты дæ сæрæй дæ худ сис-дзынæ? Æз дæу фæрсын!

— Нæ сисдзынæн...

— Уæдæ уыгæрдæн цæмæн чъепыстæ кæнут? Бавгæнут фæстæмæ уæ мулк машинæйы æмæ — гъæйдæ! Кæцæй йæ æрбаластат, уырдаæм.

Мамæла ма лæппуты сæрыл бæргæ хæцыди, фæлæ Мухтар къæрттæй цъула нæ аппæрста:

— Хъус-ма, Эльбрус! Суинаг дохтыр куы дæ! Гиппократы сомы фæсайдзынæ?

— Ницы хуызы...

— Уæдæ æз та коммунист дæн! Сæйраг агроном нæ колхозы. Хæрæг уæрдон дæр æмгæрон нæ уадзын колхозы хуымтæм! Иу цæсгом йеддæмæ мын нæй... Æмæ йæ хъуамæ сыгъдæгæй хæссон адæмы æхсæнмæ.

Фасахсæвæрты дзаг хæдтулгæ кæртæй ратылд. Йæ фæдыл сыхæгтæй чидæр касти æмæ худы:

— Ацафон адæм мидæмæ ласынц сæ хæдзæрттæм. Мухтар та сæ æддæмæ фервиты... Мæнæн дзы иу харбызы къори уæд та куы радтаид! Бахордтаин æй, — харбызы цъарæй та Мухтарæн — кърест...

БРУСЫ ПИСМО УРЕНГОЙÆ

Мæ дзыхмæ кæрдзын куыд схастон, афтæ мæм сыхы фæндыр чысыл Тепсыкк хæрзæггурæггаг фæци:

— Писмо дæм Брусæй! Постхæссæг мæм æй радта...

— Уый дын — хæрзæггурæггаг! — æмæ йын балонæй джитъри систон. — Æцæг дæ къухтæ ныхс! Мæ зæрдæ схæццæ уыдзæни...

— Æз æй æдде бахæрдзынæн, — æмæ чъизи къухæй джитъримæ фæлæбурдта. Хæмсытæгæнгæ азгъордта уынгмæ.

Стæй, сæхимæ куы бацыди, уæд къамбецы уаст байдыдта йæ гуыбын...

— Кæм та цы хъылма бахордтай, цымæ? Емынæ бахæрай! — хæцы йæм мад.

— Уæртæ мын Пъауле чъизи къухæй джитъри радта, — йæхи къухты чъизи мæ къухты аххос фæкодта Тепсыкк.

Æмæ нæ дохтыр æфсымæр Эльбрусмæ фæстæмæ писмо куы æрвыстон, уæд дзы уыцы хабар дæр фæкодтон. Уымæй нал ферох, æмæ йæ уый фæстæ худæгæймæлгæ фæзмыдта.

Эльбрус хурзæрдæ уыд. Йæ фыды хуызæн — дзырдарæхст. Æмæ ма стæй — тæригъæдгæнаг... Раздæр ахæстоны дохтырæй куыста. Æмæ-иу фæзмыдта:

— Уыдон æхсæн цы æвгъау лæппутæ ис! Фæлæ зынг сирвæзти сæ амондыл — басыгъд сæ амонд...

О, писмойы мæм фыста:

«Диамбег! Мæнæ дын ам ахæстоны, дыгæйттæ чи ныййары, ахæм чызг ссардтон... Хъуыддаг бакæн! Хæдæгай! Графинимæ та цы баистут? Уæд та уымæ скæн ЗАГС...

Бирæ низтæ мæм ис, зæгъгæ, ууыл хъыг ма кæн! Бирæ мæгуыры хос нæу... Æз дын дæ низты рохтыл æрхæцдзынæн. Саргъсыл сæвæрдзынæн, æмæ сыл бæхбадт скæндзынæ.

Куыд сты нæ уарзон сыхæгтæ: Быртт, Садуллæ, Чæтко, Дзæмæ, Гиуæрги? Дæ хъæбысы мын сæ акæн! Иугай куплеттæ

ма съл ныффысс æмæ сæ рарвит мæнмæ! Æнхæлмæ дæм тынг кæсдзынæн!»..

Æз йæ зæрдæхудты нæ бацыдтæн...

Быртт рæдаукъух у. Йæ уд дæр æвæрдзæн уазæгæн фынгыл. Æхсырфæмбал физонæг куы скæны, уæд арвыл æмбæлы йæ тæф...

*О, нæ рæдаузæрдæ Быртт,
Мауал скæн ды сыбыртт!
Авæр та нæ разы дурын —
Науæд æз нæ зонын дзурын...*

Садуллæ та — къухæй дæсны. Хъæды лыггагæй мæ хуызæн лæг сараздæни...

*Дзæбуг зæгæлтæ фæхойы, —
Аркъау та сæ ласы..
Уый хъæдгуыстмæ у хъæдхойау —
Райгуырди бæласæй...*

*Иубон та кæсын: мæ сурæт
Сарты фындзæй къахы..
Уалынмæ йæ джидæ фæрæт
Сæмбæлди йæ къахыл...*

Чæтко та, — мæгуыр, амондхъуаг у. Уæвгæ, амондхъуаг чи нæу ацы Дунейыл? Мæ сыхаг Агæт дзæгъæлы загъта йæ зарæджы: «Йа, мæнгард дуне»... Гъе, æмæ йын бон-сихорафон хъомæй къæрныхтæ асатар кодтой йæ иунæг хъуг. Уыцы æбуалгъ хабар Арвы зæрдæмæ дæр нæ фæцыди. Æмæ иу къуыри кодта сæлфынæг. Æз та фыстон ацы рæнхъытæ:

*Нæ дзырдæн бæззы, нæ — койæн,
Фæлæ ссудзы туг.
Дысон мæгуыр лæг Чæткойæн
Адавды йæ хъуг...*

*Давæг нæ, фæлæ йæ куыдзмæ
Рафыхти йæ маст:
Ау, æз, дам, рæйон дæ бæсты,
Зæгъгæ, куыдзмæ лæг фæмæсты —
Бавдæлди 'мæ таппызайраг
Бакодта йæ, раст..
Абон къæрныхы фыдæхæй*

*Хъуг дæр, куыдз дæр — нæй!
Кæртæй-ма хæрæг ныууасы
Илæ-илæ-лæй!..*

Дзæмæ та — фыдæбонæн гуыр. Удæгæстæн уæлзæххыл аразы хæдзæрттæ. Мардæн та — зæххы бын скæны æнусон хæдзар...

А Гиуæрги та дуры гуыбынæй дон рауадздзæни:

*Амонд ахæмтæм фæхуды
Фынгыл — минас, фынгыл — сой..
Устытæ кæнынц тæхуды:
Гъей-джиди 'мæ — ахæм мой!..*

Афтæ срæвдз и мæ писмо Уренгоймæ...

БÆТÆЙЫ ФЫРТТÆ

Райсомæй хурыскаст куы нæ фенай, уæд абон цардæй ницы федтай... — дзырдта-иу Мухтар йæ бинонтæн. Æмæ-иу кæд йæхæдæг се 'ппæты разæй сыстынмæ хъавыд, уæддæр-иу хабар рауади афтæ. Ракасти тыргъæй æмæ уыны: далæ йе 'фсин кærтыдзаг мæргътæн нартхор згъалы... Йæхæдæг се 'хсæнæй зынгæ дæр нæ кæны. Ома, ахæм къаннæг сылгоймаг нæу, фæлæ гогызтæ æгæр егъау уыдысты... Кærты-иу цыма мит ныууарыд: кæрт урс адардта урс гогызтæй...

Мухтар-иу фестын кодта йе 'хсæз фырты хурыскастыл. Æмæ сын-иу кæрдо бæласы бын бацайдагъ физкультурæ! Зæйрæ-иу уайдзæфтыл схæцыди:

— Къоста куыд загъта, уый нæ зоныс? Бирæйы фæфæнды райсомæй хуыссын... Æрцъынд уал сæ бауагътаис...

— Къоста афтæ дæр загъта: «Фест райсомæй лæгау!» — акъæрцц кодта Мухтар. Æмæ ныббуц и йæ ныхасæй. Стæй лæппутæ исын райдыдтой штангæ. Мухтар сын-иу æфсæн сæмæныл бафидар кодта тракторы цæлхытæ. Лæппутæй чи куыд хъомылдæр уыд, йæ уаргъ дæр уымæ гæсгæ. Æппæты фыццаг риуыгъд-иу скодта Хъазыбег. Мухтары зæрдæ-иу хур фестиад:

— Молодец, Тарас! — афтæ хуыдта хистæр Хъазыбеджы — Тарас Бульбæйау, домбæйтæ арæзт кæй уыди, уымæ гæсгæ! — Абон знонæй путырдаг фылдæр систай! — загъта æмæ йын йе уæхск æрхоста. Фæлæ Эльбрус та уæзæгтæ исынай кæсагах-сын фылдæр уарзта... Æмæ йын Мухтар фæдзæхста:

— Эльбæ, мæ хур! Зноны кадай абон цæрæн нæй... Уæзæг-тыл фылдæр бафтау!

— Фылдæр кæсæгтыл бафтаудзынæн! Ныр та мæ ауадз Бру-ты цадмæ...

Рад рахæццæ астæуккаг лæппу Олегмæ. Уый æгæр гуымыры тыхæй сысхуыста штæнгæ. Æмæ йæ сæрты асхъиудта фæстæмæ.

— Дæ фæстæ уæртæ скъола фæцæйкалдтай, — худы Мух-тар. — Æви уым ахуырæй зæрдæцъæх фæдæ?

Æфсымæрты кæстæр Тамик дæр хæбæцц æрлæууыди. Уый — кæд нырма чысыл у, уæддæр, цæнгдых! Цæргæсы дзæмбытау — йæ къухтæ. Йæ цыбырдыс хæлафыл уæлæмæ схæцыди.

— Уæлæмæ уал штангайыл схæц! Хæлафыл — уый фæстæ, — худы Мухтар.

— Мæ лæппуйы мын иу ран ныууадз! — сæ уæлхъус алæу-уыд мад, æхсырæй дзаг къæртаймæ. — Мæнæ уал хъарм æхсыр аназут фæлтау.

— Сугъарон, сис-ма ды дæр исты уæлæмæ!

— Æз уæ æнæхъæн мыггагæй дæр систон уæлæмæ... Æмæ æгъгæд, — дзуапп ын ныккъæрцц ласта Зæйрæ...

Уынгæй сыхæгты зæронд лæг Гæбæццæ æфсæйнагты зæлланг хъуыста æмæ мидбылты худти:

«Бæтæйы фырттæ та сæ хъару æвзарынц... — Æмæ хатыд-та: — Уый æнæмæнг Хъазыбеджы зæлланг у... Уый та... Олег у, æвæццæгæн... Уый та — Игорь. Уый та йæ бурхил лæппу Эду-ард. Ай та — къæссайы цæгъдæнтæ — Тамик.

Раст сæ нымадта Гæбæццæ.

УÆЙГУЫТÆ — ЗИЛАХАРЫ

Хъæлдзæг-иу уыдис бæрæгбон, агъай, Советон дуджы! Æмæ та уыцы кæрдæгхуыз уалдзæг — Уæлахизы бон — хъæубæстæ æрæмбырд сты хъæугæрон «Зилахары фæзмæ». Фæсивæд — хъазгæ, кафгæ. Ерысæй сæ хъару æвдыстой! Хистæртæ цъæх нæууыл рабадтысты.

Æхсызгон фембæлдмæ æрцыдысты Хæсты архайджытæ — фашистты уалæ хъæдай чи не 'руагъта... Чидæртæ дзы кæрæдзийы базыдтой хъæуы цæрджытимæ. Цинтæ, хъæбыстæ, цæссыджытæ... Иу дæлбулкъон та дзы мæ сыхаг Амырханы «фæцæймардта»: чысыл-ма бахъæуа, ма йæ ныххуыдуг кæна

фырцинай йæ хъæбысы. Йæ риуыл хæрзиуджытæ зæу-зæу кодтой! Æмæ фæрсы Амырханы:

— Хъуыды-ма кæныс? Мах æфсæддон хаймæ нæ къухни фæцæйластам. Нæ бæхтæй иу нал фæрæзта... Ды та хуымæй здæхтæ æд гутон дыууæ бæхæй. Мах дæ иу бæх æрцагуырдатæм. Ды — нæ дæттыс... Дæ сау бæхы дæр ма дын хъуыды кæнын — Саулох йæ ном... Стæй дæм Сталины бардзырд куы равдыстам, уæд æй радтай... Æмæ Саулох иунæгæй йæхæдæг бричка æласта... — æмæ та дыууæ лæджы кæрæдзиуыл ныттыхстысты.

Уæдмæ уæйгуыты ерыстæ сæ тæмæны бацыдысты. Сæ амидингæнæг Серго бæндæны иу кæроныл ныххæцын кодта хъæубæсты домбай лæгты, иннæрдыгæй та — Мухтары уæйыг фырттæ. Æмæ уыцы бæндæнæн цы уды фидар разынд! Йæ тæккæ астæуыл куыд нæ атъæпп ласта?.. Иуырдыгæй дæр нæтынц æмæ иннæрдыгæй дæр... Стæй фалæрдыгæй адæм æфсымæртырдæм æрбахаудтой. Æмæ Серго фæхъæр кодта:

— Мухтары уæйгуытæ — уæлахиздзау!

Мæ худæджы сыхаг Амырхан та иу къухæй иннæуыл ралæуыды:

— Мæнæ мыл цы 'рцыди! Мæнæ мыл цы 'рцыди!.. Зонгæ йæ кодтон рагацау дæр... Уыдонæн тыхгæнæг тых не ссардзæн! Мухтар хуымæтæджы хæлар фæци Амырханмæ! Йæ фыртты уæлахизыл кæй бацин кодта, уый тыххæй тынгдæр. Æмæ йын изæры бохъырджын гогыз ахауын ласта. Мухтар уæд партчыры секретарь уыдис сæ колхозы. Ацы фембæлд дæр уый хъæппæрисæй сарæзтой. Рухсаг уæнт, абон дзы не 'хсæн чи нæ уал ис, уыдон! Иугай куыд фæхъуыдыстут, мæ зынаргъ — мæ хъæубæсты лæгтæ!..

БУХАРЫ БИРÆГЪТÆ

Куыдз, дам, зæрдæ зоны... Лæджы зæрдæ балхæнынмæ дæр арæхсы куыдз. Фæлæ уæд бирæгъ та цы зоны, бирæгъ? Бирæгъ та тугуарæн зоны. Арвмæ ниуы — йе 'ххормаг гуыбыны тæригъæд хъары Хуыцаумæ... Ноджы уый дæр ма зоны: бирæгътæ адæм сæхæдæг кæй сты...

Уыцы аз Мухтар фосы дохтыры дæсныадыл ахуыр кодта

уартæ Назраны. Уалæ-ма къуыбырыл куы цардысты, уæд. Æмæ къуырийы кæрон сæхимæ æрбауади. Йæ куыстуарзаг æфсин Зæйрæ йæхи бар нæ уыд уæды бонты. Уыцы хуызæнæй кæрты сугтæ саста...

— Æнæ бындар ма фæкæндзынæ! — ныффæдис кодта Мухтар. Æмæ йын йæ къухтæй байста йæ фæрæт. Йæхæдæг ралæуыди æмæ суанг сугкъодахы дæр ныддæрæнтæ кодта...

Мидæгæй та фырыхъулы хуызæн саби стъолы бын гæдыимæ хъазыд. Йæ къухы дзулы къæбæр. Гæдыимæ йæ иумæ хордтой. Æмæ та йын-иу гæды асдæрдта йæ былтæ... Зæхбын хæдзары къуыммæ Хуры тын рудзынгыл æрбахызти, æмæ уый дæр стъолы бын семæ хъазыд...

Цинæй байдзаг Мухтары зæрдæ, мидæмæ куы бахызти, уæд. Æмæ канд йæ адджын хъæбулæн нæ, фæлæ ма гæдыйæн дæр аба кодта... Стæй чысыл Хъазыбеджы йæ риумæ ныхъывта:

— Тагъд дын мæнæ Сугъарон гыцци æфсымæр æрбахæсдзæн. Æмæ уыимæ газзитæ кæндзынæ... Гино та уын аргъæуттæ кæндзæн. Æццæй нæ, Зæйрæ?

Стæй, дыккаг бон фæстæмæ Назранмæ куы здæхти, уæд Мамаëла йæ фæстæ дзуры — йæ зæронд мад:

— Иннæ æрбацыдæн-иу фыстæ алвын! Æмæ уын зымæгмæ цындатæ сбийдзынæн...

— Дасгæ дæр ма сæ акæндзынæн!.. Тыхсгæ ма кæн!

Бухары сæ нал дасын бахъуыди, нæ — æлвынын: йе 'рбацыдмæ сæ бирæгъ адаста — бахордта сæ...

— Æз фосы дзæбæх кæнын, — уый та — æргæвдгæ... Æнæ лæг хæдзармæ рувас дæр бауæнддзæнис. Уый цыдæр гæбæркъæдзил бирæгъ уыдис! — худтис Бухар.

Бирæгъы хъустыл, дам, уыцы фидис æрцыдис. Æмæ йæ бахаста йæ зæрдæмæ... Æмæ ныр, цалдæр азы фæстæ, Бухары фæрныг хæдзар хъамбулæраг хъæбултæ æмæ тымбыл чъапæ фыстæй куы байдзаг ис, уæд та къуыбырхъусæн йæ зæрдыл æрлæууыд уыцы фидис. Уалæ къохы Бухары фыстæм балæбурдта æмæ сын атыдта сæ дымджытæ...

— Дымæгыл йеддæмæ ницæуыл æрвæссыс, нæ? Фæлæуу, æз лæгæн нæ райгуырдатæн! — бартхъирæн кодта Мухтар. Æмæ бирæгъæн хъæды къæппæг æрцарæзта. Йæ къах къæппæджы бахауд къуыбырхъусæн... Фæлæ бирæгъ бирæгъ кæм нæу? Æмæ йæ къах акъæмс кодта — афардæг æртæ къахыл.

Къуда фыстæ нал дзæбæх кодтой. Æмæ афтæ рауади хабар:

дымджытæ бирæгъ бахордта, фысты — Бухар... Стæй ног азы къæсæрыл бирæгъ сæмбæлди æртæ къæхимæ... Уый йæм тынг хардзау æркасти, агъай. Æмæ Бирæгъыхъойæ Бухар райста фыстæг.

Мухтарæн, дам, уый раздæр хъыггомау уыди, фæлæ йæхæдæг дæр юморист уыд, æмæ йыл фæстагмæ райдыдта худын...

Йæ рухсadjы тыххæй бахудæм уæдæ мах дæр:

ТАР ХЪÆДЫ БИРÆГЪÆЙ БУХАРМÆ

*Дæ бонтæ хорз, мæ тугæмдзых Бухар,
Æмæ дыл ног аз амæндтæ ныууарæд!
Дæ фыстæй алчи фаззæттæ ныййарæд
Æмæ сæ иумæ бирæгъимæ хæр!*

*Уæууæй, Бухар, Елхоты сæрмæ — Дымджытæ.
Йæ фалейы та Сунжæйæн — Сæлхи...
Дæ фыстæн дын æз бахордтон сæ дымджытæ —
Дæхæдæг та сын бахордтай сæхи!*

*Цæмæн дæн æз къуылых бирæгъ — æртыкъахыг? —
Табу йæхицæн — Уастырджы бæхау...
Кæд фыстæ иумæ бахордтам, уæд, ау,
Айдагъ мæныл цæмæн баззади фау-у-у?..*

ДРИСЫ ХЪИСФÆНДЫР

Бухар сæ дуармæ бандоныл бадтис уыцы æрхуымæй. Нæ йыл фидыдта æрхæндæгдзинад. Уымæй æмæ-иу æдзухæй уыди хурзæрдæ — хъазаг. Фæлæ йын знон бирæгъ йæ фыстæ бакъадæр кодта. Æмæ ныр лæг йæ был æруагъта, цыма йæ куырæт басыгъд...

— Цæй, дæхи съл æгæр ма хæр! — йæ фарсмæ æрбадтæн. — Кæннод рауайдзæн афтæ: бирæгъ дын дæ фысты дымджытæ бахордта, маст та дын дæ зæрдæ бахсынзæни.

Гом кæрты дуарыл радиойæ райхъуыст кадæггæнæг Таутиаты Дрисы хъисфæндыры зæлтæ! Ахæм æхсызгонæй зæлыдысты, æмæ зæрдæ уацары айстой... Мухтар раздæрау хурзæрдæ фестад! Фæгæпп ласта æмæ базарыди:

Колхозон хъугдуцæг — мæ зæды къалиу!
 Тæхуды, дæуимæ цæрынæй бафсæд!
 Зæйрæ нæ уæлхъус алæууыди:
 — Цы зæд дыл атахт? Сызгъæрин тæбæгты йын фæкуывдæуа!
 — Мæ зæды хай ды дæ, Зæйрæ! Ам колхозон хъугдуцæг
 ничи ис, дæу йеддæмæ, — худы Мухтар.
 — Уæртæ нæ фарсмæ Тепсыккы мад дæр — колхозон хъуг-
 дуцæг...
 — Уый уадз æмæ Тепсыккæн æхсыр хæсса... Æз та нал хъу-
 сын ныр мæ зæрдæмæ! Бирæгъæн дæр Хуыцау афтæ загъта...
 Суанг-ма йын кусартæй дæр хай ис йæ номыл.
 Æз мæхинымæры арфæ кодтон фæндырдзæгъдæгæн — уыцы
 бон райгуырдысты ацы рæнхъытæ:

ХЪИСЫНФÆНДЫР

*Ацæгъд, нæртон лæг, æнусмæ куыд алидза
 Зæрдæйæ маст æмæ талынг!
 Арвыл ыстъалытæ сау халон ма 'руидза,
 Дзаг куыд уа чъиритæй арынг...*

*Бауаф дæ фæндырæй хуры тын-цыллæтæ
 Циндзинад хизæд нæ риумæ!
 Нарты Ацæмæзау дунейы дзыллæтæ
 Бабæтт дæ фæндырæй иумæ!*

*Ацæгъд, нæртон лæг, дæ уадындз — дæ фæндырæй,
 Хуры зæлдагæй — йæ хъистæ...
 Ацæгъд, нæртон лæг, дæ зарæг — дæ фæндырæй
 Дзыллæтæ хурзæрдæ систы!..*

МУХТАРЫ УÆЛХÆДЗАР

Мамæлайы куывд æрцыди... Амонд бахоста сæ къонайы дуар:
 сæ ахстоны зæрватыччы лæппынтæ цъыбар-цъыбур кодтой,
 хæдзары та — хъамбулуæраг сабитæ! Мухтар æрцарди ног
 царæнты. Цот дæр бон уылынджы йас рæзыдысты, æхсæв —
 дисны. Мухтар ма йæ уылхæдзар сарæзта ноджы «Дзæнæты
 къуым». Зæрдæ дзы ради йæ уындæй, гъе-ахæм!

Æмæ дзырдта Сугъаронæн:

— Гъеныр, мæ хуры хай, мацуал хæсс дæ зæрдæмæ! Мах сарæзтам нæ цотваг дæр нæ фæллоуæ... Чындзытæ æрхæссын-хьом дæр фестæм... Рæсугъддæр цардмæ чи тырна ноджы, уый та йæхæдæг амал кæндзæни...

Æмæ нæ Цæдисæн йæ фæтевзæ куы разынди, сыхаг æфсы-мæрон адæмтæ та кæрæдзимæ сæ хъаматæ сигæцыл куы да-удтой, сагъæс та зæрдæ куы æууылдта, раст уыцы бонты мæ катыйæ мæхи ныйистон далæ Мухтармæ. Уый мын мæ уды рис бафиппайдта æмæ мын дзæбæх ныхæстæ кæны.

— Йæ разы ма йын исты æрæвæрут! Хус ныхæстыл æй ма дарут лæджы, — хуыссæнуатæй сæм дзуры Мамæла. Лæгъзгуыбын графин фынгыл мæ уæлхъус дзæгæй алаууыди... Иучысыл мæ зæрдæйы дуар фегом æмæ нын таурæгътæгæнæг зæрондимæ ныхас бацайдагъ и. Кæронмæ йæм куы байхъуыстон, уæд бам-бæрстон: «Ме 'гæрыл уон! Нæ фыдæлты тыххæй куыд ницы зыдтон амæй размæ!»..

Куыд бузныг дзы фæдæн Мамæлайæ! Уый бæрц хорзы мын бацыд, уый бæрц, æмæ дзы абон дæр хæсджын дæн мæрдты бæстæм. Æмæ ныр хатгай истæуыл куы 'рбатыхсын, уæд та йын саразын магнитофоныл йæ хъалæс — æхсызгон балцы ацæуын рагдунемæ...

Гъе, æмæ дын мын дзæнæтыбадинаг Мамæла афтæ:

— Ус цæуылнæ курыс, мæ къона? Исты дзуапп мын...

Æз бахудтæн. Мæ хъæбысмæ æрбайстон графин æмæ йын амонын уымæ:

— Мамæла! Мæнæ мæ ус... — æмæ дзы анызтон иу дзæг сыкъа. Низæфхæрд зæронд усæн йæ рынтæ цыма анызтон — фырхудæгæй йæ хуыссæнуаты хæрдмæ хаудта. Уый йын фæста-джы худæг уыди...

Стъолы бын чысыл Тамик дæр худтис... Æз ын раздæр уым гæды æнхъæл уыдтæн, æмæ йын къæбæр æрæппæрстон... Фын-джы цурæй куы сыстадтæн, уæд мæ Мухтар ахуыдта цармæ:

— Цом-ма, мæ ног уæлхæдзар мын фен!

Æмæ федтон диссаджы «дзæнæты къуым»... Кувæндонау зæрдæйæн цыдæр æхсызгон удæнцой лæвæрдта. Æрхизын мæм нал цыди уырдыгæй зæхмæ... Фæлæ уым цары дæр кæдмæ лæу-уыдаин? Æмæ йын стæй мæнæ кæрты радзырдтон ацы рæнхъытæ:

*Зæххон дзæнæт фæдтон дæ ног уæлхæдзары...
 Ам — аргъæутты дунæ!.. Ам — качелы — херы.
 Мухтар, цæй, гæдытау æрцæрæм дæ цары —
 Ам — Зæххыл та дунæ, Ирыстон — æмтъеры...*

Уымæн йæ дыккаг бон райдыдта хæст мæхъхæлимæ... Уæдæй ардæм Райгуырæн бæстæ куы иу ран ссудзы, куы — иннæ ран... Æмæ та мыл уæд æртæфысы мæ фæсмон: «Цæмæн ма æрхызтæн Мухтарæн йæ царæй?..»

ХЪЫРГЪЫТÆ

Ацы бон цыдæр мæстхуызæй æрбацыд Бухар сæ хæдзармæ. Ай размæ та-иу йæ хъазæн ныхас йæ разæй фæци...

— Цы хабар у? Дæ чемы куы нæ дæ... — бадис ыл кодта Зæйрæ.

— Нæ фехъуыстон ма зæгъ! Дæ бæдулы дын Хъыргъытæ афардæг ластой.

— Æмæ карчы цъиуы тыххæй дæ был цы 'руагътай? Уæртæ Садуллæйæн хастæй куы фесты йæ бæдултæ... Бинонтæ дзæбæх уæнт, уый йеддæмæ бæдулы мæтæй нæ малын...

— Ау, дæ чызджы мæтæй нæ малыс?

— Уый та дын цы ныхас у?

— Уæдæ дын дæ буц хъæбулы уари афардæг ласта! Чындзæхсæвы дæр никуы фехъуыстай, ахæм зарæг?

— Ныртæккæ Хъыргъытæ куы загътай? Стæй, дам, дæ бæдулы.

— Хъыргъытæй, дам, у сæ мыггаг. Æви — Хъергутæй. Афтæ куыддæр...

— Мæ хæдзар куыд байхорз! Светæйæ зæгъыс? — йæхимæ фæлæбурдта Зæйрæ. — Æмæ уый нырма дохтырыл куы ахуыр кæны.

— Гъе, гъе, Сугъарон! Уари лæппутæ дæр дохтыртæм хъавынц! — æмæ дзы ныр æнæ бафидаутæ нал и...

— Хуыцау хорз, æмæ чызджытæ нæ фесты не 'хсæз лæппуйы, æндæр уыдон уаритæ æмæ Хъыргъытæн хаст кæд фæуыдаиккой?.. — йæхи æрæмбæрста Зæйрæ. Æмæ хъæбæрхорæй задаг баудæста бæгæнийæн...

УÆЛМÆРДТЫ САРА

Цыртгæнæг Знаур æцæг дунемæ аивгъуыдта. Æмæ дзыллæ йæ фæдыл уæлмæрдтæм аивылыдысты... Фæлæ æваст ахæм къæвда рацыд, æмæ мæрддзыгой адæм мысты хуынкъ туманæй

агуырджой фыдохы уæлмæрдты. Фæстаг æндахы онг ныудæст Бухар дæр... Æмæ уый фæстæ фæдзæхста йæ фырттæн:

— Сара-иу скæнут нæ уæлмæрдты! Суанг горæтæй дæр арæх æрласынц марды йæ райгуырæн хъæумæ. Æмæ уадз мачи стыхса къæвда бон...

Фыды фæдзæхст Эльбрус айста йæхимæ. Йæ зæрды-ма уыдис ноджы уæлмæрдты алыварс æрæхгæнын. Бирæ хорз фæндтæ-ма уыдис йæ зæрды, бæргæ, хъæубæстæ хъулон уарзт кæй кодтой, уыцы хурзæрдæ дохтыр Эльбрусæн. Фæлæ йæхæдæг дæр батагъд кодта ацы уæлмæрдтæм... Йæ сау чырыны йæ слас-той дард Уренгойæ. Æмæ йæ фыд Мухтары фарсмæ ссардта йæ дзæнæт...

Фæлæ йын йæ хъуыддаг ахæццæ кодтой йе 'фсымæртæ. Æмæ ныр згъæрæй æмбæрзт хæдзар уæлмæрдæй дардмæ æрттивы. Стъолæй, бандонæй — алцæмæй ифтонг мидæгæй дæр. Æхгæд у уæлмæрдты алыварс дæр.

КУВÆНДОН

Æррынчын Мухтар — æруатон и... Йæ домбай къабæзтæ йæ коммæ нал кастысты...

Æмæ фæсидти йæ фырттæм. Æхсæз гуыппырсарæй йæ уæл-хъус алæууыдысты! Удхæссæг — иннæрдыгæй... Мухтар съл ахаста йæ цæстæнгас: «Адон ныр м' алыварс куыд бирæйæ сты! Удхæссæг иу куы у... Æллæх, уæд йæ ныхмæ куыд ницы хъом сты?» — бакатай кодта зæрдæ. Фæлæ адзалæн мадзал нæй...

Æппæтæй зындæр уыд йæ дохтыр лæппу Эльбрусæн. Уый ныхъхъуыста фыды риумæ, фыды зæрдæ йæм риуæй сдзырдта: «Æз мæ фæстаг цæлхъытæ кæнын, мæ хъæбул...»

Баххуыс та йын йæ бон ницы уыдис. Афтамæй та ирвæ-зынгæнæг у — дохтыр йæ ном! Æмæ ныр дохтыр йæ цæстытæ разылдта донь...

Удхæссæг хæстæгдæр балæууыд Мухтары нывæрзæнмæ, фæлæ-ма банхъæлмæ каст: цы-ма зæгъдзæни фыд йæ хъæбултæн?..

Æмæ фыд загъта:

— Лæджы зæрдæ Хуыцауы кувæндон у... Æмæ йæ тæригъæдæй бахизут уæхи. Кувæндонь хуызæн табуйагæй фæдарут уæ хæдзар. Йæ ауон куыд айсæфы адæймагæн, афтæ-иу

хъуамæ ма æрбайсæфа йæ ном! Уалæ арвыл стъалытæм нæ сæххæсдзынæ, агъай... Фæлæ дын фыдæлты фарнмæ æнæххæстæ нæй! Уый лæгæн йæ хæс у...

Стæй сын ракодта таурæгъ... Цæргæс айнæджы тигъыл ахстонæй рахаста йæ лæппынтæй иуы денджызы сæрмæ куы бахæццæ, уæд æй фæрсы:

— Куы схъомыл уай, уæд мын мæ фæллой цæмæй бафиддзынæ?

— Мæ комыкомыдзагæй дæ хæсдзынæн...

— Гæды зæгъыс... — æмæ йæ фурдмæ ныппæрста... Рахаста дыккаг лæппыны дæр. Æмæ уый хабар дæр рауадис афтæ. Систа цæргæс йæ дзæмбыты йе 'ртыккаг лæппыны. Æмæ та денджызы сæрмæ уымæ дæр радта уыцы фарста.

— Æз куы схъомыл уон, уæд мæхицæн дæр фæзындзæн лæппынтæ. Мæ сæйраг сагъæс уыдон уыдзысты... Цы дын æй æмбæхсон?..

— Ды æцæг цæргæсы лæппын дæ! — йæ раст ныхасæй йын разыйæ баззади мад. Æмæ йæ фæстæмæ бахаста йæ ахстонмæ... Мухтар та йæ цæстæнгас йæ фырттыл ахаста, загъта сын:

— Ацы таурæгъ уын уымæн ракодтон, мæ хъæбултæ, цæмæй æппæтæй фылдæр уарзат царды рæстдзинад. Уый уæхи ныхмæ куы уа, уæддæр!

Уæ мадæй сæрыстыр ут цæрæнбонты! Хъилхъæдур михыл куыд схилы, æз дæр афтæ схызтæн йæ фæрцы мæ нысанмæ. Мулк лæджы зæрдæ сафы, мæгуырдынад та лæгæн — йæхи... Хорзæй мæнæн цы нæ фестут, уый-иу мæ номыл раканут нæ хъæубæстæн! Хъæубæсты хор æмæ донæй схъомыл стут... Æмæ сын-иу донæй уæд та бафидут сæ хæртзæ!

Æмæ та афардæг иу лæг уыцы бæстæм... Йе стырдæр хæзна йæ цотæн ныууагъта — Фыды Фарн!

УАЛДЗЫГОН НЫВ

Уалдзæг йæ бæх къæсæрмæ абаста... Йæхæдæг мидæмæ рудзынгæй дзуры:

— Хæдзар! Гъей, цы фестут? Быдыр хоры гага куры... Йæуæмардзæ!

Дысвæлдæхтæй йæм ракаст Мухтар:

— Чи нæ мæ куры хоры нæмгуытæ!.. — мидбылты худы. —

Ныр та — Быдыр... — Ёмæ сгуйхт агроном атындзыдта Асæхъомæ* .
Хурныгуылдмæ æппæрста мæры æвзаргæ хоры нæмгуытæ.

Изæры та йæм чидæр дзуры:

— Гъей, Мухтар! Фарн — уæ къонайы!.. Мæнæн дæр — дæ хоры нæмгуытæй тауынмæ авæр!.. — Уый та йæ сыхаг Алихан у. Тыгъды быдырæй йæ рахиз цонг ауыгъдæй схаста...

— Мæ уд — дæ фæхъхъау, Алихан! Хæсты нæмгуытæ хоры нæмгуытæй кæй фæрцы раивтам... Ёгайтма дæ хъæуы, — мидбылыты йæм худы Мухтар. Ёмæ йæ ахуыдта мидæмæ...

— Ам дæ, Мухтар? Дæ «нæмгуытæ» мæм авæр! — уый та сыхæгты чындз у — Валя. Ирон æвзаджы ахуыргæнæг. Уац фыссы æмæ агуры Мухтары фыст «нæмгуытæ». Ома — цыргъзонд ныхæстæ...

Бон-сауизæрмæ хоры нæмгуытæ сау мæрмæ хæссы Мухтар — колхозы сæйраг агроном. Изæрæй та фæлладæй хæдзармæ æрбаздæхы. Фæсахсæвæртæм фæбады фыссæн стъолы уæлхъус. Ёмæ та — «нæмгуытæ» урс гæххæтмæ хæссы...

ДУРÆН СОМ

Дзæрæхмæт пец амадта Бухарæн. Ёмæ-иу, алы агуыридур сæвæргæйæ дæр, сдзырдта: «Так»... Стæй, куыст куы фæцис, уæд ын Мухтар æхца рахаста:

— Мæнæ дæ мызд! Алы дур сæвæрæггаг дæр иу сом...

— Ёмæ йæ цæмæй зоныс, цал дуры сæвæрдтон, уый? — бадис кодта Дзæрæхмæт.

— Дæ «так»-тæ дын банымадтон...

ТÆФГÆНÆГТÆ

Бухар йæ картоф хосæй бапырх кодта. Гъеныр фæлладæй сæ дуармæ бады. Цæукъа дæр йæ фарсмæ æрбадти. Стæй æваст фестад æмæ уæртæ фæлидзæг...

— Дзынга дыл фæхæцыд, æви? — дзуры Бухар йæ фæдыл.

— Гирбициды тæф дæ цæуы...

Фæззæджы Цæукъа Бухармæ картофгур æрбацыди. Уый йын рахаста къæртайы дзаг. Сæ сæрыл та — противогаз...

— Уымæй та цы аразын? — фæрсы Цæукъа.

* Асæхъо — быдыр Заманхъулы.

- Картоф куы хæрай, уæд æй бакæндзынæ...
- Уый та цæмæн?
- Гирбициды тæф кæнынц æмæ уымæн...

БУХАРЫ ДОН

Дон æмæ Дунæ! Донæй — нæ цард. Удисæг дæр æй агуры: «Дон!» «Кæугæ мыл бæргæ кæнынц, фæлæ мын дон дæр нæ дæттынц...» — уый та зарæджы ныхæстæ. Мардæн дæр йæ доныхай ист не 'рцæуы... Донæй йын хæлар кæнæм...

Æмæ кæд донæй фылдæр ницы ис ацы зæххыл, уæддæр æвдадзы хосау кадавар у. Заманхъулы та рагæй дæр нæ фаг кæны. Нæй дзы хъæумæ хæстæг цæугæдæттæ. Æмæ нын хуымæлæггаг Дамир бафидис кæны: «Уæ бабызтæ дæр ленк кæнын нæ зонынц, Заманхъул». Хъæуы сæрмæ нæм бæргæ ис цад... Ногъай йæ схуыдтой «Яман-Кул», ома, æвзæр дон. Уыцы номæй равзæрд нæ хъæуæн йæ ном дæр. Æмæ цыдæр фыдохы цæхджын дон цад у — бирæ рæзгæ удтæ дзы бацарæфтыд...

Уалæ Арыхъхъы рæгътыл та — æлутон суадæттæ! Сусу-бусуйæ сæ сусæгтæ дзурынц... Дзæм-Дзæмы донау — удыхос! Æмæ, дзæнæтыбадинаг Хъæстуаты Умар йæ лæппуйы бонты фæцыдис Амырыкмæ. Донгуысты дæсныйад хорз базыдта. Стæй раздæхти йæ хъæубæстæм. Æмæ хъæды суадæттæн сæ сырсыраг зарæг хъæумæ æривта — дурын хæтæлтыл сæ рауагъта.

Фæлæ æнусон кæм уыдис Умар... Йæ фæстæ суадæттæ сæхимæ æрыхъуыстой, бирæтæ дзы зауатмæ æрцыдысты. Уæдмæ фæзындысты хъæуастæу зæххы бынæй «Куырой Дон» æмæ «Пæлуйы Дон». Æмæ басгуыхтысты æвдадзы хос! Рынчынтæ алы рæттæй ивылдысты Заманхъулмæ. Дæсны сын-иу «Пæлуйы Донæй» ботъылатæ байдзаг кодта. Ноджы ма дзы-иу цыдæр сусæг тых ныуулафыди, мæнæ Донбеттыры чызг Нарты Хæмыцы уæны сывæллон куыд ныуулафыди, гъе афтæ! Æмæ-иу дон фестæди бынтондæр æвдадзы хос... Рынчынтæн сæфта сæ низтæ — сæ рын... Æмæ йыл цæрджытæ хъырды кодтой: чи йæ уæрдонæй ласта, чи йæ æккойæ хаста гогонты...

Афтид уæрдоны цæлхыты хъинц-минц, дзаг уæрдоны цæлхыты хъыс-хъыс хъуыста Бухар. Æмæ фæдзæхста йæ лæппутæн: «Мæ номыл-иу рауадзут дон!» Фырттæ йын йæ фæндон сæххæст кодтой. Афтæ, гъе, фæзынд «Бухар-Дон»...

МÆ ЗÆХХ — НÆРТОН ÆФСИН

* * *

Куы уыдтæн айфыццаг Сыбайы,
 Дзырдта уæд иу зæронд мæнæн,
 Зæххыл дам уардитæ æрзайы,
 Йæ туг кæм акæлы лæгæн.

Кæд уымæн Иры зæххыл уарди
 Æрзайы 'ндæр рæттæй фылдæр.
 Ирон туг ам æнусты калди,
 Кæлы æнæвгъауæй ныр дæр.

1992

* * *

Сусæны мыл арф комы,
 Хъарм къæвда цыди,
 Раст цыма та паддоны
 Надтам мах нæхи.

Уды 'хцонад — хъарм дæттæй
 Рустыл сæрæй тагъд,
 Раст цыма дæ бавнæлдæй
 Монцтыл зæрдæ тахт.

Раирд, къæвда банцади,
 Цинæй худти арв,
 Зæрдæйы та баззади
 Д' адджын былты хъарм.

Хъусты змæлыд илæлæй,
 Риуы стынг къæрцц хъазт...
 «Гъей, цы худыс иунæгæй» —
 Айхъуыстон æваст.

Фестъæлфтæн мæ тæлмæнтæй,
Зæхмæ 'рхызт мæ уд, —
Хосдзау лæг æд цæвæгæй
Комкоммæ лæууыд.

Охх, чызгай дæ уацарæй
Худинаг кæнын.
Хъал уæвгæйæ, д' азарæй
Бонæн фын уынын.

1961, кæфты мæй.

О, УЫЦЫ ЧЫЗГ

Терк фæрвытæм кæм æвзиды,
Кæм æхсы къæйтæ, хуыр,
Уым федтон зæд тæгæр хидыл —
Нывæфтыд зæнгтæ, гуыр.

Æвзонгдзинады сатæгæй
Йæ рухс цæсгом — нывгонд,
Мæлхъау йæ базмæлд цадæггай,
Хæххон сугъахъ — йæ конд.

Йæ цæстыты, æрвдидинтау,
Уыд уарзты тых æмбæхст.
Æз кастæн æм æдыллыау,
Нæ дзы 'фсæсти мæ цæст.

Нæртон сурæт джыджынайау
Уыд рухс æмæ æргом.
Мæнæн та сси тырысайау
Цæрæнбонты йæ ном.

*1980, кæхцæнæны мæй
г. Горький*

УАЛДЗЫГОН ЗАРÆГ

О мæ зæхх, нæртон æфсин,
 Райхъал у, мæ нæргæ цин!
 Разынд та нæм уалдзæджы къæсæр.
 Тагъд нæм арвæй хурзæрин
 Фарны тынтæй хуудзæни,
 Сдардзæни та малусæг йæ сæр.

Мæргътæ та æртæхдзысты,
 Уадындзтæй æрцæгъддзысты,
 Удæвдзæй сын амондзæн Сырдон.
 Зайæгхал цъæх дардзæни,
 Дидинаг æфтаудзæни,
 Уацилла йыл бапырх кæндзæн дон.

Хилæгойтæ схилдзысты,
 Зулчъытæ сæ лидздзысты,
 Фыййауæн фыс ратдзæни уæргъуын.
 Хуымон хортæ таудзæни,
 Цинай бæстæ райдзæни,
 Зæрдæтæй фæлидздзæни æрхуым.

О, мæ зæхх, нæртон æфсин,
 Райхъал у, мæ царды цин!
 'Рбазынд та нæм уалдзæджы къæсæр.

1999, æртхъирæны мæй

Хъæдгæрон

МУСЫЛ

«Радым-радым!» — хуымон зары,
 Мусыл хор дымгæмæ дары.
 Кæфой кувæгау кæны,
 Мæнæу дымгæйыл кæлы.
 Дымгæ хор уæзæй æнкъары,
 Уæз кæм и, уый мусмæ луары.
 Мусыл сырх мæнæу цырхы,
 Цъæмæл фæсвæдмæ тæхы.

Мах дæр рæстæг афтæ 'взардзæн,
 Уый фæрныгæн намыс хъардзæн.
 Мусыл хорау у нæ цард,
 Уым хуырымæн нæй бынат.

*1999, хуымгæнæны мæй,
 Уæллагком*

ФЫДНИЗ

Дæ талæнты, ме 'рдхорд, цы емынæ ис?
 Цæуыл у дæ сагъæс, цæмæй у дæ рис?
 Дæ равгыл куы ныббадт æрхæндæг?
 Ныр цалдæр æнусы куы кæныс фæдис...
 Зæгъ-ма мын рæстдзинад дæхæдæг.

«Куыд нæ кæнай, гормон, мæ уавæрыл дис,
 Мæ хъæбулты туджы ныффидар и низ —
 Дыууæрдæм цæсгæмттæ сыл разад.
 Йæ номхæссæг низæн та Янус уыдис,
 Æвирхъау фыдцъылысæй амард...»

2005

МÆГУЫР БОНДЖЫН Г. А-МÆ

О исы цагъайраг, æппæлой, мæрддзæст,
 Мыййаг кæд дæ сытыл дæлимон фæхæст...

Цы тæхыс бæрзæндты пыхцылс... мæлхъау,
 Дæ бæрзæй куы сбæзнаг, дæ зæрдæ куы ссау.

Куы нæ и дæ миты йе мидис, йе уæз,
 Уæд арвау цы нæры дæ ницæййаг «Æз»?

Æппæлыс дæхицæй — æппæлæг дæ нæй,
 Æнхъæлдæн, мæгуырæг, бæгънæг дæ сæрæй.

Дæ къах-къухтыл кафыс дæ хицауы раз,
 Цæстмæ йын цæттæ у дæ усæн йæ баз.

Фæзæгъыс: «Ирон дæн, лæгдзинад мæм ис!»
 Ирон лæг кæд уыдис дæ хуызæн бынмиз?!

Дæ хуызæн ирæттæ кæд систы дзæвгар,
 Уæд — додой! — Ирыстон, æфтыд у дæ цар!

АМБАЛ БУЛКЪОН

2007 азы Уæрæсейы мидхъуыд-дæгты министр Р. Нургалиевы бардзырдмæ гæстæ ном «Юстицийы булкъон» лæвæрд æрцыди Калманты Павелы чызг Лиляйæн.

Лиля райгуырди Дзæуджыхъæуы. Ахуыр кодта фыццагæм скъола-интернаты. Дыууæ азы бакуыста Саратовы авиацион заводы зырнайзилæгæй, стæй ахуыр кæнынмæ бацыд уымы юридикон институтмæ тæрхондонны кусджытæ æмæ прокурортæ цæттæгæнæг факультетмæ.

Калманты Лиля.

Советон Цæдисы æдæппæт æртæ юридикон уæлдæр скъолайы уыд, æмæ Саратовы юридикон институт хуыздæры ном хаста. 1983 азы Лиля райста диплом æмæ сыздæхт йæ райгуырæн сахармæ, кусын райдыдта Ирыстоны муниципалон зылды мидхъуыддæгты хайады слестгæнæгæй.

1994 азы раивта экономикон хайадмæ — уыди хистæр слестгæнæг, йæ бæрны йын бакодтой æппæты вазыгджындæр хъуыддæгтæ, æмæ сæм арæхст иттæг хорз. Фæстæдæр ссис, экономикайы æмæ хъалонтæ исыны къабæзты цы фыдракæндтæ цыд, уыдон бæрæггæнæг хайады хицауы хæдивæг, стæй та хайады разамонæг.

Ныртæккæ кусы республикæйы мидхъуыддæгты министрады слестгæнæн управленийы слестгæнджыты хайады хицауы хæдивæгæй. Ацы коллективы Лиля у иунæг сылгоймаг. Разамынд дæтты æхсæз слестгæнæгæн, фондз дзы сты æрыгон лæппутæ. Се 'ппæт дæр — арæхстджын, ахуыргонд, сæ куыст зонынц хорз. Райдианты-иу Лиляйы арæх афарстой истæмæйты, фæлæ ныр æххуысхъуаг нал сты, суанг ма йын хатгай йæхицæн дæр аххуыс кæнынц. Сæ коллективы ахæм фæтк сæвзæрд æмæ дзы иу иннæйы нымайы, сты иу бинонтау æнгом. Сæйрагдæр сын у куыст, хъуыддаг, æмæ йæм кæсынц бæрнон цæстæй.

Лиляйæн йæхи лæппу Марат дæр равзæрста слестгæнæджы дæсныйад, у Ирыстоны муниципалон зылды слестгæнæджы æххуысгæнæг. Нудæс азы йеддæмæ йыл нæма цæуы, фæлæ, куыд фæзæгъынц, гайлаг родæй бæрæг у — йæ бæрны цы хъуыддæгтæ ис, уыдон кæны зæрдæргъæвдæй, ныфсхастæй.

КОБЕСТЫ Зауырбег

КАД ИУ ХАТТ СÆФЫ

Уаддымгæ, Къададон, Арт æмæ Кад
Иумæ нæ уыдысты никæд æнкъард.
Рацыди рæстæг, сæ фæндаг фæдих.
Нал уыди ницы — ныббадти цъæх мигъ.
«Апырх уæм иугай», — ыскодтой тæрхон.
Кад дæр æнæбары 'лвасы йæ рон.
«Фидæны фембæлд кæм уыдзæн, цы ран?» —
афарста йе 'мбæлтты Уаддым «уæздан».
«Æрхы мæ агурут», — сфæрæзта Дон.
«Сыфтæртæ тилдзынæн», — бадзырдта Уад.
«Скалдзынæн сау фæздæг», — загъта сын Арт.
Фæлæ æнæдзургæ баззади Кад:
иугæр куы фесæфон — аскъуыд мæ цард.

ХÆМЫЦАТЫ Юри

ДЫУУÆ АМДЗÆВГÆЙЫ

ÆНКЪАРД БОН

Фæтæхынц хърихъупшытæ фатау,
Сæ хъæрахст уæлдæфы нæры.
Нырма сæ хъарм рæвдыдта мадау,
Ныр та сæ уазал дард тæры...

Мæ зæрдæ дæр фæтахт кæдæмдæр
Фæззыгон — ахæм бон — кæддæр.
Уæдæй нырма æнцад, æдзæм дæн,
Цъæх арвмæ нал исын мæ сæр...

ЗЫМÆГОН ХЪУЫДЫТÆ

Митын гæлæбутæ ахсынц кæрæдзи,
Дымгæйы базыртыл хъазынц.
Донхæрис цады был митæй æркъæдз и.
Гом хихтæ уазал дон нуазынц...

Зымæджы фæстаг мæй тилы йæ фæдджи,
Пух мит та уары 'мæ уары.
Уалдзæджы ном нæм зæгъын дæр нæ фæччы.
Дард ма у, бамбæхсти тары.

Цымæ, цæмæн у лæджы зæрдæ ахæм —
Иу афон бирæ нæ быхсы?
Хурбон фæбæллы къæвдайы æртахмæ,
Къæвдайы хурзæрин мысы.

Чи зоны амонд дæр уымæн нæ арæм —
Ивæм нæ зондахаст, бонау.
Нæй нын дзæбæхæй æвзæры 'хсæн арæн,
Абон рæдийæм ызнонау.

ТОХÆМБÆЛТТÆ

Фыдыбæстæйы Стыр хæстæн нырмæ дæр йæ хъæдгæмттæ нæма байгас сты. Ныр дæрма, хæсты быдыры чи фесæфт, уыдонны кой куы рацæуы, уæддæр ма бирæтæн сæ рустыл цæссыджы цæппузыртæ æрызгъоры. Уымæн, æмæ бирæ сагсур фæсивæд баззæди хæсты быдыры Ирыстонæй...

Тебиаты Аслæнбег æмæ Цопанаты Махарбег хæцæны базонгæ сты. Аслæнбег царди Лæцы, Махарбег та быдыры Дзуарыхъæуы, æмæ Ирыстоны кæрæдзи нæ зыдтой, фæлæ сæ сæ хъысмæт хæсты базонгæ кодта. Зонгæ та диссаджы хуызы баисты.

Акъоппы бадтысты салдæттæ, ныббырстмæ æнхъæлмæ кастысты, кæй зæгъын æй хъæуы, сæ фылдæр — уырыссагтæ. Аслæнбег йæ ком аивæзта, æмæ йæ комы аивæзты фæстæ куы базарæгау кæнид, гъей-уæрæйдæ, зæгъгæ. Махарбег дзы чысыл фалдæр бадт æмæ йæ айхъуыста. Йæ бынатæй сыстади æмæ кæстæ фæцæуы, уæрæйдæ кæцæй фæцыди, уыцырдæм. Аслæнбегмæ йæ зæрдæ фехсайдта æмæ йæ афарста, ды, дам, загътай уæрæйдæ.

Фæгæпп ласта Аслæнбег, æмæ кæрæдзийæн ныхъхъæбыс кодтой. Хæст фæуынмæ бирæ нал уыд, афтæ Махарбег уæззау цæф фæцис. Хæсты фæстæ æрæгмæ ссыди хæдзармæ, цалынмæ сфидар, уæдмæ

бафæстиат. Аслæнбег дæр сыздæхт. Хæсты фæстæ ма фæндаг Дзуарыхъæуæй Тæгæрдонмæ Фыййаджы донæн йæ рахиз фæрсты цыдис. Хъæуы сæр Махарбеджы фыды æфсымæры ус, хорз зæронд ус Гоцце (Хуыдзион) лыстытæ æмбырд кæны. Хæст цалынмæ Дзуарыхъæумæ нæма схæццæ, уæдмæ Къардон Дзуарыхъæуы сæрмæ хырхæй фадæн хъæдтæ æфтауц кодтой, хъæуы сæрæй та сæ Къардонмæ ластой. Гъе, æмæ Гоцце ам лыстытæ æмбырд кодта, афтæмæй Аслæнбег йæ рæзты фæцæуы, йæ цинел йæ дæлармы, йæ хызын йе 'ккойы. Æмæ йæ Гоцце дæ зæрдæмæ зæрдæ афарста, кæцæй цæуыс, зæгъгæ. Аслæнбег дæр ын дзуапп радта, хæстæй, дам, цæуын.

— Æмæ мах лæппуйы нæ федтай?

— Кæмæй у?

— Цоппайатæй...

— Ахæм дзы нæ уыдис, — æмæ йæ фæндагыл дарддæр араст Аслæнбег. Раджы заманы-иу сылгоймаг, цы мыггагмæ ацыди чындзы, уый-иу нæ дзырдта ирон æгъдаумæ гæсгæ, æмæ Гоцце дæр уымæн загъта — Цоппайатæй. Фæлæ ныр Аслæнбеджы фæстæ ахъæр кодта, Цопанатæй, зæгъгæ.

Аслæнбег æй куы айхъуыста, Цопанатæй, зæгъгæ, уæд фæстæмæ раздæхти. Гоццейы бафарста, йæ ном цы хуынди лæппуйæн, уымæй. Гоцце загъта:

— Махарбег...

Аслæнбег Гоццейæн радзырдта хабæрттæ. Махарбег уæззау цæфы фæстæ госпиталы кæй хуыссы, йæ удæн тас кæй ницæмæй у, уыдæттæ. Гоцце Аслæнбеджы сæхимæ ахуыдта, фæндаггон æххормаг ваййы, зæгъгæ, уæлдайдæр хæстæллад, æмæ йæ суазæг кодта, йæ бон цæмæй уыдис, уымæй. Уæдæй фæстæмæ дыууæ хæстон лæджы хæларæй фæцардысты, цалынмæ æгас уыдысты, уæдмæ. Аслæнбег раздæр амарди, Махарбег та мæнæ æрæджы...

Рухсаг уæнт сæ дыууæ дæр...

Мысинæгтæ бирæ ис, фæлæ ма мæ зæрды æрымысын ис Дзæрæхохты Хадзы-Мураты. Алы рæстæджы дæр адæмæн ваййы сæхи раздæуджытæ, сæхи хъæбатыртæ. Дзæрæхохты Хадзы-Мурат мæ фыдимæ уыдысты кæнгæ æфсымæртæ. Адон-иу сæхæдæг куыд дзырдтой, афтæмæй граждайнаг хæсты иумæ сæмбæлдысты æмæ фæлымæн сты. Хæсты рæстæджы быдыры хъæутæй хæхбæсты бирæ адæм царди — хæстæй сæхи бахъахъхъæныны охыл слыгъдысты. Нæ хъæу Дзывгъуысы дæр уыцы рæстæг авд

хæдзары уыдис, æмæ алы хæдзары дæр быдыры хъæутæй кæмæ æртæ хæдзары царди, кæмæ дыууæ, кæмæ иу. Æмæ кæрæдзийыл узæлыдысты, афтæмæй цардысты. Кæддæр се 'ппæт дæр ацы хъæуæй алыгъдысты быдырма. Мæстæй дæр ма сæ-иу мардтой, Гитлеры руаджы уæ фыдæлты уæзæджы ацардыстут, зæгъгæ. Иу бон хъæуы лæгтæ сæ райсомы куыстытæ куы бакодтой, сæ фос хизæнуатмæ куы аскъæрдтой, сæ бынтæ сын куы ныммарзтой, æхсæвæр сын куы сæвæрдтой, уæд Ныхасы бадтысты, алы хабæрттæ, таурæгътæ кодтой, мах та сывæллæттæ сæ разы хъулæй хъазыдыстæм. Уæд лæгтæй-иу иннæтæм бадзырдта, уæртæ, дам, мидæг комырдыгæй иу барæг рацæуы. Лæгтæ иууылдæр уыцырдæм акастысты, æмæ кæрæдзимæ дзурынц, уый дын бæх, гъе: йæ сæрæй хъазгæ куыд цæуы! Бæрзонд сырх бæх, йæ ных кæрæй-кæронмæ зыгъар. Уалынмæ дзуары комкоммæ рахæццæ æмæ йæ бæхы Фыййаджы доны сарты фæцарæзта, доны иннæ фарс дзуары бын æрфистæг, йæ худ систа, йе 'ргом дзуарырдæм, афтæмæй, æвæццæгæн, кувгæ кодта. Йæ бæхыл нал сбæдт, афтæмæй хъæумæ цæуы. Лæгты размæ куы 'рбахæццæ, уæд ын лæгтæ сыстадысты, æнахуыр уазæгæн куыд нæ сыстадаиккой, кæрæдзийæн салам радтой. Цалынмæ лæгты сбæдын кодта, уæдмæ сæ разæй нæ ацыди, стæй махырæм разылди æмæ афтæ, адонæй, дам, Хъызылбеджы лæппу кæцы у? Мæнмæ йын бацамыдтой. Æмæ мын афтæ:

— Мæ разæй уæхимæ цу!

Æз дæр мæ нымæтхуды мæ хъултæ мæ хъæбысы акодтон, æмæ йæ разæй фæраст дæн. Нæ дуармæ куы бахæццæ стæм, уæд ын кæргыдуар байгом кодтон, уый йæ бæх бæттæныл бабаста, стæй кæртмæ бахызти. Мæ фыд кæрты уисой баста, æмæ йæ куы ауыдта, уæд йæ уисой зæххыл ныццавта æмæ йæм згъорæгау ракодта. Дыууæ лæджы кæрæдзиуыл ныттыхстысты. Æз сæ разы лæууын æмæ сæм дисгæнгæйæ кæсын. Иу дæс минуты кæрæдзи не суагътой, стæй фæйнæрдæм азылдысты, сæ фындзыкæлмæрзæнтæ систой æмæ сæ цæссыгтæ сæрфтой...

Уæдмæ мæ мад дæр хæдзарæй рауади, уазæджы къух райста æмæ йын мидæмæ загъта. Уæд Хадзы-Мурат афтæ, мæнæ ма уал æдде абадæм, иу чысыл, дам, мæ фæллад ссæуа... Мæ мад сын бандæттæ рахаста, кæрты æрбадтысты. Мæнæн мæ зæрдæ мæ хъулæйхъазтмæ æхсайдта, æмæ фæстæмæ фæцæйцыдтæн, уазæджы бынатыл сæмбæлын кодтон, æмæ ма сæ, зæгъын, цæмæн хъæуын. Мæ фыд мæм фæстæмæ фæдзырдта æмæ загъта:

— Дæ хъултæ уал бафснай æмæ цу, фыстæ æрыскъæр!

Æз лæдзæг райстон æмæ хъуыды кæнын, нырма хур куы кæсы, уæд фысты цæй раджы скъæрын кæны, зæгъгæ. Æрыскъæрдтон сæ. Кæсын æмæ кæрты кусартгæнæн фынг æвæрд, кард йæ уæлæ. Æмæ уæд бамбæрстон хъуыддаг. Мæ фыд фыстæн сæ нарддæры æрцахста, кусартгæнæн фынгыл æй æрæвæрдта æмæ Хадзы-Муратмæ дзуры, марадз, аргæвд æй, зæгъгæ, кæддæра ма зоныс кусартмæ зылын.

— Нæ, аргæвдгæ йæ дæхæдæг акæн, æз æм мæнæ лæппуимæ азилдзынæн, — мæ хистæр æфсымæрмæ ацамонгæйæ загъта Хадзы-Мурат.

Йæ палто раласта, йæ худ систа, йæ хъама æд ронæй райхæлдта, æмæ йæм тынг рæсугъд аив базылди кусартмæ. Цалынмæ кусарт цæттæ кодта, уæдмæ мæ мад дæр æртæ чъирийы скодта. Мæ фыд мæ арвыста, хъæуы æвзаргæ лæгтæй цалдæрмæ. Уæдмæ, нæхимæ цы бинонтæ царди Майрæмышъæуæй, уыдоны лæг дæр æрцыди хъæдæй, Темырхъан Хæуытаты.

Æрбадтысты фынджы уæлхъус. Мæ фыд райдыдта кувын, иннæ лæгтæ сыстадысты, фæлæ Хадзы-Мурат бадгæ баззад. Мах, сывæллæттæ, дис кодтам, æрмæст тухгæ тамако тынг дымдта, хатт-иу иу иннæуыл дæр ссыгъта. Мæ фыд цалдæр сидты куы фæкодта, уæд загъта:

— Уæ мæ хуынд лæгтæ, мæнæ нæм уазæг сæмбæлди, æмæ йын иу сидты бар радтæм, стæй уын йæхи дæр бацамонæд.

Уазæг сыстад æмæ загъта:

— Æз дæн Дзæрæхохтæй, мæ ном Хадзы-Мурат, мæнæ Хъызылбегимæ иумæ хæсты цæхæры уыдыстæм, уым кæрæдзийы базыдтам. Раст зæгъын хъæуы, мах хæцгæ кодтам, адон та нын бæхтæ цæттæ кодтой. Хæсты быдыры-иу бæх куы фæмарди, уæд хъуамæ йæ бæсты ног бæх цæттæ уа. Æмæ адон, бæхты куыст чи кодта, уыдон сæхи тынг арæхстджынай равдыстой. Хæсты адоны аххосæй æппындæр къуылымпыдзинад никуы рауадис. Æмæ афтæмæй Хъызылбегæн йæ алы фæзылд дæр мæ зæрдæмæ цыдис, æмæ иуахæмы кæнгæ æфсымæртæ скодтам. Хъызылбег мæнæй кæстæр у, фæлæ йæ мæ зæрдæ йæхимæ афтæ хæстæг айста, мæнæ зæгъæн куыд нæ ис, афтæ. Ныр дæр мæ цыды сæр уый тыххæй у, ме 'фсымæры фенон...

Хадзы-Мурат нæм æртæ боны фæцис. Ацы дыууæ лæджы уыцы æртæ боны сæ ныхасæй не 'фсæстысты. Уыйбæрц ныхас сæм цы уыдис, Хуыцау йæ зонæг...

ХЪОДЗАТЫ Ахсар

ЦАЛДÆР ЭТЮДЫ

* * *

«**Т**оозимæ æрдзæй æмбисонды стыр хæс æрхаудта, — фыста Шарль Бодлер. — Фæнды хъæлдзæг уæд, фæнды æнкъард — уый кæддæриддæр бæрæг дары йæ утопиондзинады æрвон бæрджитæй. Уый адзалы къахыл æрлæууы, йæ алыварс цы дуне ис, уый ныхмæ фæллад нæ зонгæйæ хæсты куынæ бацæуа, уæд. Ахæстоны уый цæры тохы монцæй, рынчындоны сынтæгыл, — кæй сдзæбæх уыдзæн, ууыл æууæндыны цырен ныфсæй, ... уымæн йæ хæс у канд зæрдæмæ исын нæ, фæлæ галиудзинад раст кæнын дæр. Уый æнæраст хъуыддæгтимæ никуы бафидаудзæн» (*Шарль Бодлер. Цветы зла. Чиныгуадзæн «Наука». М., 1970, 236 ф.*).

Ай-гъай, поэт хæсты бацæуы, царды низтæ сафыны охыл йæ удæй арт дæр цæгъды, галиудзинад сраст кæныныл дæр сæруæлдайæ архайы, фæлæ йæ бон нæу æгъатыр дунейы стыр фыдæх басæттын. Æмæ уæд фæлдисын райдайы йæхи дуне, фидауцы райдзаст бæстæ. Н. Бердяев, В. Соловьев æмæ иннæ философтæ уыцы куыст-архайд хуыдтой теургион сфæлдыстад. (Теурги – магийы хуыз, уый руаджы Хуыцаумæ кувæг адæм фæархайынц æрвон тыхты фæрцы царды цаутæ раивыныл). «Теургия преодолевает трагедию

творчества, направляет творческую энергию на жизнь новую... Теург творит жизнь в красоте. Искусство символическое – мост, путь к искусству теургическому», – фыста Н. Бердяев 1914 азы (Н. Бердяев. *Смысл творчества*. ООО «Издательство АСТ», ООО «Хранитель», М., 2007, 252 – 253 фф.). Уыцы дуне арæст у уарзтæй – фыццаджы-фыццаг, дæ алыварс чи ис, уыдонæн. В. Соловьевы загъдау, «никакая святость не может быть только личной. Она непременно есть любовь к другим. А в условиях земной действительности эта любовь есть главным образом сострадание» (П. Таранов. *Золотая философия*. М., ООО «Издательство АСТ», 1999, 524 ф.). Соловьевы ныхасæн «о» зæгъы нырыккон поэт дæр: «А с любовью у нас, людского племени, большие трудности. Бросьте лучик любви на камень, на крысу, на умирающего – и они станут прекрасны. Все происходит, все достойно жалости, а следовательно, и любви. И следовательно, несет в себе красоту, точнее, гармонию» (Б. Кенжеев. «Новый мир», 2007, № 11, 90 ф.). Поэзийы та сæйрагдæр у гармонни агурын, фыссы дарддæр Кенжеев. «Если твоя собственная гармония требует твоей собственной формы, то эта форма, – при наличии дара, разумеется, – придет сама собой» (уый дæр уым, 110 ф.).

Йæ цыбыр царды бонты уыцы гармонни агурыныл уыд Алихан. Кæй-иу æй ссардта, уый та гуырысхойаг нæу. Сонет «Цыкурайы фæрдыг»-ы йæ комкоммæ куы зæгъы: «Мæнмæ цыкурайы фæрдыг ныр ис». Гармонни йын сызгъæринты нæй, фæлæ уалдзыгон æртæхы, сусæгæй «фарны фынтæ» чи дзуры, уыцы хъæды, хъазгæ хурмæ чыргъæдæй чи ратахт, уыцы мыдыбындзы змæлды («дидинджытыл кафынæй бон-изæрма бафæллад – дидинагыл бафынæй»), зæппадзы чи бады, уыцы уыджы æнафоны уасты («æз уарзын дæу, уæ, уыг, зæрдæйæ уарзын, – кæй уарзыс талынг, мæрдты ды»). Поэт йæ зæрдæйы уарзты тынтæй фæхайджын кæны, æнабары бон кæуыл акодта, уыцы абырджыты дæр, кæддæр хохы цъуппыл чи лæууыд, фæлæ, цадмæ хæлæг кæнгæйæ, йæхи чи раппæрста æмæ ныр тулгæ дурыл нымад чи у, уый дæр, стæй цъыфдзасты бадæг хæфсы дæр... Царды чъизитæ, фыдмитæ уынгæйæ йæ уд æрдуйæ наæгдæр свæййы, фырадæргæй цы акæна, уый нал фæзоны, æмæ та йæ уæд æрвон гармонни асайы зæххон дунейæ хуры, стъалыты дунемæ:

*Æз лидзын комæй, хох, дæ цъупмæ,
 Бырын дæ цъупмæ æз, бырын.
 Æз хурæн акæсон йæ худтмæ,
 Кæд цъуппыл нал уынин фыдрын.*

(«Ныуагътон, ...хох, дæ сау ком...»)

«Мае цæссыджы – мае уарзт». Уый Алиханæн уыд йæ поэтикон формулæ, кæд æцæг аивадыл дзургæйæ, формулæтæ, уагæвæрдты кой кæнæн ис, уæд. Уарзты тынтæй уæфт у Токаты лæппуйы сфæлдыстад æнахъæнæй дæр. Уарзты тынтæй хъарм æмæ рухсысты йæ фыстæджытæ, стай йæ тетрæдты æмæ хицæн гæххæтты гæбæзтыл фыст рæнхъытæ дæр. Кæсæм ын йæ тетрæдты:

«Уæрыччытæ фæхастам æмæ дзы иу аргæвстам Уастырджийы æхсæв. Иннæ уасыд, йе 'мбалмæ куыдта...»

«Меня радуют праздники религиозные, но я не радуюсь праздничной суете, когда веселятся тысячи людей. Был холодный декабрьский день. Я поехал в родной Владикавказ к родителям. Снег. Мороз... Экипажи, фаэтоны, дрожки, автомобили. Три дня – праздники. Покупки. Шампанское. Водка. Звон колоколов. Они извещают народу о том, что сегодня в Вифлееме родился Спаситель мира Иисус Христос.

Оборванный мальчик с коробкой ириса. В лохмотьях. Пустая коробка. Пятнадцать лет. Покрасневшее от холода лицо. Окоченевшие руки. Красные. Плакал: пьяные господа отняли ирис. Жевали. Ругались. Я отдал мальчику 23 копейки. Он поблагодарил меня и побежал.

Грустно и печально стало в душе. «Веселые люди». Кто без фуражки, кто в одной рубашке, кто с бутылкой в руках, богатые, нищие, пели, плакали, ругались.

Когда бывают праздники, когда веселятся тысячи людей, я сижу дома всегда, печальный и грустный. Не умеем праздновать. Молимся Богу, будучи пьяными. Неужели так надо праздновать? Все это ведет к пагубным делам...»

Цас хъыг æмæ тæригъæд сæвзæры поэты зæрдæйы, мæгуыр адæмы царды нывтæ уынгæйæ, йæхимидæг утæхсæн куыд фæкæны, баххуысхъом сын кæй нæу, уый фыдæй! Æфхæрдтыл æфсымæрау æнувыд кæй уыд, æфхæрджытæй та йæ удхæссæг кæй уыдта, ууыл дзурынц йæ фыстæджытæ дæр. Иуы дзы æрхæндæгæй зæгъы, Бакуйæ Дзæуджыхъæумæ цæугæйæ, цавæрдæр станцæйы мæгуыр цæцæйнаг лæппуйы æхсыр уæй

кæнгæйæ куыд федта, ууыл. Иннæ фыстæджы сныв кодта, Дæргъæвсæй Холыстмæ фæндагыл цы бавзæрста, уыдæттæ. Ацы фыстытæм адæймаг сцымыдис вæййы канд сæ хабæртты тыххæй нæ, фæлæ аив, нывæфтыд æвзагæй фыст кæй сты, уымæ гæстæ дæр: «Къорамæ куы фæхæрд кодтам, уæд федтам дуры сæр хуыстæйæ хъæбæр фынайæ иу лæппуйы. 8 – 10 азы кæуыл цыд, ахæм. Мæгуыр, бафæллад, æвæццæгæн, йæ ныфс нал хаста Къорайы хæрды ссæуын. Йæ уæззау хордзентæ уыдысты йæ нывæрзæн. Хуыссыди хуыррыттæй. Бирæ йæм фæкастæн, тæригъæд мæм фæкасти йæ сыхъал кæнын. Ададжы дон сæх-сæх кодта, бакъахта дуры бын, рафæлдахынмæ йæ хъавы. Йæ быныл иукъорд кæрдæджы муры донмæ кувынц: «Ныууадз нæ, ныууадз нæ, ма нæ хъыгдар, кувæм дæм, кувæм». Йæ сæрмæ дурыл та лæппу хуыррыттæй хуыссы, цыма дзуры: «Ыххауын, ыххауын, ыххауын». Тæригъæдæй байдзаг мæ зæрдæ, асæрфтон сурхид мæ худæй.

Адард мæм ме 'мбал. Ацыдтæн æз дæр... Ахызтыстæм Бæрзонд Къорайæ. Æфцæгмæ фæцæуæм. Зæрдæ та барухс Æвз-вæндаг-дзуары бын. Табу йæхицæн! Дидинæг алыхуызонæй алырдæм фæйлауы. Мæнæ-мæнæ кæны уалдзæг. Ноджы ма иу ныв: стыр дуры цур астæумæ кæрдæджы хуыссы цыдæр. Бындзытæ балæй æмбырдтæ кæнынц йæ сæрмæ. Ныккаст æм изæры æнтæф судзгæ хур æдзынæг. Дис кæнæм: цы у ай? Хуыдтон æй фысы мард, бирæгъты уæлдай. Ныццыдтæн æм хæстæгдæр. Кæсын: иу лæппу уынæргъы, хуыссы æнтæф хуры хъарммæ. Бирæ йæм фæкастæн. Текко мæм къуыбырæй дзуры: «Цы у уый?» Ницы дзуапп дæттын – зæрдæйы тугтæ кæлынц. Дзурын лæппумæ. Нæ хъал кæны... Мæнæ райхъал ис. Ныуулæфыд, асæрфта йæ цæстытæ, ракасти. Æнахуыр тæрсгæ каст кæны – хæйрæг мæ æнхъæлы, æвæццæгæн. Загъта, кæцæй фæцис ацы адæймаг нæ хохы, куы никуы федтон ахæм ныры онг. Дзурын æм: «Кæй лæппу дæ?» Ницы дзуапп дæтты. Фæрсын æй: «Къорайаг дæ?» Зæгъы мын: «О». «Æмæ кæй дзæбæх лæппу дæ, ма тæрс?» «Æз (нал ын зонын йæ мыггаджы ном) – Габоцийы». Йæ уæлæ нымæтхуды зæронд. Кæрцы къæрит – астæумæ, хæлынай. Сæнык-дзармæй йыл зæнгæйттæ. Къæхтыл æрчытæ. Сæрыхъуын арц сбадти: гом – къахæй дæр, къухæй дæр. Фæрсын æй: «Мад дын ис?» Зæгъы: «Нæй». Бирæ ма алаууыдтæн йæ цуры, систон ын сау суари мæ дзыппæй æмæ йын æй радтон».

* * *

Æмдзæвгæ «Асин» ныффиссынмæ Алиханы, æвæццæгæн, Библийы иу хабар бацырын кодта, бæлвырддæрæй та – Иаков Харранмæ цæугæйæ æхсæвæддæ куы баззад, уæд цы фын федта, уый: «мæнæ зæххыл лæууы асин, йæ сæр та æндзæвы ар-выл; æмæ мæнæ Хуыцауы Зæдтæ схизынц æмæ æрхизынц уыцы асиныл» (Уонынад, 28:12).

Библийы мотивы цыма поэт йæ удæн парахат хæтæнтæ-тæхæнтæ ссардта, йæ цардцыбæл фантази цыма уыцы æгæрон дунейы йæ къабæзтæ аивæзта.

Уæлæмæ асиныл цæуæм,

Уæлæмæ.

Кæуæм,

Куы 'ркæсæм асинæй дæлæмæ.

Мæ хæлар, кæс!

Ды ризыс... Хауыс!

Дæхи уæлæмæ хæсс –

Бынай цы дауыс?!

Нæ асин у бæрзонд,

Фæцыд уæлæрвтæм.

Хæссæд дæ, цæй, дæ зонд

Дæлдзæхæй æрвтæм.

Ныр мах ыстъалыйыл лæууæм –

Цæуæм мах хурмæ.

Цæуæм, цæуæм, цæуæм

Уæ цурмæ.

* * *

Кæд дæ фæнды тæхын уæларвмæ,

Кæс æм уæд дардмæ

Æхсæв.

Кæд дæ фæнды цæуын дæлдзæхмæ,

Уæд кæс æхсæвмæ

Дзæбæх.

Кæд дæ фæнды цæрын нæ зæххыл –

Æрбад йæ æххыл...

Фæсудз.

Кæд дæ фæнды цæрын сыгъдæгæй –

*Цæрдæ фæздæгæй
Дæ уд.*

*Дæ зæрдæ кæд мыййаг нæ зары –
Кæн æй æвзалы,
Йе – сæг.
Кæд рухс дæ зæрдæмæ нæ кæсы,
Уæд уарз ды хæфсы
Æцæг.*

Æмдзæвгæйæн схонæн и вариаци К. Бальмонты темæйæн. «Если хочешь» – афтæ хуыйны уырыссаг поэты уацмыс. Йæ мидис дæр æмæ йæ формæ дæр сты æндæрхуызон. Иугæр цæрыс, уæд цæр. Хæлуарæджы тын дæ фесафын фæнды – райдай хæлуарæгæн йæхицæй. Зарын дæ фæнды – дæ зарæг зæллангæнаг уæд. Цæрын дæ фæнды – цæр. Кæд царды айдагъ ахæстæттæ æмæ кьултæ ис, уæд фест домбай уылæн æмæ цæлхдуртæ ныффалгæрон кæн. Кæд кьултæ дæуæй тыхджындæр сты, уæд сыл базгъæлæнтæ у нывæфтыд танхъайау. Цæвиттон, кæд цæрыс, уæд цæр æмæ дæхиуыл макæд ауæрд... Зæгъæн ис – хуымæтæджы ихсыд хъуыдытæ. Фыдæлтыккон ирон æмбисонд «цард тохæй у» цы 'вдисы, уымæй уæлдай дзы ницы уынам, фæлæ æмдзæвгæ стыр хорзы бацыд Алиханæн, йæ фантази йын базмæлын кодта, æмæ райгуырди дзыххъынног уацмыс – оригиналон фæлгонцтæ, хæдхуыз ритм æмæ сыгъдæг æнкъарæнтæй нывæст.

Æндæр авторты мотивтæ кæмæ фæхæццæ, ахæм æмдзæвгæтæ ма поэтмæ ис цалдæр. Зæгъæм, «Хæцаг калм...» ныффыссынæн фæахъаз Поль Верлены «Гул полных кабаков...» (уырыссаг æвзагмæ йæ 1911 азы раивта Валери Брюсов). Францаг поэт æвдисы Парижы нывтæ: æнæфснайд уынгтæ, скъуыдтæ, пырхытæ асфальт, астæрды дуртæ, адæм æмæ æфсæйнаджы хъыррыстгæнаг хаос, чъизи кабарефы – расгуытæ, уынгты – фæллад кусджытæ æмæ пъæлицæ... Алиханæн та йе 'мдзæвгæйы «аразæн æрмæг» сты: «хæцаг калм», фæздæгæй дзаг талынг лæгæттæ, сидзæрты цæссыгтæ (Алиханмæ – «цæсгуытæ»), бызгъуырты тыхт гуыбыр адæм, хæкъуырццæй чи кæуы, уыцы скъæфт чызг, «куыст-хиды тæф», «зæронд зæппæдзтæ», «æнгузы тæф», «хæххон уæлдæф» – цыбыр дзырдæй, æмдзæвгæ кæсгæйæ нæ цæстыты цур сысты магуыр хохаг хъæуы фæлгонц.

Æндæр ныхæстæй Алихан Верлены бындурон хъуыды «и это путь мой к раю»-йыл самадта сыгъдæг ирон уацмыс. Æвæццæгæн, нæ фæрæдийдзынæн, Алихан ацы хъуыддаджы, ома æндæр авторты уацмыстимæ кусгæйæ, Къостайы традицийыл хæст уыди, зæгъгæ, куы зæгъон, уæд. Мæ хъуыды раст кæй у, уымæн ма æвдисæн – æндæр æмдзæвгæ «Хохы цард». Фыст у Федор Сологубы «Веселая народная песня»-мæ гæсгæ. Фæлæ йæ Алихан рацарæзта ирон уагыл, бауагъта дзы хохæгты тыхстæгтæ, сагъæстæ, стæй йæхи уды рис, йе 'рвылбоны катый, мæт. Мæнæ Сологубы текст:

Что вы, старцы, захудалы.

Таковы невеселы,

Головы повесили?

«Отошшали!»

Что вы, старые старухи,

Таковы невеселы,

Головы повесили?

«С голодухи!»

Что вы, парни, тихи стали,

Не играете, не скачете,

Все ревете, плачете?

«Тяжку угнали!»

Что вы, детки, приуныли,

Не играете, не скачете,

Все ревете, плачете?

«Мамку убили!»

Алиханы æмдзæвгæйæн йæ ритм дæр бынтон æндæр у. Алы строфайы дæр – æхсæзгай рæнхъытæ. Кæд Сологубмæ цыппар строфайы ис, уæд Алиханмæ та – фондз. Фæлæ сæйрагдæр уый у, æмæ та ам дæр ирон поэт йæ уацмысæн æрмæг кæй райста йæхи адæмы цардæй. Хæхты нывтæ, хохæгты ныхасы уаг – æппæтыл дæр зыны национ колориты нысæнттæ. Уымæн схуыдта автор йæ уацмыс «Хохы цард». Цæстытыл уайынц, сыджыт йæ хуымтæм æккойæ чи хæссы, уыцы мæгуыр хохæгтæ, узазал къæсты фæздæг удхарæй кæй мары, афтæмæй къонайы артыл фу-фу чи кæны, уыцы сидзæргæстæ, ирæд бафидын йæ бон кæмæн нæу, уыцы усгур лæппутæ æмæ а. д.

Æмдзæвгæтæ «Куыр д кæнын» æмæ «Цæмæн?» та фыст сты Бальмонтæ гæсгæ (хуыйнынц «Кузнец» æмæ «Зачем?»), хицæн рæнхъытæ дзы – комкоммæ тæлмац: «Фæздæг æмæ арты цур бирæ дзырдтæ арын» («Возле дыма и огня много слов я создаю»); «Милæйдзаг цæсгомимæ æз кæсын мæ цардмæ» («С запыхавшимся лицом я смотрю на жизнь мою»); «Дæуæн æз кувын саумæйдар æхсæв» («Тебе молюсь в вечерней мгле»); «Цæй тыххæй радтай Ды мæнæн зæрдæ уæлæрвон?» («Зачем ты даровал мне душу неземную?»); «Цæмæн цæвдызтай мæн зæхмæ?» («И приковал меня к земле»).

В. Брюсов 1906 азы афтæ фыста: «В течение десятилетия К. Бальмонт нераздельно царил над русской поэзией. Другие поэты или покорно следовали за ним, или с большими усилиями отстаивали свою самостоятельность от его подавляющего влияния» (В. Брюсов. Среди стихов: 1894 – 1924. Манифесты, статьи, рецензии. М., «Советский писатель», 1990, 219 ф.). Уымæ гæсгæ диссаг нæу, Токаты лæппу дæр, æрыгон поэт уæвгæйæ, Бальмонты поэзи йæ зæрдæмæ арф кæй айста, уый. 1917 азы Ригæйы цы æмдзæвгæ ныффыста, «Æз кæуын, дзыназын...», зæгъгæ, уым спайда кодта Бальмонты иу аивадон фæрæзæй. Уырыссаг поэты «Я мечтою ловил уходящие тени»-йы алы æнæкъайон рæнхъы дыккаг хай дæр фæлхат цæуы, йæ хæдфæстæ цы рæнхъ вайы, уый райдайæны. Цæмæй чыныгкæсæг ацы ритмикон-эмоционалон фæзилæн йæхи цæстæй фена, уый тыххæй æмдзæвгæйæ райсæм иу строфа:

*Я мечтою ловил уходящие тени,
Уходящие тени погасшего дня,
 Я на башню всходил, и дрожали ступени,
И дрожали ступени под ногой у меня.*

Æвæджиауы поэतिकон æрхъуыды! Иттæг хорз сбадти, сфидыта Алиханы текст дæр. Дарддæр ыл ныхас кæй цæудзæн, уымæ гæсгæ йæ дæттын æнæхъæнæй:

*Æз кæуын, дзыназын, æз фæниуын, ниуын,
Æз фæниуын, ниуын, фехъусыс мæ, цы?
 Сау зæрдæ фæсудзы мидæгæй мæ риуы,
Мидæгæй мæ риуы сау туджы мæцы.*

*Уалдзæгмæ бæллыдтæн, уый цинæй рæзыдтæн,
Уый цинæй рæзыдтæн карз зымæджы æз.*

Уалдзæг мæ фæсайдта, раджы уый нæ зыдтон,
Раджы уый нæ зыдтон, сæфдзæни мæ рæз.
Тарф зымæг мæ хордта, тарф зымæг мæ надта,
Тарф зымæг мæ надта, зæрдæ дзы ныссуй.
Уалдзæг мæ фæсайдта, дидинджытæ радта,
Дидинджытæ радта сау халонæн уый.

Сау халон фæхæссы, сау халон сæ хъазы,
Сау халон сæ хъазы фаджысы сæрыл.
Уый мæнмæ ныр уасы, адæмы туг нуазы,
Адæмы туг нуазы алы ран зæххыл.

Нал фæразын зæххыл, фескъуыйы мæ зæрдæ,
Фескъуыйы мæ зæрдæ, тоны та мæ риу.
Бахус и мæ хъæлæс, нал хъуысынц мæ хъæртæ.
Йа Хуыцау, мæ хъæртæй фехъуысæд дæм иу!

Бальмонт дæр æмæ Алихан дæр цы поэतिकон мадзалыл фæхæст сты, уый æнæмæнг æфтауы се 'мдзæвгæты эмоцион мидхъаруйыл, уымæ уыцы эмоцион хъару иу строфайæ иннæмæ хизы хъомысджындæргæнгæйæ æмæ фæстагмæ схæццæ ваййы йæ кульминацимæ. Уæлæмæ хизыны архайдæн Алиханы æмдзæвгæйы стыр ахъаз сты, фæлхатгæнæг рæнхъыты кæрæтты цы мивдисджытæ ис, уыдон: ниуын, рæзыдтæн, нæ зыдтон, надта, радта, хъазы, нуазы... Фæстаг строфайæн йæ рæнхъыты кæрæтты мивдисджытæ нал ис, уымæн æмæ архайд йæ кульминацимæ схæццæ – ныр кæронæй æвæрд æрцыдысты архайд æххæстгæнджытæ: зæрдæ, хъæртæ.

Адæймаджы цымыдисы æфтауы æндæр хабар дæр: фæлхат цауынц рæнхъыты тæккæ тыхджындæр хæйттæ («æз фæни-уын, ниуын», «мидæгæй мæ риуы», «уый цинæй рæзыдтæн», «раджы уый нæ зыдтон», «сау халон сæ хъазы», «адæмы туг нуазы» æмæ а. д.).

Токайы-фырты æмдзæвгæйы ма ноджы иу диссаг раиртæстон: рæнхъыты астауты ис цезурæтæ-паузæтæ. Æмæ цезурæтæн сæ разæй дæр æмæ сæ фæстæ дæр цы хæйттæ ис, уыдонæй дæр рауади хицæн, æххæст хъуыды æвдисæг, æмдзæвгæтæ – æд ритм, æд рифмæтæ. Æрмæст фæстаг рæнхъ «Йа Хуыцау, мæ хъæртæй фехъуысæд дæм иу!» дих кæнын нæ

комы, дыууæ хайæн у иумæйаг, маргъы буар йæ дыууæ ба-
зырæн иумæйаг куыд у, афтæ.

Мæнæ рæнхъыты фыццаг хæйттæй арæзт æмдзæвгæ:

*Æз кæуын, дзынадзын,
Æз фæниуын, ниуын,
Сау зæрдæ фæсудзы
Мидæгæй мæ риуы.*

*Уалдзæгмæ бæллыдтæн,
Уый цинæй рæзыдтæн.
Уалдзæг мæ фæсайдта,
Раджы уый нæ зыдтон.*

Æмæ афтæ дарддæр. Мæнæ уын уый та рæнхъыты дыккаг
хæйттæй арæзт уацмыс, æрмæст райдайын хъæуы æртыккаг
строфайæ:

*Тарф зымæг мæ надта,
Зæрдæ дзы ныссуй.
Дидинджытæ радта
Сау халонæн уый.*

*Сау халон сæ хъазы
Фаджысы сæрыл.
Адæмы туг нуазы
Алы ран зæххыл.*

*Фескъуыйы мæ зæрдæ,
Тоны та мæ риу.
Нал хъуысынц мæ хъæртæ...*

Кæройнаг строфамæ бафтауæн ис æмдзæвгæйы сæйраг рæнхъ –
базыртæ иугæнæг, кувыны ныхæстау чи азæлы, уыцы фæстаг
курдиат-бæллиц:

*Йа Хуыцау, мæ хъæртæй
Фехъуысæд дæм иу!*

Гъе ахæм æрдхæрæны виртуоз уыдис Алихан.

Рæнхъыты дыккаг хæйттæ фæлхат кæныны мадзал уынæм
æмдзæвгæ «Кæрон»-ы дæр (ныхас ыл цыди раздæр), æрмæст
ам алкæд комкоммæ фæлхат нæ чындæуы – автор фылдæр рæтты
вариацитæ сарæзта:

*Рагæй, рагæй агуырдтон æз марг,
 Агуырдтон æз марг.
 Фенон, фенон, загътон, адджын цард,
 Фенон адджын цард.*

*Нуазын æз бындзарæй марджы къус,
 Гъеныр марджы къус.
 Марг, уæ, адджын марг, ды царды хос,
 Ды дæ царды хос.*

*Амонд æз ыссардтон сау зæххы,
 Арф æз сау зæххы.
 Уд уæлæмæ рухсмæ атæхы,
 Рухсмæ атæхы.*

*Талынг, мæйдаримæ схæццæ дæн,
 Æз ысхæццæ дæн.
 Æз фæдæн. Фæдæн, ысцæттæ дæн,
 Æз ысцæттæ дæн.*

* * *

Алиханы поэзийæн фидар реалистон бындур ис.

Уыцы иу рæстæг дзы, ногæй та йæ зæгъын, иттæг бæлвырдæй æмæ параксатæй уынæм символизмы миниуджытæ. Символисттæ цы литературон надвæд равзæрстой, уый та реализмæй иппæрд нæ уыди, уымæн æмæ символ кæддæриддæр февдисы цард. Андрей Белый фыста, зæгъгæ, символ у триадæ «авс»: «а» рахонæн ис, дихтæ кæнын чи нæ комы, ахæм сфæлдыстадон иудзинад. Уыцы иудзинадмæ хауы «в», ома æрдзы фæлгонц, зæл, ахорæн æмæ дзырдæй арæзт чи у, ахæм; «с» та, дам, у уды сагъæс-мæт-утæхсæн æмæ кæрæдзиуыл сæрибарæй, æнæ тыхмийæ бæтты зæлтæ, ахорæнтæ æмæ дзырдтæ, иуты дзы иннæтимæ сæмхæццæ кæны, æмæ уыдон дæр сæ хуызтæ скалынц, райгуыры æвæджиауы фæлгонц. «Символизм углубляет либо мрак, либо свет: возможности превращает он в подлинности: наделяет их бытием... Художник воплощает в образе полноту жизни или смерти...» (Андрей Белый. *Символизм как миропонимание*. М., «Республика», 1994, 256 ф.).

* * *

Фыдæлтыккон апойнаг поэт Басемæ бакастæн:

Фырадæргæй хъæбæрхоры æфсирмæ

Фæлæбурдтон – кæд мын æнцой фæуайд...

Фæхицæны уысм, оххай-гъе, цæй зын у!

Диссаг! Æвиппайды мæ зæрдыл æрбалæууыд ирон æмбисонд: «Дон кæй фæцæйласы, уый сындзы къутæрмæ дæр фæлæбуры».

Ноджы ма: ирон фразеологизм «йæ удæй арт цæгъды» æмæ Бетховены «музыка должна высекать огонь из людских сердец».

Зæгъæн ис, кæрæдзи цæрмыстыгъд бакодтой гуырдыаг æмбисонд «женщина подобна тени: за ней бежишь – убегает, от нее бежишь – за тобой гонится» æмæ францаг фыссæг Никола Шамфоры базырджын ныхас: «Женщина подобна вашей тени: вы следуете за ней – она удаляется; вы удаляетесь от нее – она следует за вами».

Ахæм хабæрттæ аивады дунейы дзæвгар ис. Мæнæ – сабийы бонтæй фæстæмæ кæй хъусæм, уыцы ирон æмбисонд: «Хур – йæ хæдон, зæхх – йæ дзабыр» (вариант: «Хурæй хæдон кæны, зæххæй – дзабыр»). Апойнаг поэт Кикакумæ (1661 – 1707) та ахæм æртырæнхъон ис:

Нищий на пути!

Летом весь его покров –

Небо и земля.

Фæйнахуызон рæстæджыты æмæ фæйнахуызон бæстæты чи цард, ахæм дыууæ поэтмæ цымæ куыд райгуырды уыцы иу фæлгонц?

Æндæр аналогы. Пушкин:

Прощай, надежда, спи, желанье.

Верлен:

Спи, желанье, усни,

Спи, надежда моя!

Ноджы ма ахæм цæвиттон. Токаты Алихан:

Фесæф, фесæфай, мæ хох,

Фесæфай мын тагъддæр.

Ды мæнæй нæ кæныс рох, –

Сау цæссыджы 'ртах дæ.

Уырыссаг поэт Владимир Соколов:

Мне страшно, что жизнь прожита,

то смерть – это значит домой,

*Что снова трясет нищета
На грязных вокзалах сумой.*

*Что родина – это слеза,
Что мать – это холм без креста.*

Цыма кæмдæр зæххы иу кæрон чидæр арвы хъусы цыдæртæ бадзырдта. Уыцы дзырдтæ арвы къуырфы æмбæхстæй баззæдысты. Стæй сæ æнусты фæстæ зæххы иннæ кæрон æндæр чидæр ацахста æмæ сæ ногæй загъта. Æвæццæгæн, рæстæджытæ, æвзæгтæ æмæ тыгъдæттæ арæнтæ поэтты зæрдæтæн ницы хъом ысты. Уыдон кæрæдзимæ фехсынц æнæзынгæ ризгæ тынтæ, тъымы-тъыматыл аххæссынц æдзæм рухс æмæ сусæг тавсæй.

Æмæ стъалы стъалымæ дзуры.

Уæвгæ, иу рæстæджы, иу бæстæйы чи цард, ахæм автортæм дæр разыны æнгæс хъуыдытæ, фæлгонцтæ. Раздæр кодтон Алиханы æмдзæвгæ «Цæссыг»-ы кой. Сау адæм сау дуртæ æхсынц, сæ амонды сæрвæлтау чи тох кæны, ууыл, æлгъитынц æй, сурынц æй се 'хсæнæй, марыныл дæр ыл нæ бацауæрдиккой, кæддæр Чырыстийыл куыд нæ ауæрстой, афтæ. Поэт (йе та лирикон герой) дзуапп дæтты, æз, дам, ацы сау дуртæ æруидздынæн, æмæ сæ мæ сау зæрдæ «самайдзæн аргъуан... æрттивгæ, фæлурс» æмæ «талынджы фендзыстут, м' адæм, мæ рухс».

Алиханы æрттивгæ аргъуаны æнгæс фæлгонц раиртæстон Аннæ Ахматовæмæ дæр йе 'мдзæвгæ «Уединение»-йы, æрмæст уымæ аргъуаны бæсты уынаæм мæсыг:

*Так много камней брошено в меня,
Что ни один из них уже не страшен,
И стройной башней стала западня,
Высокою среди высоких башен.
Строителей ее благодарю,
Пусть их забота и печаль минует.
Отсюда раньше вижу я зарю,
Здесь солнца луч последний торжествует.*

Ахматовайы æмдзæвгæйыл ис датæ – 1914, Алихан та йæ «Цæссыг» ныффыста 1919 азы. Кæд мыййаг Токайы-фырт уырыссаг поэты фæлгонцæй спайда кодта? Цæмæн дæр мæ

нæ уырны. Алихан æвдисы, мидхæсты рæстæджы йæ сæр, хъодыгонды хуызæнæй, цытæ бавзæрста, цы дывыдон арты бахауд, уыдæттæ, ома йе 'мдзæвгæ йемыдзаг у индивидуалон æнкъарæнтæй, бæлвырд-бæрæг дуджы нысæнттæй, миниуджытæй. Иу дзырдæй, ирон поэты аргъуан амад у бынтон æндæр «дуртæй», аразæн æрмæгæй, зыны йыл оригиналон æрмдзæф.

Алихан хæрз сабийæ цы зынтæ бавзæрста, уыдон фæстæдæр афтæ сныв кодта:

*Калæм сау хуымыл нæ туг,
Къахæнтæй фæкъахæм.
Афтæ лидзы, згъоры дуг.
Сау дуртæ фæлдахæм.
Хох — хъæбæр. Сыгъд у, сыд у,
Хортæ дзы нæ зайы.
Хох зыд у, зыд у, зыд у,
Хорæй нæ фæсайы.*

(«Хох! Мæ хох, мæ хох, мæ хох...»)

Цардæгас ахорæнтæ, ирд нывтæ æмæ мырты аив азæлд æнгом баст сты дзурæджы утæхсæнтимæ. Уарзт æмæ маст схъуыр-духæн сты, куы сæ иу фæуæлахиз вæййы, куы иннæ. Уарзтæй æвзæры маст (райгуырæн хæхтæ ахæм æфхæрд уавæры кæй сты, уымæ гæсгæ), мастæй та — уынгæг æмæ ныфсхаст зарæг. Мæнæ цы трагикон кæрон ис æмдзæвгæйæн:

*Фесæф, фесæфай, мæ хох,
Фесæфай мын тагъддæр.
Ды мæнæй нæ кæныс рох, —
Сау цæссыджы 'ртах дæ.*

Уалдзыгон къалиутау ныттынг сты дзурæджы зæрдæйы нуæрттæ. Уынаргъынау уæнгты ахъары, карз æлгъыстæй, æхсидгæ мастæй æмæ æнусон уарзтæй чи райгуырд, уыцы рæнхъ: «Сау цæссыджы 'ртах дæ».

Диссаг та куыд нæу: къаннæг «сау цæссыджы 'ртах» поэты стыр фарнæй æнæнхъæлæджы басгуыхти «рох бæсты» хъызæмай-раг царды символ! Ам, æвæццæгæн, сфидаудзысты Вячеслав Ивановы ныхæстæ: «Символ только тогда истинный символ, когда он неисчерпаем и беспределен в своем значении, когда он изрекает на своем сокровенном (иератическом и магическом) языке намека и внушения нечто неизглаголемое, неадекватное внешнему слову. Он

многолик, многосмыслен и всегда темен в последней глубине» (Вяч. Иванов. Родное и вселенское. М., «Республика», 1994, 141 ф.).

* * *

Алиханæн 1973 азы цы чиныг рацыд, уырдаæм йæ уац «Нæхи цæттæ дарæм» нæ бахауди — «цырддзаст æмæ къæрцхъус» цензор Ц. М-м æй нæ ауагъта. Æрмæст ма йæ ном сæргæндты баззади (кæс: Токаты Алихан. Уацмыстæ. Чиныгуадзæн «Ир», 1973, 308 ф.).

Уац бакæсыны фæстæ адæймаг æнæбары ахъуыды кæны: цы стыр зонды, цы стыр курдиаты хицау уыд, æвæдза, Токаты лæппу! Хæрз æрыгонæй куыд арф бамбæрста революцийы стыр драмæ! Уый йемæ хаста æвирхъау бæллæхтæ: туджы зайтæ, магуырдынад, культурон хæзнаты сæфт. Сарæх сты стиггджытæ, давджытæ, мæрдкъахтæ, адæмыл зыд æмæ кæрæф бафтыди, кæрæдзимæ топпы кæсæнæй акастысты. Ахæм уавæрты Алиханы поэतिकон, риссаг зæрдæйы фæдисхъæр зын бамбарæн нæу. Йæ адæмыл, йæ Ирыстоныл, рæстдзинадыл æнувыд, иузæрдион уæвгæйæ, поэт сиды баиумæ, кæрæдзи æрæмбарынмæ, хи бахъахъхъæнынмæ. Цард абухгæ денджызау кæм сызмæсти, цæвæг марæджы кæм нал æмбары, уым сæфынæй тас у æнæхъæн нацитæн: «...фыдбылызы зæйæ тас у бынтон фесæфынæй чысыл адæмтæн, стыр тас у Ирыстонæн дæр. Куыд хъусæм, афтæмæй Уæрæсейы салдæттæ, большевиктæ кæй хонынц, уыдон бæстæтæ змæнтынц, сафынц, марынц, сæ коммæ чи нæ кæсы, уыдоны. Уыцы салдæттæ хъазуатæй хæцынц ныр хахоломæ æмæ хъазахъхъимæ Украинæйы æмæ Доны областы. Иннæмæй, Турчы хæсты уырысæй цы æфсæдтæ уыдис, уыдон сæ хæдзæрттæм лидзынц, тындзынц. Фæндагыл уыцы бирæ сау адæм дæр æххормагæй, мæстджынæй тынг тыхтæ, тынг æвзæр митæ кæнынц. Уыцы салдæтты ивылд дыууæздыгæй дæр ноджы куы рацæуа, уымæй тынг тас у. Ноджы нæ алыварс нæ сыхæгтæ — мæхъхъæл æмæ хъазахъхъ — кæрæдзийæн тугисæг æмæ тыхагур систы. Хуыцау бахизæд, фæлæ се 'хсæн арт куы ссудза, уæд йæ фæстæ Кавказы адæмтæ се 'ппæт дæр куы сыстой æмæ кæрæдзийы цæгъдын куы райдайой, уымæй тас у. Мах, ирон адæм, уый тыххæй зын раны стæм. Нæ алыварс хæсты арт куы ссудза, уæд мах дæр кæй басудздзæн, уый нæ зонын хъæуы. Уый тыххæй, нæ ранмæ гæсгæйæ, нæ ирон адæмæн дæр ныр бар-æнæбары йæхи цæттæ кæнын хъæуы хæстмæ».

Куыд актуалон сты, æвæдза, Алиханы ацы рæнхъытæ абон дæр, алы адæмтæ кæрæдзи хъуын-хъис куы тонынц, фыдæхы æртытæ алы къуымты радывай куы сирвæзынц, уæд! Æмæ та нæ цæсты ноджы тынгдæр сахады, бæрзонддæр сырæзы Токаты Алихан – поэт, разæгъды лæг, йæ адæмы иузæрдион хъæбул.

Алиханы уац кæстæйæ, ноджы зæрдыл æрлæууы В. Г. Короленко: йæ уды дзæнгæрæг фæдисы хъæр кæмæн кодта, революци æмæ мидхæсты æбуалгъ нывтæ уынгæйæ йæхицæн удæнцой чи нал ардта, уыцы номдзыд фыссæг æмæ фарны лæг (кæс, 1920 азы Луначарскимæ цы æхсæз фыстæджы арвыста, уыдон – «Новый мир», 1988, № 10). Уац кæстæйæ, æрымысæм Алиханæн йæ иннæ фыстытæ дæр – йе 'мдзæвгæтæ, йæ публицистикæ. Зæгъæм, мæнæ ацы рæнхъытæ:

*Сау хохы лæгæт – мæ цæрæн,
Уазал дымгæ мæм цæуы.
Афтæмæй нал дæн мæ сæрæн,
Афтæ мæ зæрдæ кæуы.
Цъæх ихы тæрхæг – мæ бадæн,
Миты хъæпæны хуыссын.
Ницыуал зонын мæ цардæн,
Мигъы хæтæнты тыхсын.*

Токаты лæппу йæ уац ныффыста 25-аздыдæй, 1918 азы январы. Рацыди йын газет «Ног цард»-ы 1918 азы 27 январы. Фæлæ цыма 100-аздыд разæгъды лæг йæ кæстæртæн уынаффæтæ кæны, уыйау ахадгæ у йæ ныхас. Æмæ йын хъуамæ иудадзыг нæ зæрдыл дарæм йæ фæдзæхст: нæхи цæттæ дарæм, нæ чысыл стыр Фыдыбæстæ Ирыстоны сæрвæлтау æрбаиу уæм, æрæмбарæм кæрæдзи, бахъахъхъæнæм нæ Ивгъуыд, нæ Абон, нæ Фидæн!

Алихан канд ног поэतिकон дуне фæлдисæг нæ уыдис, айгъай – социалон революцийы дæр æнувыдæй архайдта, йе 'рыгон зонд ын алы æнæсæрфат идейæтæ сдзæгъæлтæ кодтой, æмæ йæм, æвæццагæн, боныфæстагмæ фæсмон æрцыдаид. Раст зæгъы уырыссаг поэт-тæлмацгæнæг Григори Кружков революционертæй: «Их дела кажутся дьявольской пародией на духовные и творческие усилия великих реформаторов искусства XX века. Колосс утопии, построенный на крови, в конце концов рухнул. А облачные города поэзии стоят во всей своей очевидности, и никакой ветер их не сдует» (У. Б. Йейтс. Роза и

Башня. Санкт-Петербург. «Симпозиум», 1999, 480 – 481 фф.).

Алихан йе 'ууәнк цы социалон революцийыл бафтыдта, цы ног дунейы сәрвәлтау тох кодта, уый йә фәсайдта, бынтон мәнг разындысты йә нысанта, йә хъуыддәгтә. Уыйхыгъд Токаты æвзыгъд ләппуйы поэतिकон дунейән æмбал нәй ирон дзырдаивады – уый у йе 'рттивгә аргъуан. «Символисты ставили перед собой только сверхзадачи – изменить мир, создать новую литературу. Самое поразительное, что им это удалось». Кружковы ацы ныхәстә хауынц уырыссаг символисттәм. Уыдон кьорд уыдысты. Алихан та иунәгәй арәзта ног поэतिकон дуне. Æмә йын бантысти.

* * *

Поэтән йә зәрдәйы судзәгтәй сусәггәнән ницы ис. Уый сывәллонау у әргом, әнәхин. Зәрдәйы әваст ныхас кәныны бар ис алкәмән дәр. (Уәвгә, уый паддзахәй фыййауы онг – иуән дәр кады хос нәу). Æрмәст уыцы бар нәй поэтән. Поэзийы алцы дәр арәзт цәуы әнәбары, тыхмийә дзы ницы уайы. Æцәг поэतिकон уацмысы дзырдтә иууылдәр бархисты (ронбәгъд нә!), фәлә иузәрдыг. Дзырдтә уацмысмә сыфцәй нә ластәуы, сәрибарәй әрбацәуынц, сәрибарәй әрцахсынц сә бынәттә. Ахәм бынәттә, әмә сын, ирон әмбисонд цәйау зәгъы, нәдәр «дәлдәр абад», нәдәр «уәлдәр абад» зәгъәг вәййы. Уый афтә нә амоны, әмә поэтән йә къухы алцы дәр әнцонәй бафты кәнә йәм цавәрдәр нымәтын ехс ис – әрцәв, әмә хъуыддаг йә гаччы абадти. Нә. Фыссәджы куыст мәсыгамайәджы куыстәй уәлдай нәу. Уый тыххәй хорз загъта Алихан йә сонет «Алыхуызон мәсыг»-ы:

*Сывәллонаән йә мидбылты фәхудтәй,
Фәллойдгәнджыты алыбон хъәрзтәй,
Сырх тугвәдон әнамонды хәстәй,
Кәй тыххәй зайы тар бәстә гаффуттәй,*

*Зымәгән та йә тымыгъы фәфуттәй,
Мә сидзәртән сә гом-сыд сау фәрстәй,
Мәхицән та мә зәрдәйы мәстәй –
Æз ниуын, зарын уыдонән сә удтәй.*

*Æз амайын ныр адонæй мәсыг,
Æхсад – цæссыгæй, тугæй – сырх йæ дуртæ,
Æлыгæн ын – Рæстдзинад, Зонд – фыдмуртæ.*

*Фæйнардæм дзы æрттивдзæни цæссыг,
Æддæмæ дзы зындзæни мæйтæ, хуртæ,
Йæ хуылфы та уыдзæни судзгæ зынг.*

Ам ис Алихан æнæхъæнæй дæр: хъуыдытæ, æнкъарæнтæ сты хæдæвзæрд, фæлгонцтæ дæр афтæ – æрдзон, сæрибар уагыл нывæст. Поэт нæ æвиппайды бакæны, йæхæдæг цы равджы, чемы ис, уый уацары. Зæрдыл æрлæууынд Уолт Уитмены ныхæстæ: «Пойми, что в твоих писаниях не может быть ни единой черты, которой не было бы в тебе самом... Нет такой уловки, такого приема, такого рецепта, чтобы скрыть от твоих писаний хоть какой-нибудь изъян твоего сердца».

Поэзийы мәсыг амайгæйæ чысыл фæдфæливæн мийæн дæр уæвæн кæй нæй («æлыгæн ын – «Рæстдзинад»), мәсыгæн йæ бындзæфхад, йæ бындур царды кæй сты, адæмы цæссыгтæ æмæ туджы фæзгъæртыл кæй сырæзы, фæллойдгæнджыты, сидзæрты бирæ хъызæмæрттæй йемыдзаг кæй ваййы æмæ уыцы иу рæстæг сабийы мидбылхудтæй арæст куы 'рцæуы, уæд та адæймагæн цин кæй хæссы («æддæмæ дзы зындзæни мæйтæ, хуртæ») – цыбыр дзырдæй, сфæлдыстадон куыст уæззау æмæ вазыгджын кæй у, аивады мәсыгæн йæ мидæг йæ саразæджы зæрдæйы «судзгæ зынг» кæй ваййы, уыцы хъуыды Алихан равдыста иттæг дæсны. Сразы уæвæн нæй Ардасенты Хадзыбатыр æмæ Хæдарцаты Азæйы ныхæстыл: «Цыкурайы фæрдыг» æмæ «Алыхуызон мәсыг» сты сонеты формайы фыст. Уыдоны, уæлдайдæр дыккаджы, нæй бæлвырд хъуыды, фæлæ уæддæр поэт адæмы уæззау уавæртыл кæй тыхсы, уый бæрæг у» (*Ирон литература. Ахуыргæнæн чиныг 9 – 10 кълæстæн, 1973. Чиныгуадзæн «Ир», 37 ф.*).

Раст нæу, Алиханы сонетты бæлвырд хъуыдытæ нæй, зæгъгæ, уыцы ныхас. Поэт йæ хъуыды бынтон гомгæрцц куы ныккæна, йæ дзуринаг бынтон куы баууила, уæд дзы ад нал ваййы. Алихан хъуыды райсы йæ тæккæ къуыша æфтаугæйæ, йæ билцъ уадзын афон, йæ дарддæры рæст та бакæны чиныгкæсæджы бар.

Брюсовы загъдау, алы хъуыдыйæн дæр ис рæзты процесс – йæ райгуырдаей йе сцæттæйы онг. Æмæ йæ иутæ «цъæхæй» райсынц, иннæтæ та «æгæр рæгъæдаей». Алихан дæр йæ хъуыдытæ гæххæтмæ хаста, бынтон-иу нæма сцæттæ сты, афтæмæй. Ахæм зондыл хæст уыд Уитмен дæр. Чиныгкæсæг, дам, хъуамæ кæддæриддæр йæхимæ райса, куыстæй йæм цы хæс хауы, уый. Æз мæхи хæс куыд æххæст кæнын, хъуамæ, дам, æй уый дæр афтæ æххæст кæна. Мæн, дам, фæфæнды чиныгкæсæджы мæ хъуыдыйы атмосферæмæ æрбахонын, цæмæй уый уырдыгæй йæхæдæг стæха.

* * *

Поэты уацмыстæй арæх райхъуысы æрхæндæг мыртæ, хъарæджы хуызæн зæрдæуынгæггæнаг мелоди. Уый йын йæ цæстмæ дардтой литературæйы историктæй иуæй-иутæ, йæ уацмысты, дам, зыны æнкъарддзинад, пессимизм. Æцæг дæр, Алиханы æмдзæвгæтæй бирæты иуæй иннæ æвирхъаудæр нывтæ кæрæдзи ивынц:

*«Дымгæ футтытæ кæны –
Бапыхцыл дæ рихи..
Цæссыг, сау цæссыг кæлы.
Сау зæрдæ фæдих и.*

*Хъæр кæнын дæумæ, кæнын
Туджы малы цадæй.
Малы мардыл æз кæлын,
Бахъæрзын æнцадæй».*

(«Куырмыты хуыцау»)

*«Рæстдзинадæн йæ цæст зыд сынтытæ хæрынц.
Æмбийы Зонд, ысси бынтон къуыдыркæлм.
Нæ бартæ! Бартæ цыртыл сау ызгæ кæнынц.
Мæрдон ысмаг сыл сæвæрдта фыдрын фæлм».*

(«Талынджы ауыгъд»)

*«Хурмæ ниуы зæрдæ-иунæг,
Хуры нал уынын æппын..
Уæ, мæ зæрдæ, зынтæ фидæг,
Чи дын зоны, чи дæ зын?»*

(«Кувин дурæн мæн нæ фæнды..»)

Автор ныхас кæны «куырмыты хуыцауимæ». «Куырмыты»

уымæн, æмæ йæм чи кувы, уыдон «адæм нал ысты – цыфы бахуыссынц мæрдхуыстæй», сæ зонд сын æнусты дæргъы талынджы фæдардтой, бонджынтæ, тыхгæнджытæ сæ бакуырм кодтой. «Куырмыты» уымæн æмæ, поэтмæ гæстæ, Хуыцау мæгуыр лæджы мæтæй нæ мæлы, фынай у, йæхи ницыуынæг скодта, æфдхæрдтæм йæ чъылдым раздæхта. Уымæн ахæм дæрзæг æвзагæй дзуры поэт уæларвон тыхтимæ, «кæйдæр хуыцауимæ»:

Зæрдæ, зæрдæ дæ ныссау:

Бацъынд дæ фыр «нæ»-йæ.

Цывирхъаудæр нывтæ кæй аразы Алихан, уый царды æцæгдзинадимæ баст у. Хуымæтæджы нæ фыста Белинский: «Страшно!.. Но поэзия есть сама действительность, и потому она должна быть неумолима и беспощадна, где дело идет о том, что есть или что бывает» (*В. Белинский. Статьи о классиках. М., «Художественная литература», 1973, 282 ф.*). Алиханы поэзийы æнкъард мотивты ратæдзæнтæ цы ран сты, уый раиртасынæн ма нын æххуыс кæнынц æмдзæвгæтæ «Мæ хæлар, нæ, нæ мæ хъæуы цæссыг», «Æгæрон мидбылты худт у мæ æнкъард», «Дзæнæтмæ бæлгæйæ» æмæ бирæ æндæртæ.

Ды зон, мæ хæлар, зон ды, зон, мæ хур:

Мæ цæссыджы – мæ уарзт.

(«Мæ хæлар, нæ, нæ мæ хъæуы цæссыг»)

Ацы рæнхъытæ фæстагæттæн сты фæдзæхсты хуызæн. Раст цыма поэт пехуымпарау хатыдта, йæ байзæддæгтæй йыл чидæртæ пессимизмы гакк æвæрдзысты, уый. «Мæ цæссыг – худгæ сусæг цин», «Мæ хъарæг у æнæрынцойæ заргæ, у арвы тыны рыг мæ уд», – зæгъы Алихан йæ иннæ æмдзæвгæ «Æгæрон мидбылты худт у мæ æнкъард»-ы.

Стыр поэттæ митсæр хæхты цъуппытау сты: кæрæдзи хуыздæр æмбарынц, сæ хъысмæт, сæ уаг, сæ миниуджытæ æнгæс вæййынц. Дæлдзæхы сæ уидæгтæ, сæ бындзæфхæдтæ иннæ хæхтæй – арфдæр. Уымæ гæстæ зæххы «ад» хуыздæр æнкъарынц. Уæларвты та сæ урс бæрзæндтæн иумайаг у «хуры уæлдæф» (Алиханы ныхас).

Кæддæр поэт ахæм рæнхъытæ ныффыста:

Мæ маesty хуры тынтæй у фæтæн кард,

Цæвын мæ уарзтæй у мæ дин.

*Хæцгæйæ ме 'взаг мастæй дзаг у, маргæй,
Мæ марг у дидинаджы мыд.*

(«Æгæрон мидбылты худт у мæ æнкъард...»)

Фæстæдæр Гарсиа Лоркæ та Пабло Нерудæйы тыххæй афтæ загъта: «Когда он хочет карать и поднимает меч, меж пальцев его руки вдруг оказывается раненый голубь» (*Федерико Гарсиа Лорка. Об искусстве. М., «Искусство», 1971, 226 ф.*).

Рацыди та дзæвгар рæстæг, æмæ уырыссаг поэт Булат Окуджавæмæ райгуырд ахæм рæнхъытæ:

*Сто раз я нажимал курок винтовки,
а вылетали только соловьи.*

Æнахуыр тугхæстæгдзинад! Растдæр зæгъгæйæ та – удхæстæгдзинад! Фæйна-фæйна материктыл чи цæры, се 'хсæн æнакæрон быдыртæ, хæхтæ, океантæ кæмæн ис, бынтон алыхуызон æвзæгтыл чи дзуры, уыцы поэтты барвад кодта иу хъуыды, иу бæллиц, иу фарны дуне – Поэзи.

Цы æмдзæвгæтыл дзырдтам, уыдонæй бæрæг у: Алиханы æнкъард мотивтæн сæ бындыры уарзт ис. Уарзт поэты уацмысты ахъардта, уалдзыгон фæлмæн къæвда саумæры куыд ахъары, афтæ. Уарзт мидæгæй срухс кодта Алиханы поэзи, æрдзы фæлдисондты хуыз равдыста ирддæрæй, сæ сусæгтæ сын раргом кодта.

Алиханы дунеуынынад æввахс лæууыд Алыксандр Блоки зондахаст æмæ хъуыдытæм. «Оптимизм – вообще, – фыста Блок, – несложное и небогатое мирозерцание, обыкновенно исключающее возможность заглянуть на мир как на целое. Его обыкновенное оправдание перед людьми и перед самим собою в том, что он противоположен пессимизму; но он никогда не совпадает также с трагическим мирозерцанием, которое одно способно дать ключ к пониманию сложности мира» (*А. Блок. Искусство и революция. М., «Современник», 1979, 299 ф.*).

Блок трагикон дунеуынынад кæй хоны, уый хицæн кæны оптимизмæй дæр æмæ пессимизмæй дæр. Павел Антокольский куыд зæгъы, афтæмæй Блоки дунеуынынад фыццаджы-фыццаг уыди диалектикон, царды ныхмæвæрд тыхтæ, конфликттæ поэт уыдта æмæ сæ ныв кодта раст.

Поэзи цардхъомæй æнусты сарты кæй ахизы, йæ фарн мæрдтæм

кæй нæ цæуы, уымæн, æвæццæгæн, йæ сæйраг сусæгдзинад у, ахæм диалектикон фидар уидæгтæй кæй сырæзы, уый.

* * *

Адæймаджы æгадгæнæг фыдцард цæмæй сæфт æрцæуа æмæ йæ бынаты ног дуне сырæза, уый сæрвæлтау бавзарын æмбæлы цыфыддæр хъизæмæрттæ – ахæм хъуыды ис Алиханы æмдзæвгæ «Дзæнæтмæ бæлгæйæ»-йы. Фидæныл фидарæй æууæндгæйæ, рухсдæр дунетæм бæлгæйæ лирикон герой цæттæ у тухиты уаргъ хæссыныл, «уарзы зындон», судзы йæ арты. Зындон (ома Алихан йæхæдæг цы «æбуалгъ рæстæджы» цард, уый) æмæ дзæнæт (гармонион дунейы символ) æвæрд æрцыдысты ныхæй-ныхмæ. Ацы диалектикон мадзал та ногæй стыр хорзы бацыд Алиханæн – цардхъомдæрæй, ирддæрæй æвдисы адæймаджы бæллиц, уды монцтæн сæ уидæгтæ æнæмæлгæ кæй сты, уый.

Раст нæ зæгъы Ардасенты Хадзыбатыр ацы æмдзæвгæйы тыххæй йæ «Очерк развития осетинской литературы»-йы (Орджоникидзе, 1959): «Но поэтическое восприятие окружающего мира А. Токаевым противоречиво, внутренний мир его лирического героя часто раздваивается... Противоречивость восприятия лирическим героем внешнего мира характеризует и другие стихотворения А. Токаева («Холод бросаю я в сердце», «Подснежник»).

Æрдзы, æхсæнады æмæ адæймаджы зонахасты, зæрдæйы цы ныхмæвæрд тыхтæ ис, уыдоны иудадзыг тохы руаджы рауайы змæлд, рæзт. Уыцы фæткимæ баст у сфæлдыстадон куысты процесс дæр. Уый бæлвырдæй зыны дунеон литературæйы. Аивадон уацмысы канд архайджытæ не 'рцæуынц æвæрд кæрæдзи ныхмæ. Хицæн адæймагæн йæхимидæг цы миниуджытæ, цы митæ æмæ лыстæг фæзилæнтæ вæййы, уыдон контрастон хуызы равдисгæйæ нывгæнæг сфæлдисы вазыгджын характер. Исты цау, исты хъуыды æргом кæнгæйæ кæнæ суанг æрдзы нывтæ аразгæйæ дæр поэт хатгай ахизы логикæйы сæрты дæр. Николай Асеев ацы хъуыддагыл дзургæйæ æрымысыди, Пушкины «Полтавæ»-йы Петры æддаг бакаст куыд æвдыст цæуы, уый:

...Его глаза

Сияют. Лик его ужасен.

Движенья быстры. Он прекрасен.

«Как логически объяснить это противоречие: прекрасен, несмотря на то что ужасен? – фæрсы Асеев. Æмæ йæ фарстæн йæхæдæг дæтты дзуап: – Но именно в единстве этого противоположения возникает грозный и вдохновенный облик Петра» (*Н. Асеев. Зачем и кому нужна поэзия. М., 1961, 29 – 30 фф.*).

Поэзийы ацы ахсджиаг миниуæг, ома, фæлгонцтæ, нывтæ, характертæ, аивадон мадзæлттæ ныхмæвæрд тыхты хъæбысхæсты бындурыл аразын кæрæй-кæронмæ зыны Алиханы сфæлдыстадыл. Йæ уацмысты арæх æмбæлæм дзырд «марг»-ыл. Уыцы дзырдæн цы нысаниуæг ис, уый алчи дæр зоны: адæм дзы фылдæр хатт пайда кæнынц æппæрццæг миниуæг æвдисгæйæ. Алиханы æмдзæвгæты «марг» канд зианхæссæг нæу, фæлæ хæрзгæнæг, рухсдæттæг дæр. Марг ауагъди зæрдæйыл, æмæ зæрдæ пиллон скалдта, судзы, бацц æвзалы. Марг зæрдæйæн фæахъаз, расыгъдæг æй кодта, æмæ ныр зæрдæ «цæхæр сыгъдæй рухс дæтты». Цæмæй адæймаг исты стыр хъуыддагыл фæцалх уа, цæмæй йын царды исты бантыса, уый тыххæй йæ хатгай фæхъæуы маргæй фæлварын дæр (ацы ран та марг дæр символикон хъуыды хæссы) – хъуамæ бавзара маст, хъыг, хъызæмар...

Афтæ Алиханы поэतिकон дунейы иу æууæлы-миниуæджы ныхмæ æвæрд æрцауы иннæ æууæл, иннæ миниуæг, стæй куыдфæстæмæ уыцы æууæлтæ, миниуджытæ рахизынц бынтон æндæр уавæртæм, райсынц ног хуыз, ног уаг. Уымæн æппатæй хуыздæр æвдисæн у, Хадзыбатыр «противоречивость восприятия лирическим героем внешнего мира» кæм ссардта, уыцы æмдзæвгæ – «Малусæг». Фыццаг строфайы бæлвырд æмæ фæлмæн (кæд афтæ зæгъæн ис, уæд) ахорæнтæй лæвæрд цæуынц уалдзæджы фыццаг миниуджытæ. Нырмæ йæхæдæг наема зыны, æрмæст æнкъарæм, кæмдæр æввахс рæтты йе 'ндæрг хъуызæгау, тæрсгæ-ризгæйæ куыд цæуы, уый. Раздæр уал «сусæгæй æрулæфыд зæхмæ», стæй «фæлмæн тæф ацыди зæххæй дæлдзæхмæ», фæлæ ма уæддæр уæлдæф уазал уыд. Уалдзæгæн нæм хъуысынц æрмæст йæ мыртæ, йæ комытæфы змæлд, ома, æмдзæвгæйы рæнхъытæ фыццаджы-фыццаг эстетикон æхцондзинад хæссынц хъустæн, зæрдæйæн. Дарддæр уалдзæгæн уынам йæхи, йе 'рбалæуд фæбæрæг æрдзыл. Дыккаг строфайы фыццаг дыууæ рæнхъы

сәйраджыдәр сты цәстытәән әмә зәрдәйән:

*Быдыр цәгәр сәрау хъулон фәдардта,
Ранәй-ран урсәй ләууыди ма мит.*

Куыд уынәм, афтәмәй автор дзырдтыл тынг ауәрды. Уыйхыгъд алы дзырд дәр сәмбәлы йә нысаныл, уымән әмә уды тавсәй, әнкъарәнты рухсәй сты царддых, фидауцджын, рәстдзәвин. Әмдзәвгәйы цы мидызмәлд, әнәзынгә хъуырдухән ис, уый та гуыры, раздәр кәй кой кодтон, уыцы алыхуызон тыхты тох әмә иудзинадәй. Рәзы архайд, ивынц уавәртә, әууәлтә, нывтә. Боныфәстагмә разынд, әмдзәвгә кәй тыххәй фыст у, уыцы дидинәг дәр:

*Малусәг митәй йә буц сәр ысдардта,
Малусәг фехъуыста уалдзәджы 'хситт.*

Поэт не 'вдисы, уыцы къаннәг әнәнтыст дидинәг әмә йә ныхмәләууәг тыхты әнәбафидаугә тохы процесс, фәлә кадавар әмә ахадгә ахорәнтәй цы контрастон ныв сарәзта, уымәй бәрәг у; малусәгән әнцон нә уыд, уәлдайдәр «буц» уәвгәйә. «Буц» – иттәг бәлвырд әмә ахадгә эпитет. Уый руаджы дидинәджы уынәм ләмәгъ әмә тыхджынай. Буц уәвгәйә уагәры цас әмә цас хъару бахъуыди малусәджы, цәмәй йә бирә зынтән бафәрәзтаид, фәуәлахиз уыдаид!

*Малусәг митәй нә тарсти, нә сыди,
Уазалы митимә тарф уый хәцыд.
Уалдзәджы цинәй-иу бонгай рәзыди,
Хъаләй, фырбуцәй уый Рухсмә фәцыд.*

Уалдзәджы фыццаг дидинәджы бәллиц ахәм цардбәллон, әнәсәттон уымән разынд, әмә йын Уалдзәг, Хур әмә Рухс әнәкәрон зынаргъ кәй уыдысты, уыдон феныны монцәй кәй царди, кәй сыгъди. Уәвгә йын цард дәр уыдон радтой. Удуәлдай тох кәнын бахъуыди канд «дәлдзәхы» нә, фәлә, Рухс куы федта, Уалдзәджы цинәй куы рәзыди, уәд дәр. Әмә цыфыддәр уавәрты дәр бахъахъхъәдта йә сәрыстыр, буц удыхъәд («хъаләй, фырбуцәй уый Рухсмә фәцыд»). Ахәм у поэты идеал – Малусәг – Хъаруйы, Әхсары, Әфсармы, Фидауцы символ.

Әмдзәвгәйы фәстаг строфайы фыццаг рәнхъ у рефрен – дыккаг строфайы әртыккаг рәнхъ гәзәмә фендәрхуызонгондәй. Уый дәр хуымәтәджы нәу: карз тохы фәстә цыбыр уләфты рәстәг куыд

ралæууы, фæллад æфсæддон йæ риуыдзаг куыд ныууæфы, уый хуызæн мæм кæсы. Чиныгкæсæг дæр æхсызгон уләфт скæны, Малусæджы амондыл бацин кæны зæрдæбынæй, уæдæ ныр Рухсы цардзæни, зæгъгæ. Фæлæ... Алиханы размæ дæр æмæ йæ фæстæ дæр бирæ автортæ фыстой малусæджы тыххæй, уыдонимæ – мæхæдæг дæр. Æмæ цыма ныхас бакодтой, уыйау-иу сæ уацмыстæ фесты ахæм «амонджын» кæронæй. Алихан хорз æмбæрста, цард вазыгджындæр, æгъатырдæр кæй у, фылдæр хатт, махæн нæхи куыд фæфæнды, афтæ кæй нæ рауайы. Уымæ гæстæ йе 'мдзæвгæйæн сарæзта æндæр кæрон, царды рæстдзинадæй чи гуыры, ахæм:

*Малусæг Рухсы йæ мæлæт ыссардта –
Хурæй мæлы.*

Æмдзæвгæйы иу мæнг фæзилæн, иу фæдфæливан дæр нæй, малусæджы цард йæ равзæрдæй йæ амæлæты онг æвдыст цæуы, æцæгæй куыддæриддæр ваййы, афтæ: райгуыры миты хъæпæнты 'хсæн Уалдзæгмæ, Хурмæ бæлгæйæ, стæй, кæмæ фæбæллы, уыцы Хуры хъарммæ йæ мæлæт ыссары. Уый у фæтк. Æмæ æрмæст уыцы фæтк дæр поэтæн бар дæтты аивадон уацмыс сфæлдисынæн. Фæлæ Алиханы æмдзæвгæ афтæ тынг уымæн ахады, æмæ уыцы фæтк дунейы бирæ æндæр фæзындтимæ, адæймаджы хъысмæтимæ æнæзынгæ æндæхтæй баст кæй у. Райсæм уарзт. Алы адæймаг дæр æм фæбæллы йе 'взонджы бонты. Иуахæмы уый дæр æнæнхъæлдзы ныххойы зæрдæйы дуар. Адæймаг æррайау свæййы, афтæ тынг кæмæ фæбæллы, уыцы уарзты уацары батайы, баруайы, хаттæй-хатт суанг адзалы къахыл дæр нылæууы уарзон адæймаджы, уарзты сæрвæлтау. Адæймагæн йæ уарзт свæййы, йæ мæлæт кæмæй ссары, уыцы Хур. Кæнæ райсæм поэзи, аивад. Нывгæнæг фæсудзы, йæ уд суæлдай кæны аивадæн. «Æнæ сæрнывонд» (Къостайы ныхас) дзы æнтыстмæ æнхъæлмæ кæсæн нæй. Æнæбары мæ зæрдыл æрбалæууыди Пастернакы æмдзæвгæйы рæнхъ дæр: «Цель творчества – самоотдача». Поэт, нывгæнæг батайы, басудзы, а дунейыл ын æппæтæй зынаргъдæр чи у, уыцы Хуры – Поэзийы цæхæры. Фыдæй-фыртмæ афтæ уыд ахуырады дæр, æхсæны царды дæр. Уымæн æвдисæн – номдзыд революционерты, ахуыргæндты хъысмæт. Уымæн æвдисæн – Алиханæн йæхи хъысмæт дæр: авд æмæ ссæдзæдзыдæй басыгъди ног царды сæрыл тохы, басыгъди Поэзийы цырен арты. Революци æмæ Поэзи уыдысты йæ «адджын марг», йæ «царды хос», йæ «алыхуызон мæсыгæй» цы мæйтæ, хуртæ зыны, уыдон.

Нæ зæрдыл æрлæууын кæнæм, Екклесиасты чиныджы цы фыст ис, уый дæр: «Растзæрдæ байсæфы йæ рæстдзинадæй,

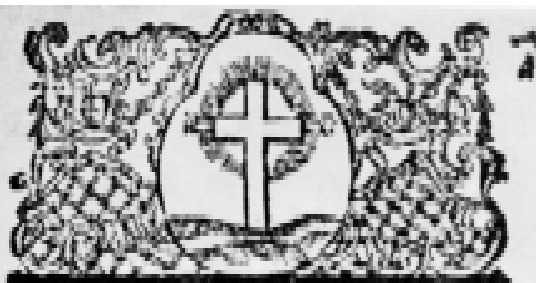
мæнгард тæригъæдджын та бирæ фæцæры мæнгардæй, тæригъæдджынай» (*Екклесиаст, 7:15*).

Мæ уацтæй иуы кодтон персаг поэт Фарид Эд-Дины æмдзæвгæйы кой. Æртæ гæлæбуйы ауыдтой сойын цырагъ æмæ сæ æрфæндыд, арт циу, уый базонын. Сæ иу батахт арты цурмæ, фæстæмæ раздæхт æмæ загъта: рухс дзы кæлы. Иннæ ноджы хæстæгдæр батахт артмæ, йæ базыр дзы ацарыдта, раздæхт æмæ загъта: судзгæ кæны. Æртыккаг æм бынтон хæстæг батахти, бахауди дзы æмæ басыгъд. Æххæстæй базыдта, арт циу, уый, фæлæ, цы федта, уый мæрдтæм ахаста, йе 'мбал гæлæбутæ нал базондзысты арты сусæгдзинад. (*«Курьер Юнеско», 1989, ноябрь, 57 ф.*).

Афтæ у поэты хабар дæр – йæ сусæгтæ йын кæронмæ райхалын нæ бон нæу.

1972, 2007

Н А Ч А А Н О Б
 ОУЧЕНІЕ ЧЛОВОКѢМЪ • ДО-
 ТЪЦЫМЪ ОУЧЕНИА БІОГЪ
 БЖІСТВЕННАГО ПРАВИА •

В О НМА ОЦА • Н ЕНА •
Н ЕТАГВ ДХА • АМНЦЬ •

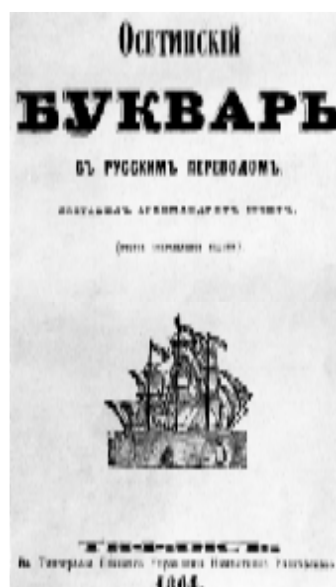
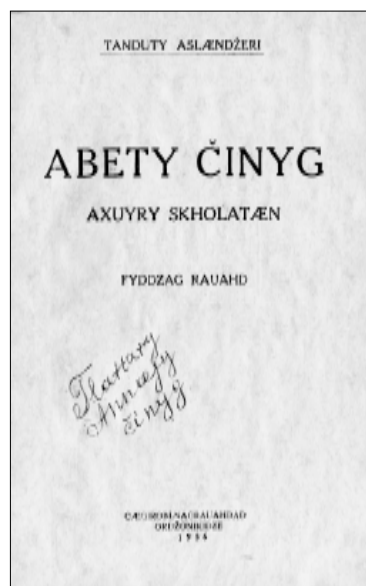
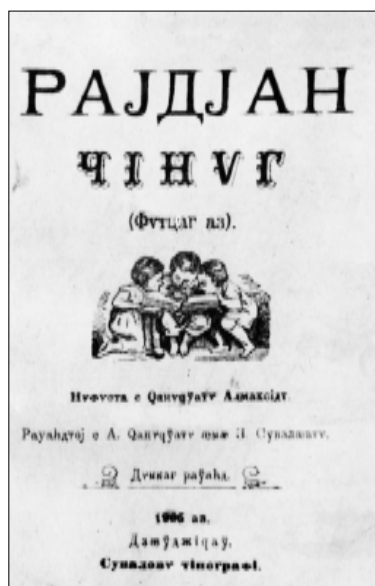
БѢЖЕ ВЪ ПОМОЩЬ МОЮ ВОИМЬ.
И БРАЗУМІ МА ВО ОУЧІНІЕ СІЕ.

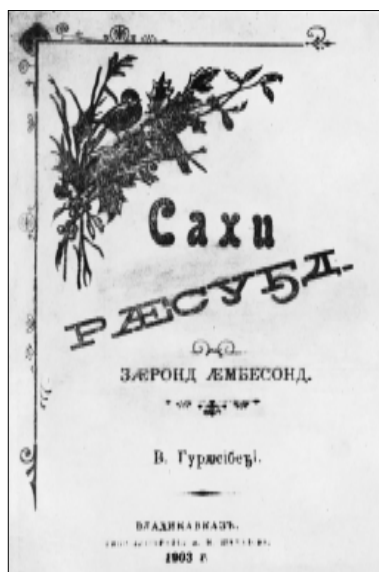
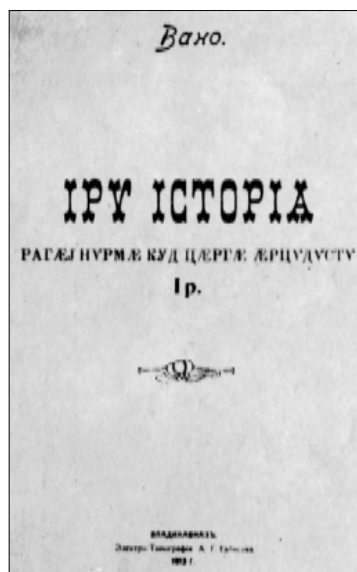
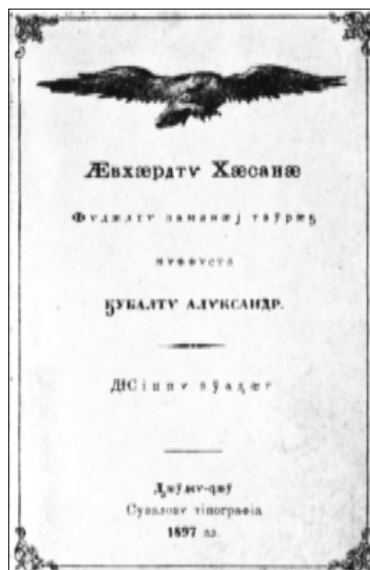
ИРОН АБЕВЕ.

А а, Æ æ, Б б, В в, Г г,
 Ё ё, Ђ ђ, Д д, Ѓ ѓ, Ѕ ѕ,
 Е е, З з, І і, Ј ј, К к,
 Ь ѣ, Q q, Л л, М м, Н н,
 О о, П п, Ы ы, Р р, С с,
 Т т, Ъ ѥ, Ў у, Ў ѱ, Ф ф,
 Х х, Ц ц, Ч ч, Ч ч,
 V v.

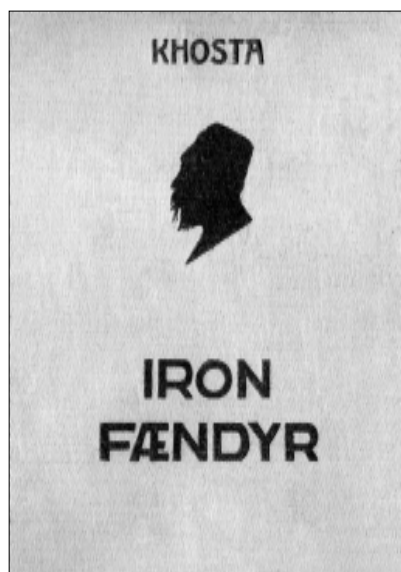
И. Чепиговскийы ирон абетæ.

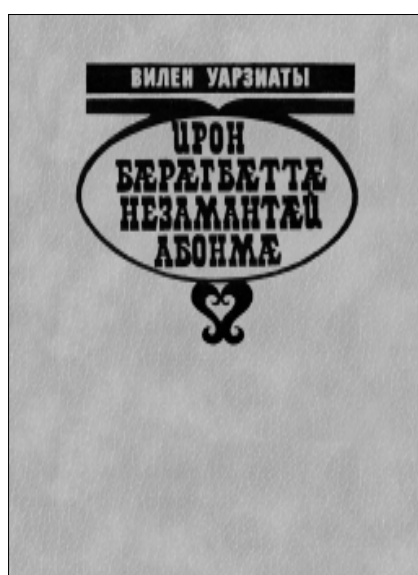
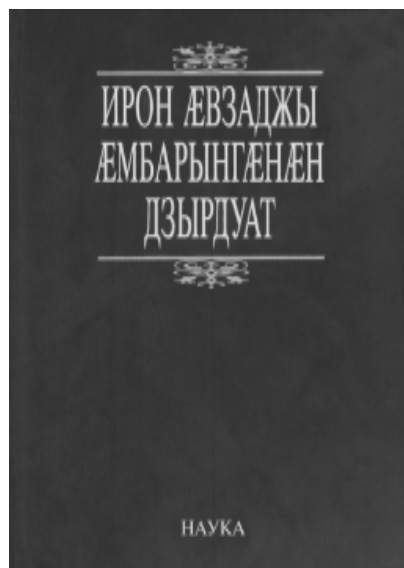
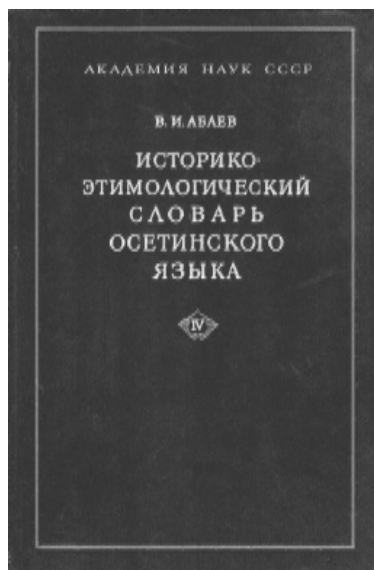

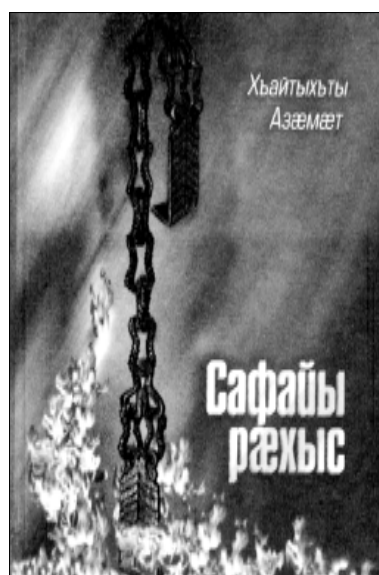
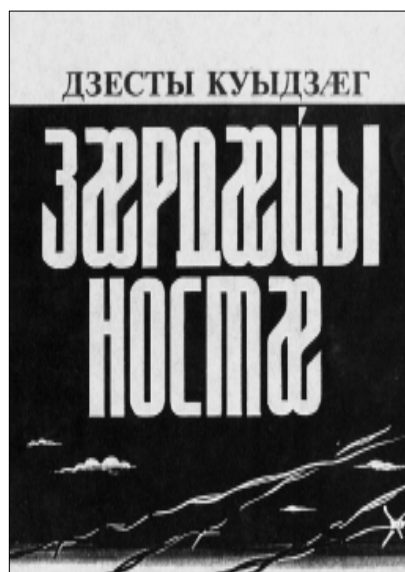
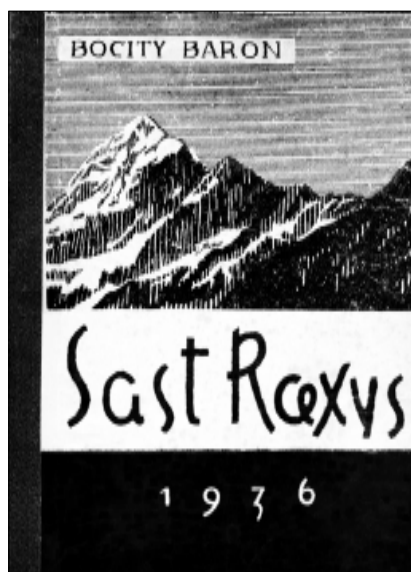

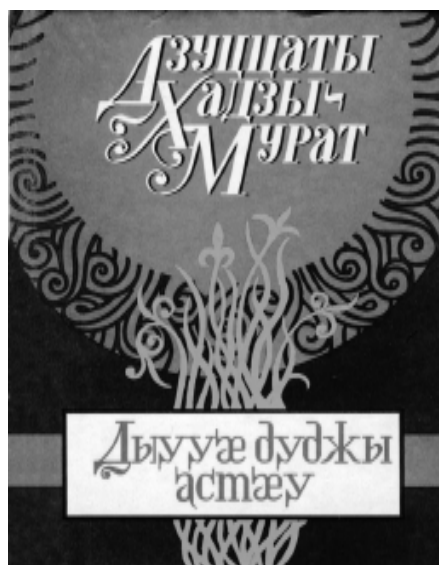
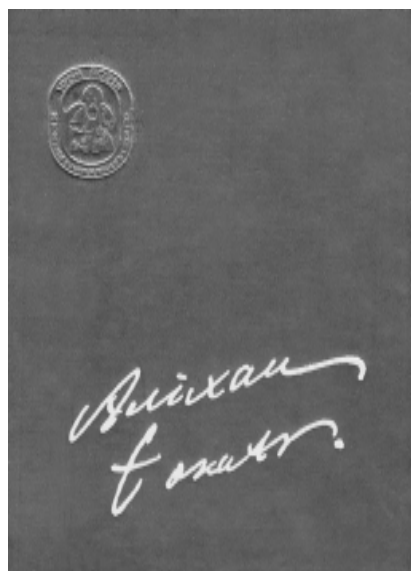

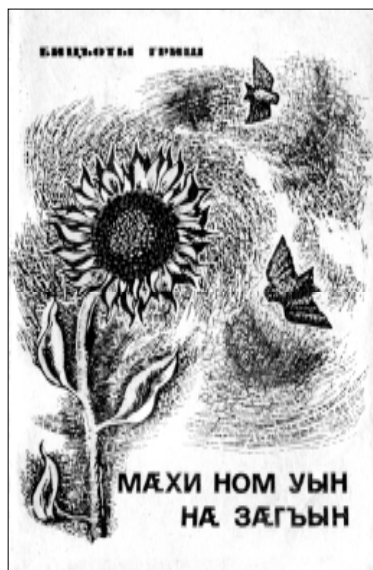

НЕ 'ВЗАГ — НА ФАРН

АЕДАТТАТЫ Виктор

ЦЫБЫР ФИППАИНÆГТÆ

Æвзаджы бæрæгбон... Уый цы у? Дзырд «бæрæгбон» æмбарæм, куыд хъæлдзæг бон. Худгæ дæр, заргæ дæр дзы фæкæнынц, кафгæ дæр, фынгтæ дæр дзы вæййы. Ирон æвзаджы ахуыргæнæгæй базæронд дæн æмæ никуы фехъуыстон, искæцы адæмыхатт се 'взагæн бæрæгбон скодтой, уый. Ау, не 'взаджы уавæр афтæ æнаипп у? Алы бон нæ газетты æмæ журналты фæдисхъæр куы кæнæм, не 'взаг сæфы, зæгъгæ, æмæ уæлдæр хицауадæй куы никæмæ хъары уыцы фæдис! Цымæ фыццагдæр кæй дзыхæй рацыд «Æвзаджы бæрæгбон»? Æнæ президентæй нæм фарстатæ чи лыг кæны? Æвзаджы бæрæгбон саразæм, зæгъгæ, уыцы ныхас загътаид, ирон æвзаг кæй нæ хъæуы, ахæм адæймаг. Дзасохы-фырт, уый дæумæ хауы. Исты куы аразай, уæд ыл хъуамæ рагацау бæлвырд ахъуыды кæнай — куыд уыдзæн, цы уыдзæн? Цы рауади нæ ирон æвзаджы бæрæгбонæй? Зæгъæн и — ницы! Нæ хицауад, нæ парламент фарст куы сæвæриккой: ирон æвзаг цы уавæры ис? Æз бафæрсин уæд: «Чи у бæрнон нæ ирон æвзаг бахъахъхъæныны тыххæй? Орфографион æмæ терминологон къамистæ нæм цæуылнæ ис? Нæ растфыссынады æгъдæуттæ цæмæн хæлынц? Иу хуызæн дзырд уат нæм цæуылнæ ис?»

1989 азы чиныгуадзæн «Ир» рауагъта Гуытъиаты Хъазыбеджы арæзт «Нарты каджытæ». Дзырдтæ «дыккаг», «æртыккаг» дзы фыст цæуынц «дыггаг», «æртыггаг». Мæнмæ дæр ацы дзырдтæ дыгай «г»-тимæ фыссын растдæр кæсы, фæлæ сæм раздæр хъуамæ орфографион къамис æркаса, стæй дзырд уатты дæр хъуамæ афтæ фыст уой. Ахуыргæнджытæ, скъоладзаутæ кæсынц ацы чыныг, æмæ сæ, зæгъæм, кæцыдæр къласы скъоладзаутæ сæ диктанты кæнæ нывæцæны ныффыстой дыууæ хуызы. Уæд цы кæнгæ у ахуыргæнæгæн? Хъазыбег йæ «Нарты каджыты» бирæ дзырдтæ ныффыста йæхирдыгонау,

æмæ сын хъуамæ чи раиртасид сæ раст, йе сæ галиу? Орфогра-
фион къамис. Æмæ кæм ис ахæм къамис?

Бирæ дзуринагтæ и не 'взаджы тыххæй. Фæлæ чи у бæрнон, кæимæ ныхас кæнæм? «Рæстдзинад»-ы арæх фыстæуы алыхуы-
зон фæндæттæ, фæлæ сын дзуапп нæ хъусæм. Нафи йæ хъуы-
ды загъта: не скъолаты æппæт предметтæ дæр ахуыр кæнæм
иронау. Кусæндæтты, дуканиты бацæуæнты, стæй уынгты
нæмттæ дæр иронау фыссæм, зæгъгæ, ахæм фæндæттæ дæр иу
æмæ дыууæ хатты нæ бахастам. Уыдæттæ дæр хицауадмæ нæ
фехъуыстысты. Дзæуджыхъæуы сæйраг уынджы иунæг дука-
нийыл уыди фыст «Ирон чиныг». Уымæн дæр йæ хъуыддаг
цæмæ 'рцыд, уый фæдтам. Ахæм хъуыды мæм сæвзæры: «Чи
стæм? Цы адæмы хъæд стæм?» Хъуамæ адæймаг фыццагдæр
йæхи уарза. Дунейы ахуыргонддæр лæгты ныхæстæ та нæ
зæрдыл æрлæууын кæнæм: «Учить кого-либо иностранному
языку, прежде чем овладеть родным языком, это то же самое,
как если бы кто-либо вздумал учить своего сына ездить вер-
хом ранее, чем научиться ходить» (Ян Амос Коменский); «Ирон
æвзагæн йæ бынат фыццаджы-фыццаг бинонты æхсæн ис, æмæ
йæм уым фаг æргом куы нал здахæм, уæд уый фæдисы хабар
у» (Абайты Вассо).

Сывæллонæн йæ фыццаг скъола йæ къона у. Цы уыны
æмæ цы хъусы, фыццагдæр уыдон æрбайсы йæхимæ. Бирæ
бинонтæ сабиты хъомыл кæнын зонгæ дæр нæ кæнынц. Фыр-
уарзтæй сæ къулбадæг ахуыр скæнынц, кусынырдæм сæ
не здахынц. Скъоламæ фыццаг хатт цы сывæллæттæ 'рбацæ-
уынц, уыдон алыхуызæттæ вæййынц: иутæ — æмбаргæ,
ахуыргæнæгмæ хъусынц зæрдиагæй, иннæтæ къултæм, цармæ
ракæс-бакæс байдайынц, чи та æрдæгфынæйæ фæбады, хъу-
сын нæ сахуыр. Уымæ гæсгæ ныййарджытæн сарæзтон чи-
ныг: «Нæ алыварс дуне нывты хуызы». Къухфыстæй йæ
равдыстон уæды министр Чъерджийы-фыртмæ. Къухæй дæр
æм нæ бавнæлдта, кæсгæ дæр æм не 'ркодта, йæ хæдивæг
Тотры-фыртмæ йæ радта. Уымæн йæ дзуапп уыд ахæм:
«Бæззы, фæлæ йæ нæ бон нæу рауадзын». Мамсыраты Тай-
муразы руаджы мыхуыры рацыд ацы чиныг, æмæ йыл адæм
фæхæлоф кодтой — сæ зæрдæмæ фæцыд. Ахæм зæгъджытæ
дæр уыдис: «Ацы чиныг хъуамæ алы ирон хæдзары дæр
уа».

Цыбыр хатдзæгтæ:

1. Ирон æвзагæн бæрæгбон аразын у хи сайæн. Афтæ уайы, цыма нæм алцы дæр хорз у æмæ цин кæнæм.

2. Нæ уæлдæр хицауад! Мамсыраты Таймураз! Курæм æмæ нын сбæрæг кæн бæрнон лæгтæ, не 'взаджы тыххæй фарстытæн бæлвырд дзуаппытæ райсæн кæмæй уа.

3. Кусын райдайæнт орфографион æмæ терминологон къамистæ.

4. Министрад æмæ районы ахуыры хайæдтæ фæтыхджындæр кæнæнт ирон æвзаг æмæ литературæйы урокты хъæдмæ æркæсыны куыст — уроктæн сæ хæрзхъæддзинад хъуамæ уа нывыл.

Ацы æрмæг æрвитын нæ республикæйы Сæргълаууæг Мамсыраты Таймуразмæ дæр.

ХЪУЫДЫТÆ ÆВЗАДЖЫ ТЫХХÆЙ

* * *

Æвзаг рохуаты куы баззайы, йæ кад дæлæмæ куы 'рхауы, рагон кæй у, уыцы сæрыстыр æнкъарæнæй куы фæцух вæййы, уæд ног уавæрты иттæг тагъд ивын байдайы, йе та бынтон фесæфы.

* * *

Хицæуттæ тынг хорз æмбарынц, æвзаг цы у, уый — сæхи пайдайæн, ай-гъай. Алыхуызон æрмæгимæ зындæр архайæн у, иухуызон цы у, уымæ та уæлдай фыдæбон нæй, стæй дæ куыд фæнда, афтæ йын йæ рохтыл хæц.

Дж. Р. Р. Толкин

* * *

Ме 'взаджы арæнтæ сты мæ дунейы арæнтæ.

Людвиг Витгенштейн

* * *

Æвзæгтæ сты, адæмты кæрæдзийæ чи хицæн кæны, ахæм миннуджытæ. Уæвгæ адæм адæм, уæд свæййынц, сæхи 'взагыл дзырын куы райдайынц; иугæр æвзæгтæ куы фесæфынц, уæд адæмтæ дæр фесæфынц, кæнæ та æндæр адæмтæ свæййынц. Афтæ рауайы, æфхæрд куы феййафынц, тыхмитæ сын куы фæчындæуы, уæд.

*Тоумас Саймундсон,
исландиаг сауджын, æхсæны кусæг*

* * *

Адæм базар æмæ бизнес кæнынæй адæм не сты, фæлæ культурæ аразынæй. Æрмæстдæр культурæйæн ис æнусы цард. Æндæр ницæмæн.

Дмитри Лихачев

* * *

Адæм цас къаддæр уой, уыйбæрц фылдæр æфхæрд æййа-
фынц.

* * *

Стыр адæм уал фыццаг гыццыл адæмты йæ дæлбар скæны,
уый фæстæ бамбары: йæ туг æндæрты тугимæ кæй сæмхæццæ,
уый йын æвдадзы хос фæци — фæхъæздыгдæр æй кодта, цыдæр
æвæджиау кæлæнгæнæг тых дзы бауагъта.

*Реет Куду,
эстойнаг фыссæг*

* * *

Æвзаг! Комкоммæ уый рæзтæн бахъуыдысты адæмы
ахадгæдæр тыхтæ. Нæ дунейы суанг лыстæг тыхалджытæ æмæ
æрдуты онг æвзаг алцæмæн дæр радта нæмттæ, зæгъæн ис, ра-
удæгас сæ кодта. Æмæ уыцы дунейау у фæрнджын, йæ æфтауц-
уæттæ сты æвидийгæ, уæле исгæ, бынæй ахадгæ. Уыцы дунейау
æвзаг дæр у арф, æмбæхсы бирæ сусæгтæ. Уыцы дунейау у
æнæкæрон æмæ Хуыцауæн æхцон, уарзон.

* * *

Хуыцауы фæстæ æвзаг зæххыл у фыццагдæр аразæг. Раздæр
æвзаг, стæй та — хъуыды. Раздæр хъуыды, стæй та хъуыддаг.

Борис Евсеев

ИУ ÆМБИСОНДЫ ФÆДЫЛ

«Лæг æмæ ус — фæрæтхæдæй барст». Афтæ арæх фехъусæн ис, лæг æмæ ус сæ зонд æмæ удыхæды миниуджытæй кæрæдзи хуызæн сты зæгъынмæ куы фæхъавынц, уæд. Цымæ нæ фыдæлтæ дæр афтæ дзырдтой, искæй тыххæй-иу ахæм хатдзæгмæ куы 'рцыдысты, уæд? Стæй кæд афтæ дзырдтой, уæд уый куыд æмбаргæ у: фæрæтхæдæй сын сæ дæргъ æви сæ уæрх барын хъæуы? Æмæ æрмæст фæрæтхæдæй та цæмæн? Æндæр ницы барæн ссарæн уыд, зæгъæм, цыфæнды хæдзарыдзаума кæнæ рагон дæргъбарæнтæ: улынг, адли, аршин æмæ æндæртæ?

Бирæ азты размæ мæ ацы хъуыдытыл бафтыдта Джызæлы каджындæр æмæ æгъдауджындæр хистæртæй иу, зæрондæй дæр бæрзонд, саджы фисынтыл амады хуызæн — Моргуаты Садто. Фæскуывд Дзæуджыхъæуæй Джызæлмæ цæугæйæ автобусмæ куы бахызтæн, уæд æппæты фыццаг цæст ацахста Садтойы, уымæн æмæ бадгæйæ дæр иннæ адæмæй бирæ бæрзонддæр уыд. Йæ хорз бинойнагæй æнæхай фæци æмæ ныр, сыгъдæгдзинадыл æнувыд уæвгæйæ, алы къуыри дæр абанамæ фæцæуы Дзæуджыхъæумæ. Йæ фарсмæ ничи бадт — автобусы чи цыд, уыдон, нæлгоймагæй-сылгоймагæй, уыдысты кæстæртæ, ахуырæй кæнæ куыстæй чи здæхт, ахæмтæ, æмæ бирæтæ æфсæрмы кодтой ахæм уæздан хистæры фарсмæ æрбадын. Цæуджытæй йæ хуыздæр чи зыдта, уыдонæн та зындгонд уыд, æнæфæразгæ кæй у, уый æмæ йæ сæ зæрды батыхсын кæнын нæ уыд.

Мæн автобусмæ бахизгæ куы федта, уæд мæм мæ номæй сдзырдта, мæ фарсмæ сбад, зæгъгæ. Æвæццæгæн ын æхсызгон уыд, йæ ныхæстæм ын бæлвырд чи хъусдзæн, ахæм дзырдæмбал кæй фæзынд, уый. Амæй размæ дæр-иу афтæ уыд: уый — аив дзургæ, раст цыма йæ зæгъинагтæ чиныджы каст, уый хуызæн, æз та — хъусгæ.

Ацы хатт йæ дзуринагтæ уыдысты, 1937-æм æмтæры азты хицауад адæмæн цы тых-тухитæ бавзарын кодта, æнæхъуаджы сæ йæ хъæуккæгтимæ кулак куыд скодтой æмæ, дымгæ æлдар кæмæн у, уыцы Казахстаны æдзæрæг быдырты сæ æнæхицау фосы калд куыд акодтой, уым цы хъызæмæрттæ æвзæрстой, мæ хæстæгимæ кæрæдзийæн ныфсæнцой куыд уыдысты, уый тыххæй. Сæйрагдæр та — уыцы фыдæвзæрæнты адæмæй чи цы уыд, уый тагъд кæй рабæрæг. Тынгдæр дзырдта, ахæм фыдрæстæджы дæр йæхи хорзæй чи равдыста, ирон æфсарм, фыдæлтæй фарн æмæ лæгдзинад фæцудын чи нæ бауагъта, уыдон тыххæй. Бирæ хорз ныхæстæ фæкодта Гуыдиаты Хаджумары тыххæй æмæ ма кæронбæттæны бафтыдта: «Йæ бинойнаг Вера дæр йæхи хуызæн уыд, мæнæ куыд фæзæгъынц, лæг æмæ ус фæрæтхæдæй — барст, зæгъгæ, уыйау». Уæдмæ мæнæн автобусæй ахизынафон уыд æмæ ма йæ афарстон, ацы ныхас цы амонь, уымæй. Садто мын дзуапп раттыны бæсты афтæ: «Дæхæдæг ыл ахъуыды кæн æмæ йæ кæд нæ базонай, уæд дын æй иннæ хатт радзурдзынæн».

Бинонтæй хæдзары никæй байæфтон. Рæстæг ма уыд æмæ картоф къахыныл æрлæууыдтæн. Фæззыгон сатæг бон, сыгъдæг уæлдæф, зæхх фæлмæн, картоф бирæйæ хауы, зæрдæ дзы рухс кæны. Фадат ис Садтойы ныхæстыл ахъуыды кæнынæн дæр. Мæ къухы бел уыд æмæ уымæй райдыдтон. Уый хонынц раст бел, цыргъфындз, йæ нысан — зæхх къахын. Ис, йæ фындз цæхгæр лыг кæмæн у, ахæм æвгæнæн бел — къæдзбел. Хæстон гыццыл белæй фæстæмæ иннæтæн сæ хъустæ сты æмхуызон фæтæн. Уæдæ сæ хъæдты дæргъ дæр кæрæдзийæ цæхгæр нæ хицæн кæны. Афтæ — рувæнтæ æмæ халамæрзæнтæ дæр. Сагæйттæ кæд сæ конд æмæ нысанмæ гæсгæ сты æртæкъухонтæ, цыппаркъухонтæ, куырисамайæнтæ, зæхккъахæнтæ, уæддæр сæ хъустæ сты иухуызон уæрæх.

Цæвиттон, уыцы бон ницы хатдзæгмæ æрцыдтæн. Фæстæдæр фæрæт барстон дзæбугимæ дæр. Дзæбугтæ сæ уæз, сæ конд æмæ нысанмæ гæсгæ иннæ кусæнгæрзтæй бирæ алыхуызондæр сты. Фæлæ дзæбуг фæрæты бирæ цæмæйдæрты не 'ййафы: æрвылбонь кусæнгæргæз нæу æмæ нæ уыд, бахъæуы æрмæст исты хойынæн, уымæй уæлдай ма, фæрæт куы фæзынд, уæд дзæбугæн йæ кой дæр нæма уыд. Дурæй конд фæрæт фæзынди рагон неолиты. Æрхуы хæдхæд фæрæттæ та — энеолиты дуджы.

Фæстæдæр рапарахат сты æфсæйнаг фæрæттæ. Сæ равзæрд баст у зæххы куыстæн фæзуæттæ суæгъд кæныны охыл хъæд цæгъдынмæ. Рагон Уырысы уыди уæззау фæрæттæ нарæг комимæ хъæд цæгъдынæн, фæтæнкомджынтæ амайынæн æмæ хæстон фæрæттæ дæргъæццон кæнæ æрдæгдымбыл комимæ. Ныртæккæйы фæрæттæ фæзындысты 17-æм æнусы райдайæны.

Куыд уынæм, афтæмæй фæрæт, иннæ кусæнгæрзтимæ абаргæйæ, у æппæты рагондæр, æмæ нæ фыдæлтæ се'ргом куыстырдæм куы аздæхтой, уæдæй абонмæ æмдзу кæны адæймагимæ йæ æрвылбоны архайды.

Зæхкусæгæн ницы куыст кæнæн уыд æнæ фæрæтæй. Æрæджы дæр ма, адæм артæн сугæй куы пайда кодтой, уæд сугдоны къодахыл сæрыстыр хуызы сагъд уыд сугсæттæн фæрæт æмæ адæймаджы къухы уыд æнæсцухæй. Уый уыди, хæдзары цы фæрæттæй пайда кæнынц, уыдонæн се'ппæты уæззаудæр, ставд фидар хъæдимæ. Уымæн ма ис æмбал — къодахфадæн фæрæт (уырыссагау — колун), цуркарæзт бæзджын комимæ, цæмæй хъæд фадгæйæ сæдзгæ ма кæна. Хъæддзауы фæрæт уыди сугсæттæн фæрæтæй къаннæгдæр, рогдæр æмæ цыргъдæр, йæ хъæд сугсæттæны хъæдæй даргъдæр, бæлас калгæйæ бавналынмæ арæхстджындæр цæмæй уа, уый тыххæй. Хъæдмæ цæугæйæ ма пайда кодтой цъалдыйæ — цъыхырыцæгъдæн (пыхсцæгъдæн) фæрæтæй. У цыбыр фæтæн карды хуызæн, йæ бырынкъ бынмæ таст, уый кæрон та — къоригонд, цæмæй фæрæты ком дуртæм ма хæццæ кæна. Йæ хъæд фидаргонд у æхсырфы хæцæны хуызæн.

Хъæддæсныйы фæрæттæ сæ нысанмæ гæсгæ сты цалдæр хуызы. Арæхдæр пайда кæнынц цыбырхъæдджын амайæн фæрæтæй. Уый арæх баивы дзæбуджы дæр. Уымæ хæстæг лæууы хъайвантæ æмæ стъарапилтæ амайæн наджахи кæнæ рацъон фæрæт. Йæ хъус иннæ фæрæттæй — нарæгдæр æмæ дæргъæццондæр, йæ фæрстæ комæй цæгатмæ — æмхуызон æмвæз тъæпæн, уый фадат дæтты амайгæйæ хæрз тæнæг æхсныфтæ уадзынæн. Ис ын даргъ хъæд, арæзт у хъусмæ гæсгæ, кусгæйæ къухты нæ зилы, иннæ фæрæттæй у бирæ рæстдзæвиндæр, амайы растдæр æмæ лæгъздæр.

Нæ фыдæлтæн сæ сæйраг уæзласæнтæ уыдысты галтæ, фæстæдæр та — бæхтæ дæр. Уыдонæй кодтой хуым, æфснайдтой хор, хос, ластой суг, аразæн æрмæг, цыдысты дард балцы

хъуыддаджы фæдыл. Галтæ æмæ бæхтæ ифтыгъд цыдысты хъæдын дзоныгъты æмæ уæрдæтты. Галтæй кусгæйæ æфсондз, стивдз æмæ тæбынгтæ — хъæдæй конд, суанг ма тæбынгбостæ дæр арæх уыдысты уæрдæхæй; рæтæнæгъдтæ дæр дзоныгъмæ бæрзуис уæрдæхтæй баст. Уыдон кусгæйæ, стæй балцы цаугæйæ арæх састысты, æмæ сæ цалцæг кæнынаен æнæмæнг хъуыди фæрæт. Канд уым нæ, фæлæ хъæууон хæдзарады ахæм быдырон куыст нæй, фæрæты сæр кæм нæ бахъæуа. Æмæ уæд агургæ æмæ æнæ аргæ вæййы джидæ фæрæт. Уыдон сты амайæн фæрæтæй рогадæр æмæ æнцондæр дарæн, фæлæ сæ асмæ (уæзмæ) гæсгæ дих кæнынц цалдæр хуызыл — ис дзы бынтон къаннæджытæ. Сæ хъæдтæ дæр не сты иухуызон асæй дæр, сæ нысанмæ гæсгæ дæр. Зæгъæм, цæмæй кусгæйæ къухтæ хыгдард ма цæуой, уый тыххæй уистæ, михтæ æмæ хъæдуры хъилтæ кæнæн джидæйæн йæ хъæд вæййы даргъдæр.

Фæрæт канд кусæнгарз нæу. Рагзаманты æфсад ифтонг уыдысты хæстон фæрæттæй. Фæстæдæр ахæм фæрæт ивд æрцыд æхсаргардæй. Уымæн дæр йæ хæстон миниуæг фæрæтæй ист уыд: йæ уæззаудæр хай — бырынчъырдыгæй.

Ис, хæринаггæнджытæ дзидзайы куыст кæмæй кæнынц, стæй медицинæйы кæмæй пайда кæнынц, ахæм сæрмагонд фæрæттæ æмæ цуаноны фæрæт. Ныртæккæйы фæрæттæй æппæты уæззаудæр у, дзидза уæй кæнгæйæ дуканиты кæмæй пайда кæнынц, уый.

Куыд уынæм, афтæмæй фæрæт у æппæты ахсджиагдæр æмæ, йæ нысанмæ гæсгæ, вазыгджындæр кусæнгарз. Иннæ кусæнгарзтæй арæхдæр æмбæлы адамон сфæлдыстады дæр: «Хорз ус ракурын кæй фæнды, уый Чъребамаæ рацæуæд, йæ нæджахи — йæ фæсрон», «Саг фæрæтмæ æрцыди», «Йæ ныхас фæрæтæй карсты хуызæн», «Фæрæтдзæгъдæн кæны» æмæ а.д.

Ахæм хатдзæгмæ куы 'рцыдтæн, уæд Садтойыл амбæлыны фадат нал фæци æмæ ма йæ кæмæн радзырдтаин? Ныр æй журналкæсджыты тæрхонмæ хæссын. Ныхас цы фарстайыл цæуы, уый мæнæй хуыздæр ничи зоны, зæгъгæ, ахæм хъуыды мæ фæсонæрхæджы дæр нæй. Чи мæ сраст кæна, уымæн та йæ царæнбонтæ бирæ!

АХУЫРТÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбег

ФАКУЛЬТАТИВОН АХУЫРТÆ «НАРТЫ КАДДЖЫТÆЙ»¹

(Цикл «Уырымæг æмæ Сатана»)

10 скъоладзау. Реферат «Уырымæг — домбай хæстон æмæ дзырddзæугæ раздзог».

Уырымæг — Нарты каджыты хъæбатыр, Хæмыцы æфсымæр. Уырымæджы фыд уыдис Æхсæртæг, йæ мад — Дзерассæ. Уырымæг куы рахъомыл, уæд ракуырда Алæгаты мыггагæй рæсугъд чызджы — Йелдайы. Тагъд рæстæджы райрæзти Уырымæджы хо Сатана æмæ сфæнд кодта Уырымæгмæ чынды ацæуын. Уырымæг æмæ Сатанайæн райгуырдыс 17 фырты. 16 дзы фæмард сты Уырымæджы къухæй. Æвддæсæм фырты радтой Донбеттырæн, цæмæй йæ схъомыл кæна, уый тыххæй. Фæлæ уый дæр мард æрцыдыс Уырымæджы къухæй.

Уырымæг Нартæн у разамонæг, сæ хистæр, сæ хуыздæртæй иу, Нарты фынгтæн се 'гъдаугæнæг. Куы бамбæрста, йæ сæрæн нал у, уæд загъта адæмæн: «Нывæрут мæ чырыны æмæ мæ ныппарут денджызмæ». Бирæ раæ-бакæйы фæстæ йын Нарт сæххæст кодтой йæ фæндон. Денджызы былыл æлдары æххуырстытæ ссардтой уыцы чырын.

Уырымæг загъта æлдарæн, куы, дам мæ ауадзай, уæд дын бафиддзынæн сæдæ сæдæ иусион галтæ, сæдæ сæдæ дысионтæ, сæдæ сæдæ æртысионтæ, сæдæ сæдæ цыппæрсионтæ, сæдæ сæдæ фæндзсионтæ. Нарт уыцы хабар куы базыдтой, уæд Сатана раритæста, Уырымæг кæй амоны, æлдары ныхмæ уыйбæрц æфсад парвитын. Æмæ Нарты хистæр уæлахизæй æрбаздæхт йæ бæстæм.

Дзанайты Иван (Нигер) фыста Нарты хистæры тыххæй: «Уырымæг — Нарты цытджын хистæр, зонджын, хиуылхæцгæ,

¹ Кæрон. Райдайæн «Мах дуджы» ацы азы 1-аг æмæ 2-аг номырты.

Нарты 'хсән фæлмæн, фæлмаст лæг. Ничи дзы фехъусдзæн зыст ныхас, тызмæг дзырд, сонт дзырд: бирæ чи фæхатт, æнæстæрст къуым кæмæн нал баззад уыцы заманы дунейы, ахæм фенæг лæг; йæ зонд Нарты адæмæн хæлæг чи нæ кæны, Нарт Нарт уой, дæлдæр макæмæй уой тыхæй дæр æмæ æгъдауæй дæр, кадæй дæр æмæ радæй дæр, зæгъгæ, ууыл лæуд чи у; Нарты адæм кæмæ хъусынц — нæлгоймагæй, сылгоймагæй, стыраей, чысылæй, кад кæмæн кæнынц, æгъдау кæмæн дæттынц, ахæм зæронд лæг; хъуыддагыл лæмбынæг чи ахъуыды кæны, сайд кæуыл нæ цæуы, Нартмæ худинаг чи нæ уадзы йæ зонды фæрцы, йæ ном дардыл хъуыст кæмæн у, уыцы Уырымæг; йæ кæрдзындæттоны тыххæй æрдхæрæнæн чи баззад, Нарты кæрæдзимæ æнгом кæныны хъуыддаг йæ зонд æмæ йæ туджы арф бынат кæмæн ахсы, бинонты рæвдауæг, бинонтæм фæлмæн ныхасгæнæг чи у, уыцы Уырымæг; Нарты знæгты ныхмæ фидарæй чи хæцы, Нарты адæмы разæй йæхи уды кой, йæхи бинонты кой чи нæ кæны, уыцы Уырымæг».

Уырымæгæн ис диссаджы бæх Æрфæн, зæххон бæхты фыдæл, зонынджын, адæймагимæ дзурын чи зоны, ахæм. «Хъулон» дæр ма йæ хоны, тохы æмæ стæры у йæ ныфс, йе 'нцой, йæ уынаффæгæнæг. Йæ куыдз Силæм та у, зæххон куыйты мыггаг кæмæй рацыд æмæ сырд кæуыл нæ тых кæны, ахæм.

Уырымæг ирон зарджыты æмæ æмбисæндты дæр у фæзминæг хистæр æмæ зондамонæг. Зарæджы ис ахæм ныхæстæ: «Махæн нæ хистæр Уырымæг у, махæн нæ кæстæр Ацæмæз у». «Дæлæ быдыры гутонджынтæ, Нарты Уырымæг — сæ «гутондар». Ис æмбисæндтæ дæр: «Сæ кувæг Уырымæг», «Нарты Уырымæг æмæ Царциаты Суайау рæдау» æмæ æндæртæ.

11 скъоладзау. Реферат «Сатана — Нарты æфсин, Нарты мад»

Нарты сылгоймагты 'хсән фыццаг бынат ахсы Нарты Уырымæджы ус Сатана. Чи уыд Сатана?

Сатана — уæларвон Уастырджы æмæ Донбеттыры чызг Дзерассæйы (Сасанайы) чызг. Райгуырд зæппадзы Уырымæг æмæ Хæмыцы мард мадæй. Уастырджийы зæрдæмæ Дзерассæ афтæ тынг цыд, æмæ удæгасæй йæ къухы куы нæ бафтыд, уæд ын йæ мардмæ зæппадзмæ бацыд. «Нымæтын ехсæй æрцъыкк ласта Дзерассæйы, æмæ Дзерассæ удæгасæй цы уыд, авд ахæмы хуыздæр фестад, — зæгъы кадæг, — æмæ йæм бацыд. Уый фестæ

та нымæтын ехсæй æрцъыкк ласта Дзерассæйы, æмæ ус фæстæмæ куыд уыд, афтæ фестад».

Афæдз куы рацыд, уæд зæппадзы цурты æрбацæйцыд Нарты фыдбылыз Сырдон. Байхъуыста, æмæ зæппадзæй ссыди сывæллонны кæуын. Уый уыцы хабар ракодта æртæ Нарты Ныхасы. Уырымæг бадти Ныхасы уæле. Фестадис æмæ бацыд зæппадзмæ æмæ дзы рахаста чызг — Сатанайы. Уый мæймæ афæдздзыды цахъхъæн кодта, афæдзмæ та — æртæаздзыды цахъхъæн. Йæ конд, йæ уындæн та æмбал нæ уыди — сызгъæринхил, цæхæрцæст. Сатана ахæм рæсугъд æмæ зонынджын рауади, æмæ талынг æхсæв бон кодта йæ уындæй, йæ ныхас уыд кардæй кæрдагдæр, топпы фатæй растдæр, зыдта хатиаг æмæ цæрæгойты æвзаг дæр. Æмæ йæм зæдты зæрдæтæ дæр æхсайдтой. Йæ рæсугъддынады фæрцы равзæрд Сослан дæр.

Сатана у Уырымæг æмæ Хæмыцæн иу мадæй райгуыргæ хо, уымæй уæлдай ма Уырымæджы ус дæр, стæй Нарты хъæбатыртæ — Сослан æмæ Батырадзы — æнæнийаргæ мад. Уый дуры гуыбынæй райста Сосланы, уый амындæй Нарты лæппутæ Батырадзы расайынг денджызæй, æмæ сæ дыууæйы дæр бахъомыл кæны йæхæдæг.

Сатанайы ном баст у Нарты хъæбатыр хъуыддæгтæн се 'ппæтимæ дæр. Нарты царды нæ уыдис иунæг ахæм хъуыддаг, Сатана фарст кæм нæ цыди. Нарты каджыты нæй ахæм хъæбатыр, зын уавæры уæвгæйæ Сатанайы зондджын уынаффæмæ чи нæ байхъуыста æмæ Сатана кæмæн нæ баххуыс кодта.

Сатана Нартæн бирæ хæрзты бацыд. Æлутон бægæны дæр сын уый æрхъуыды кодта. Куы фæтыхсынц æмæ Уырымæджы зонд дæр куы ницыуал фæкæрды, уæд сæ фæстаг ныфс свæййы Сатана.

Сатанайы номыл ирон адæм сарæзтой бирæ хорз зарджытæ. («Сой», «Сатана», «Æфсин Сатанайы зарæг», «Онай» æмæ æндæртæ).

«Уазæгæн æгъдау раттынмæ Сатанайæ уæлдай нæу», — афтæ фæзæгъынц хорз æфсинæй. Нартыл æххормаг аз куы скодта, уæд Сатана байгом кодта йæ диссаджы къæбицтæ, «иннабонæй иннабонмæ» фæхынцта Нарты адæмы æмæ сæ фервæзын кодта мæлæтæй. «Къуыппыл цæрæг æлдар æмæ Батраз», зæгъгæ, уыцы кадæджы æвдыст цæуы, Сатана Нарты райгуырæн бæстæ знæгтæй куыд фервæзын кодта, уый.

Сатана уыд æнæмæлгæ, растдæр зæгъгæйæ та, цæры, цалынмæ Нарты мыггаг цæра, уæдмæ. Йæ номимæ баст ис бирæ адæмон æмбисæндтæ: «Нарты Уырымæг зæгъ — æмæ цард цæуа, Сатана зæгъ — æмæ бæркад цæуа»; «Хорз æфсин Сатана, Нартæн зонд чи амыдта, йæ дыууадæс къæбицы хæрд æмæ нозтæй дзаг кæмæн уыдысты»; «Се 'нтауæг Сатана, сæ кувæг — Уырымæг»; «Сæ бæгæны Сатанайы фых» æмæ æндæртæ.

12 скъоладзау. Радзырд «Сатанайы фæлгонц Тугъанты Махарбеджы сфæлдыстады»

Сатанайы фæлгонц Тугъанты Махарбег уæлдай арæхстджынæй æвдисы Нарты куывды — Уырымæг Сатанайæ ахицæнны куы ныллæуыди, уæд Сатана йæхæдæг цы куывд сарæзта, уым.

1926 азы ныффыста Махарбег йæ ныв «Нарты куывд». Фæкуыста йыл къорд азы. Ныв кæнынмæ куы бавнæлдта, уæд йæ размæ æрæвæрдта сæйраг хæс: нывы геройты адæмы 'хсæн ссарын. Йæ уацы «Куыд куыстон Нарты каджыты нывтыл» фыссы: Уырысы нывгæныны хуыздæр дæснытæ: Иванов, Репин, Суриков, Васнецов æмæ æндæрты нывтыл кусыны метод мын тынг феххуыс ис. Мæ дарддæры куыстæн æз радтон Нарты сæйрагдæр геройты нывтæ, суанг Уырымæгæй Батрадзмæ. Архайдтон, цæмæй равдыстаин Нарты типтæ. Типтæ равдисыныл архайдтон, Нарты таурæгъты сæ адæм куыд æвдыстой, афтæ. («Мах Дуг», 1949, №7, 41 ф.).

Уырымæг нывы æвдыст цæуы урс зачъетимæ, уæнгты кондæй та — æрыгон лæппуйау.

Куывды Сатана хæрз аивæй лæууы адæмы астæу. Йæ къухы — бæгæныйы къус, адæммæ кæсы хъæлдзæгæй, уазæгуарзон цæстæнгасæй. Йæ разы — тымбыл фынг, алы хæрд æмæ нозтæй йедзаг.

Тæккæ зынгæдæр бынаты уынæм Уырымæджы. Куывды адæмæн разамынд дæтты. Фынджы фарсмæ бады дыууæ зæронд лæджы. Иу дзы хæцы къусыл æмæ, æвæццæгæн, кувы. Адæм æм ныхъхъуыстой. Йæ фарсмæ цы куырм зæронд лæг бады, ууыл хæцы æндæр зæронд лæг. Иу æрыгон лæппу, Сатанамæ æнахуыр кæстытæгæнгæ, куырмы æрбахоны. Ацы ран нывгæнæг æвæджиауы хорз равдыста Нарты æгъдау: куывдмæ адæмы се 'ппæты хонын стырæй — чысылæй, йæ бон æрцæуын кæмæн

нау, уыдонæн хæйттæ сæ хæдзæрттæм æрвитын. Уыцы æгъдау ирон адæммæ абон дæр ис.

Хорз æвдыст æрцыдысты адæмы хæлдзæгдзинад, фысымтæ рæдау æмæ уазæгуарзон кæй сты, фынгты бærкадæн ныккæнæн кæй нæй, уыдæттæ.

13 скъоладзау. Реферат «Ном «Уырымæг» цы амонь?»

Мæ рефераты æз ратдзынæн дзуапп ахæм фарстæн: «Цымæ кæцæй равзæрд ном *Уырымæг* æмæ цы амонь?»

Агънаты Æхсар йæ чиныг «Иуæй-иу дзырдты равзæрд»-ы (Дзæуджыхъæу, 1993) фыссы: «Ацы ном дыгур дзурынц дыууæ хуызы: *Урузмæг* æмæ *Орæзмæг*.

Рагон ирон æмæ ирайнаг ном у *Уырымæг*. Номы бындурый ис *уæраз*. Афтæ нæ рагон фыдæлтæ хуыдтой хæддаг хуы. Рагон ирайнаг æвзаджы уыд дзырд *уараза*, амыдта нæл хуы. Ахуыргæндтæ куыд сбæлвырд кодтой, афтæмæй нæ рагон фыдæлтæ скифтæ, сæрмæттæ æмæ алантæ хуытæ нæ дардтой, фæлæ цуан кæнын уарзтой сагтыл æмæ хæддаг хуытыл. Афтæ фыста уырыссаг ахуыргонд А.П.Смирнов йæ чиныг «Скифы»-йы. Дыгурон æвзаг бахъахъхæдта ном «*Уырымæг*»-ы рагон ирайнаг фонетикон хуыз, æмæ йæ ныр дæр ма дзурынц *Орæзмæг*. Ацы ном дыгурæй айстой балхъар, хъæрæсæ, кæсæг æмæ иннæ адæмтæ. Уыцы 'взæгты хъуысы *Орузмæг*, *Озырмæг*, *Озермæг*, *Озермеш*, *Урузмес*. Дзурынц æй æндæр фонетикон хуызты дæр. Рагон ариаг æвзагæй хæддаг хуыйы ном *орас* бацыди финаг-угораг æвзæгтыл дзурæг адæмтæм дæр».

Æндæр хуызы æвзары ацы ном зындгонд англисаг профессор Г. Бейли. Ном *Уырымæг* уый иртасы рагон ирайнаг дзырд *ava* — *razmaka*-йæ амонь «предводитель», иннæты размæ чи хоны, ахæм. (Bailey H. W. Ossetic (Nartæ) // Traditions of Heroic and Epic Poetry. London, 1980, 289).

14 скъоладзау. Радзырд «Зындгонд æвзагиртасджытæ ном «Сатана»-йы тыххæй»

Сатана. Ахæм сылгоймаджы ном ис æндæр кавказæг адæмтæм дæр. Кæсгæттæ йæ дзурынц *Сатаней* æмæ *Сатане*, балхъар — *Сатанай*, *Сатаной*, абадзехтæ — *Сатаней*, цæцæйнагтæ — *Сели-Сата*, *Сатай-хан*, черкестæ та — *Сетеней*.

Ном цы амонь, уый абон дæр æвзагиртасджытæ нæма рабæрæг кодтой. Абайты Вассо йæ уацы «О собственных именах нартовского эпоса»-йы (фыст æрцыд 1935 азы) ном «*Сатана*» хæстæг

кæны таурæгъон алайнаг сылгоймаг — паддзах *Сатиник-ы* номмæ. Мовсес Хоренаци йæ «Сомихы истори»-йы радзырдта таурæгъ *Сатиник* æмæ сомихаг паддзах Арташесы тыххæй.

Вассойы хъуыдымæ разы у зындгонд францаг иртасæг Жорж Дюмезиль дæр (*Legendes sur les Nartes*, 167-178).

Сатана алайнаг ном кæй у, уый æппындæр дызæрдыггаг нæу.

Сатанайы дыккаг ном каджыты дыгурон вариантты — *Æxsijnæ*, иронау та *Æфсин*. *Æxsiynæ* лæууы ном *Сатанайы* размæ куыд *эпитет*. Цы амоны *Æxsijnæ*, уый æппæт адæм дæр зонныц: «госпожа» (иронау «æxsin», дыгурунау «æxsijnæ, æxsinæ»).

Факультативон ахуырты кæрон скъоладзауты æхсæн къласы арæст æрцыд викторинæ: «Цы зоныс бæгæныйы тыххæй?» Дæлдæр дæттæм викторинайы æрмæг (фарстытæ æмæ дзуаппытæ).

Викторинæ «Цы зоныс бæгæныйы тыххæй?»

1) Цы у бæгæны? Кæд фæзынди бæгæны зæххыл? (Бæгæны у хор æмæ хуымæллæгæй конд лæмæгъ нуазинаг. Ахуыргæндтæ куыд зæгъынц, афтæмæй йæ кар баргæ у мингай азтæй, арахъхъ æмæ водкæ та фæзындысты цалдæр æнусы размæ. Рагон Шумер, Вавилон, Египет, Урарту, æндæр паддзахæдты цæрджытæ хорз зыдтой бæгæныйы рæсугъд æмæ тар хуызтæ æмæ сæ адджынæн нуæзтой. Фараонты заманы фынккалгæ нуазинаджы сфæлдисæгыл нымадтой мæрдтыбæсты æмæ бæркады бардуаг Осирисы. Ирайнаг адæмты рагондæр чиныг «Авестæ»-мæ гæстæ йæ æрхъуыды кодта фыццаг зæххон адæймаг Йима, финаг эпосы та баст у номдзыд хъæбатыр Калевимæ).

2) Скифтæ æмæ сæрмæттæ зыдтой бæгæны? (Æппæты раздæр бæгæны чи базыдта, уыцы адæмты æхсæн уыдысты нæ рагфыдæлтæ дæр. Скифаг æмæ сæрмæттаг обæутты археологтæ ссардтой дыхъусыг æрхуы цæдджинагтæ, стæй æлыгæй конд бæгæнынуазæн кæхцытæ. Дыууæ æмæ æрдæг мин азы размæ скифаг цæдджинагты тыххæй фыста «историйы фыд» Геродот. Нæ эрæйы агъоммæ 1-æм æнусы чи царди, уыцы ромаг поэт Вергилийы æмдзæвгæты та бакæсæн ис, скифтæ хорз зонгæ кæй уыдысты, сæны бæркад сын чи тардта, ахæм æнхъизгæ нуазинагтимæ. Ромæгтæ сæхæдæг тынг уарзтой сæн, бæгæны та нымадтой скифтæ æмæ гермайнæгты нозтыл.

3) Цы у æлутон? Куыд æй æхсыстой нæ фыдæлтæ? (Бæгæныйы бæрæг хицæн хуыз нæ рагфыдæлтæ хуыдтой æлутон. Уый тыххæй фыссы Цогойты Валодя, историон наукаеты кандидат: «Хистæртæй куыд æрыхъуыстон, афтæмæй ма æлутон 19-æм æнусы дæр æхсыстой Ирыстоны иуæй-иу хæххон хъæуты. Фыс-иу аргæвстой, ныссыгдæг кодтой, стæй йæ æд дымæг æнæхъанæй фыхтой бæгæныйы, цалынмæ дзидза стджытæй ахицæн, уæдмæ. Цæдджинаджы ма æвæрдтой цыдæр кæрдæджытæ, зайæгойты уидæгтæ æмæ æбæрæг буаргæдтæ. Бæзджын нуазинаджы миниуджытæ уыйбæрц диссаг уыдысты, æмæ фæстагмæ æлутоны нымайын райдыдтой æмбисонды хосыл, адæймаджы стонг мыггагмæ чи сæтты, низтæ чи сурь, цæрæнбон даргъдæр чи кæны, суанг ма марды чи æгас кæны, ахæмыл. Скифаг дзырд «æлутон» бахауд бирæ адæмтæм æмæ сæм амонь «бæгæны»).

4) Цæмæн загъдæуы ирон фæллоий зарæджы «Уастырджийы фæлдистæ бæгæны»? (Рагон ирон зарæг куыд амонь, афтæмæй бæгæны сфæлдыста уæларвон Уастырджы. Нарты каджытæм гæсгæ, Лæгтыдзуар æмæ иннæ дауджытæ — æрвнæрынгæнæг Уацилла, сырды хицау — Æфсати, фысво-сы бардуаг — Фæлвæра, дæтты хицау — Донбеттыр, стæй Куырдалæгон æмæ Сафа — куывды рæстæг адджын сау бæгæны нуæзтой дзæбидыры сыкъайæ. Уæларвон нуазинаг зæхмæ æрхæццæ Хуыцауы минæвар — зæрватыччы руаджы. Кадæггæнæг уый тыххæй ракодта ахæм хабар: цъиу Нарты хъæумæ куы 'ртахти, уæд къутæрыл ахордта хуымæллæджы æртæ гагайы, хуртуаныл та — зады нæмыг. Уый фæстæ ахаудта æмæ ратул-батул байдыдта. Уырымæг зæрватыччы Сатанайы гонмæ бахаста æмæ йæ мæнæуы кæрийыл æрæвæрдта. Уайтагъд хор сæрæй исгæ æмæ бынæй ахадгæ фæцис, ома, уæле дзы цас истой, уыйас бынæй æфтгæ кодта. Сатана уыд уæларвон Уастырджийы чызг, æмæ йæ зондæй ничи амбылдтаид зæххон адæмæй. Уайтагъд бамбæрста, Хуыцауы минæвар сын кæй хъусын кæны хуымæллæг æмæ хоры зады хабар. Хъæбæрхорæй бахсыста сау бæгæны, йе 'нтуан та уыд бур хуымæллæг. Афтæ фæзынди фыццаг æмæ тæккæ хуыздæр нуа-зинаг).

5) Сылгоймаг æви нæлгоймаг скодта фыццаг хатт бæгæны? (Фыццаг хатт бæгæны бахсыста сылгоймаг — Сатана.

Фæстæдæр æй кæнын райдыдтой лæгтæ, уымæн æмæ у уæззау куыст: иугæр æй райдыдтой æхсидын, уæд хъуамæ кæронмæ фæуыдаид æхсыст, уымæн та иу бон фæг нæ уыд, æхсæвыгæтты йæм хъуыд бадын. Аджы мидæг цас фæфыца, уымæй аразгæ уыд бæгæныйы хæрзхæддзинад æмæ йæм хъуыди хъус дарын).

6) Цæм æхсыстой бæгæны нæ фыдæлтæ? (Бæгæны æхсидынаг уыдис сæрмагонд æрхуы агтæ, цæджджинаг, стæй йæ æнтаугæ æмæ фæрсудзгæ та кодтой хъæдын мигæнæнты). Адæмон зарæг амоны:

Тъæпæнбын æрхуы аджы рахсид-бахсид.

Тъæпæнбын гарзы рантау-бантау.

Тъæпæнбын мигæнæнмæ йæ рафæлдахы.

Урсзачъæ зæронд лæг ракув-бакув...

Æрхуы цæджджинагæн уыди дыууæ хъусы, йæ бын та — тъæпæн кæнæ къуырф. Иуæй-иу дыххусыгты бæрцуат уыди фондзыссадз бедрайæ фылдæр, зад та дзы хъуыди 20 мæрты (1 мæрт — 12 килограммы).

7) Цæмæй кæнынц бæгæны Ирыстоны хъæуты абон?

(Мæнæуæй, нартхорæй, хлелайæ, фæлæ тæккæ хуыздæр бæгæниагыл нымæд у хъуыдалыы дзаг нæмыг. Хауы хъæбæрхоры мыггагмæ, адæймагæн та зындгонд у 7 мин азæй фылдæр. Хъуыдалы, мæнæу æмæ еуу скифты заман уыдысты тынг арæх. Ирон эпосмæ гæсгæ, раздæр хъæбæрхоры зæнгыл зади æхсæз æфсиры, фæлæ дзы Нарты фыдæнæн Хорæлдар фондз сыскъуыдта, йæ фырт Бурхоралийы йын Батрадз кæй амардта, уый тыххæй. Цы иунæг æфсир ма дзы баззад, уый та хорты бардуаг фæуагъта Уастырджийы курдиатмæ гæсгæ, цæмæй Лæгтыдзуар йæ бæхы æфсæстаид).

8) Куыд-иу куывтой æмæ цавæр ныхæстæ дзырдтой бæгæныгæнджытæ кусгæ-кусын? («Нæртон æфсин Сатанайы къухæй æнгыд фæу, дæ кад Сидæмоны кадæн фæуæд, де 'хсар Æлгъуызы кадæн фæуæд, дæ бæркад — Хъусæгоны бæркадæн!»; Кæй тыххæй дæ рауагътой, уымæ сыгъдæгæй фæхæццæ у!»; «Нæ къах æмæ дын нæ къух хорз фæуæнт!»; «Чи дæ баназа, уыдонæн сойау батай, махæн та дæ кадæй хай уæд!»).

9) Цæмæй нуæзтой бæгæны нæ фыдæлтæ? (Къоппытæй — хъæдын къустæй кæнæ та кæхцытæй. Нарты кадджыты зындгонд у цыппархъусыг зонинджын кæхц Уацамонгæ — Нарты

стырдæр хæзнатæй иу. Уыдис æм ахæм миниуæг: æвæдза, лæг йæ хæстон сгрыхты тыххæй æцæгтæ дзуры, уæд-иу йæхи система æмæ дзыхи размæ бацыд, на ма-иу йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодтаид. Уацамонгæйæ баназын æфтыд æрмæстдæр хъæбатырты къухы).

10) Кæд кодтой бæгæны ирон адæм? (Бæгæны æхсыстой тæккæ стырдæр, цытджындæр бæрæгбæттæм, сæйраджыдæр та хоры бæрæгбонмæ, куывдæн, æмæ йæм цæттæ кодтой афæдзы дæргъы. Зарæг нын куыд амоны («Сау бæгæны цæмæй вæййы»), афтæмæй бæгæныйæн мæнæу байтауынæн æвзæрстой, хуссарварс, хур хуыздæр кæдæм кæсы æмæ мæр хъæздыгдæр кæм у, ахæм хуым, кæнгæ дæр æй кодтой равзаргæ галтæй, равзаргæ мæнæу дзы тытта каджындæр, фæрнджындæр лæг).

11) Æрлæууын-ма кæнут уæ зæрдыл ирон æмбисæндтæ æмæ уыци-уыцитæ бæгæныйы тыххæй. («Сау хъуджы бын — бурод», «Бæгæны нуæзтæн нозт у, хæрдæн — хойраг», «Къæцæлтæй артыл бæгæны не 'хсидынц», «Ног фæлдæхт бæгæны дæ мад, дæ фыдæн дæр ма радт», «Бæгæны — къопшы дзаг, худинаг — комы дзаг», «Зады нæмыг не 'ппары, афтæмæй цæджджинагæй бæгæны 'хсиды», «Фидæнмæ бæгæныйæ ныры къуымæл хуыздæр»).

12) Цавæр бынат ахста бæгæны зæронд ирон царды æмæ ахсы абон? (Ахсджиаг бынат, æмæ йæ уымæн æвæрдтой паракхатæй чындзæхсæвы, куывды, хисты фынгтыл. Фынккалгæ нуазинагæй рауадзæн уыд цыфæнды гаджидау, сæрмагондæй та — бærкады тыххæй. Уæлдай разæнгардæй бæгæныйæ ардтой Уастырджи, Аларды æмæ Куырдалæгоны нæмттæ. Бæгæны пайда у æнæниз адæймагæн, фæлæ дзы зонын хъæуы бæрц. Нæ фыдæлтæ бæгæны нымæдтой табуйагыл æмæ йæ йæ хорз миниуджыты тыххæй бирæ уарзтой. Мах хъуамæ бацархайæм, цæмæй рагон ирон нуазинаджы кад ногæй райгас уа. Ацы мадзал нæ фæсивæды æнæмæнг хъуамæ ратона водкæ æмæ арахъхъæй).

Хæдзармæ куыст: ныффыссын нывæцæн ахæм темæтæм гæстæ (равзар дзы иу):

- а) Уырымæг — Нарты цытджын хистæр;
- æ) Нæртон æфсин Сатана;

- б) Уырызмæг æмæ Сатанайы фæлгонцтæ Нарты каджыты;
- в) Кæд æмæ куыд æхсыстой бæгæны нæ фыдæлтæ?
- г) Цæмæн уарзтой æмæ нымадтой бæгæны нæ фыдæлтæ та-
буагыл?
- гъ) Нарты каджытæ бæгæныйы фæзынды тыххæй;
- д) Уацамонгæ — Нарты стырдæр хæзнатæй иу.

Литературæ

1. Нарты каджытæ. Дыккаг рауагъд. Дзæуджыхъæу, 1975, 360 ф.
2. Ирон адæмон сфæлдыстад. Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. 2-аг том. Дзæуджыхъæу, 1961.
3. Абайты В. Нарты каджыты аивадон мадзæлттæ // Известия Сев. Осет. НИИ. Дзæуджыхъæу, 1945, 110—116 (10 том, выпуск I).
4. Абаев В. И. Нартовский эпос осетин. Цхинвал, 1982.
5. Абайты З. Сатанайы фæлгонц Нарты каджыты. «Фидиуæг», 1964, №3. 64—70 фф.
6. Гуыриаты Т. Сатана: йæ сурæт æмæ йæ номы равзæрд «Мах дуг», 1975, №4, 105—112 фф.
7. Дзадзиты А., Дзуццаты Х., Хъараты С. Ирон адæмы этнографи æмæ мифологи. Цыбыр дзырдут. Дзæуджыхъæу, 1994, 284 ф.
8. Дзанайты Иван (Нигер). Нарты каджыты бæрзонд аив-
дзинады сæйраг бæрæггæнæнтæ. Нарты каджытæ. Дзæуджыхъæу, 1975, 7—22 фф.
9. Дзиццойты Ю. А. Старость Нарта Урузмага // Историко-
филологический архив. Владикавказ. 2004, №2, 4—9 фф.
10. Джыккайты Ш. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996, 55—
107 фф.
11. Къæбысты З. Цы 'рцыд ирон бæгæныйыл? «Рæстдзинад», 1998, 2 сентябрь.
12. Мамиева Н. К. Образ Сатаны в публикациях осетинско-
го нартского эпоса. Орджоникидзе, 1964, 65 ф.
13. Мамияты Н. Нарты каджыты иу фæлгонцы эволюцийы
тыххæй «Мах дуг», 1969, №2, 87—95 фф.
14. Мамиева Н. К. Сатана в осетинском нартском эпосе. Ор-
джоникидзе, 1971, 165 ф.

15. *Туаты О.* Сылгоймаджы образ Нарты кадджыты. «Рæстдзинад», 1941, 18 февраль.

16. *Цгъойты Х.* Сатана; Уырымæг. «Рæстдзинад», 2000, 29 январь; 29 апрель.

17. *Цогойты В.* Ирон бæгæны. «Рæстдзинад». 1999, 11 ноябрь.

18. *Чеджемты Г.* Нарты нæртон Уырымæг. «Мах дуг», 1976, № 3, 85—98 фф.

ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

БАБОЧИТЫ РУСЛАН

(1950)

Бабочиты Омарбийы фырт Руслан у цыколайаг. Ам райгуыр, ам хъомыл кодта, ам каст фæци астæуккаг скъола. Уый фæстæ бацыди Цæгат Ирыстонны паддзахадон университеты филологон факультетмæ. Иуцасдæр акуыста ахуыргæнæгæй, стæй та — партион æмæ советон оргæнты. Ныртæккæ у Ерæфы районы администрацийы культурæйы хайады сæргълæууæг.

Руслан литературон куыстыл фæцалх, скъоладзау ма куы уыд, уæд. Йе 'мдзæвгæты фыццаг чиныг «Фиди фарнæ» рацыди 1981 азы Дзæуджыхъæуы. Уый фæстæ ма рауагъта дыууæ поэтикон æмбырдгонды: «Авдæни зар» (чиныгуадзæн «Ир», 1990) æмæ «Цыколайаг изæртæ» (чиныгуадзæн «Ир», 2003).

Руслан бирæ нæ фыссы, фæлæ цы фыссы, уый цæуы йæ зæрдæйы æрфытæй. Йæ хуыздæр æмдзæвгæтæ семыдзаг сты уарзт æмæ мастæй. Нæ мæнг дунейы хæрам тыхты æнаккаг митæм поэтæн рафыцы йæ маст, æрдзы, царды фарнхæссæг нывтæ уынгæйæ та йæм равзæры сыгъдæг уарзондзинад. Уыцы дыууæ тыхы (хорз æмæ фыды) æнусон, æнæбафидаугæ тохы бындурыл æнцайы Бабочийы-фырты поэзи.

* * *

**Æз уæд дæуæй лигътæн, ду ба мæнмæ цудтæ,
Æз дæу бæргæ гъудтæн, ду ба мæн нæ гъудтæ...
Мæстæй фæммæлисæ, хъæбæр фæккæуисæ,
Уæддæр мæн уинунмæ зудæй æрпæуисæ...**

...Рæстæг раевгъудæй, рандæнцæ и æнзтæ,
 Уинун æндæр хузæн райдæдта нæ цæстæ...
 Нур ду мæнæй ледзис, æз ба дæумæ цæун,
 Ду мæ бæргæ гъæуис, æз дæ нæбал гъæун...

Мæстæй фæццæймæлун, хъæбæр фæццæйкæун,
 Уæддæр дæу уинунмæ зудæй æрцæйцæун...
 Нур æз — лигъз будури, ду ба хонхи цъопбæл,
 Кæсун дæ цæсгонмæ, цума уазал бонмæ...

'Схезинæ дæ размæ, фал мæ ку нæ уадзис,
 Мæ къох ракъуæринæ, фал ми нæ ададзис...
 Мæнæн ду абони бæргæ исхъазар дæ,
 Мæлунбæл арази бозæй дæ колдуармæ...

Фал æз ба ци кæнон, мæ цард куд æрветон,
 Дæ цæсти цæмæй нæуæгæй исæхедон!..

* * *

Мадæ мистæн æ бæдæлттæ
 Исæстонг æнцæ хъæбæр,
 Хуармæ уайгæй, листæг цъасæй
 Радардта, мæгур, æ сæр.

Силæ тикис æй уайтагъддæр
 Рацъапп кодта, фæххæссуй, —
 Гъе уомæ дæр минкъий туку
 Æнæхуæргæй 'нгъæл кæсуй.

Нур 'ссирдта алке æ нивæ:
 Хуссуй туку, æй æфсес.
 Мисти бæдæлттæн 'сигъусуй
 Æнæ мадæй сæ цъес-цъес.

Æрдзи 'скондæй, раст нæ 'й, зæгъгæ,
 Неке ракæндзæнæй гъаст,
 О, фал, о фал, ци фудконд æй,
 Ци æверхъау æй æ раст...

* * *

Орс метбæл — сау бæлæстæ,
 Бафæлладæй мæ цæстæ,
 Кæми, ци рауæн дæ, гъарбæстæ..
 Орс метбæл сау халæнттæ,
 Ци даргъ ниццæнцæ бæнттæ,
 Хор ма кæд батавдзæй астъæнттæ?..
 Орс метбæл сау æвзалу,
 Кæд мæ уод нихъхъæдзала 'й,
 Къæртгай ниххæлеу æй уазали?
 Орс метбæл сау гæшпæлтæ, —
 Рагуалдзæги хъæппæлтæ,
 Цидæр хезгæй, мæ уод, фæцъцъæхуæл дæ...

* * *

Уоди киси хастон еунæг бæлдæ,
 Рахаудтæй мин еубон — фудæнгъæл дæн, —
 Æ хъибиллæ фесафта бæлцпон...

Еунæг нисан дардтон арвгæрони, —
 Метин лæг бафæнзта — ниммин дон æй,
 Неци уингæй, размæ куд цæуон?

Еунæг нифс мин адтæй — рохс Æууæнкæ,
 Е дæр мин разиндтæй фунау мæнгæ,
 Дæн-нæдæни Бæсти куд цæрон?

Цæугæдон кæми уайуй фæстæмæ,
 О, еци æнæфæсмон бæстæмæ
 Ци амалæй, æдта, нихъхъæртон?..

* * *

Ханхæбæл цæугæй æноси,
 Куд нæ уа лæг æназум?!
 Зиндæр æй уомæй дзæвгарæ,
 Ханхæй рахезгæй, раст ун...

* * *

О, сау бæнттæ 'ркодта, орс æхсæвтæ,
Фæццæуæн, æнгъæлдæн 'ма, не 'сæфтмæ...

Сау бæлæутæ 'ртахтæй, орс халæнттæ,
Мах, ка 'й зонуй, цæрæн фæстаг бæнттæ...

Сау дедентæ 'рзадæй, орс дзæдурæ, —
Куд цæгъдуй, не 'гъосетæ, нæ мурæ?..

Сау дзæгæрæг — берæ, орс æвзалу,
Нæбал ес цитгин арвбæл æстъалу...

Сау хæдæнттæ хуйæн, орс дзабуртæ,
Фæстаг хатт ма, цæйти, æрæмбурд уæн...

Ивулд дæнттæ уайунцæ фæстæмæ,
Нистайунцæ мæрдтæ æгæстæмæ.

Сæнтсау хормæ кæсæн, орс сигитмæ,
Фæццæуæн ма еу хатт нæ мæзгитмæ...

* * *

Кисæн

Хуцауæй боз, цæрæн бал инсæй анзи,
Нæ еу инней зонуй, зæгъгæ, 'нгъæлæн.
Не 'хсæн — цæдес, нæййес ин ихæлæн,
Зæнхæ 'ма арв фæлмаст æнцæ нæ рази.

Фуд догæ 'ма фуддзаманæн æ карзи,
Нæ дууæ мах еу цари æзмæлæн.
Дæнттау цума еу денгизмæ кæлæн,
Еу ан нивæй, иссан ибæл арази.

О, фал уæддæр нæ рагом ан æнхæст,
Не' хсæн цидæр байзадæй ма асхъоди,
Æрмæст ибæл нæма фæцан, нæ, хуæст.

Хæссæн æй мах хæзнай хузæн нæ уоди,
Æма нин уæд æностæмæ римæхст,
Нæ уарзт цæрæнмуггагмæ æ й'агъоди...

* * *

Ехбæл куд ниллæуй хæрæг,
Сардзинау куд ниллæуй хæбæццæ,
Гъеуотæ ниуун æз гъæдæг,
Фæууогæй хæрхæмбæлæ дæ хæццæ.

Мæ коми фæууй цума дон,
Хъипп искæнун уомæй нæ фендеун,
Уоййау нæ фæуун дзорунгъон,
Æвепайди не 'нгæс ку фæййеу уй.

Ду мæ фæллæдæрис, гъай-гъай,
Фал уæддæр ду мæ хæццæ не 'сдзори.
Æз ибæл баууæндтæн, кизгай, —
Дууæ уоди нæ йан — дууæ дори.

Ес нин хийнæгонд раст цума,
Хецæнæй ни алке уотæ баст æй..
Махау макебал бабун уа,
Макебал фæннæта сосæг уарзтæй..

СОНЕТ — АКРОСТИХ

Гæнæн нæййес, и нивтæ мах не 'уарæн,
Уæлдай хуæздæр не 'суодзæнæй нæ цард.
Лæгæн хæтуй æ хæццæ æ дзиуарæ,
Уой бари 'нцæ æ цийнæ 'ма е 'нкъард.

Тæхæр-мæхæр нæ дæн, мæ хор, ме 'фсарæ
Иссæй мæнæн цæлхдор, æма æд хард
Зæронд кæнуй фестдони æнæбари,
Е 'мбæрцæ ласт нæма 'рцæугæй, мæ кард.

Мæ тоги нæ 'й, гъæйтт, зæгъгæ, сор адаги
Февналæ 'ма руадзæ дон, удта
Исони бон æрбаййевæ дæ уагæ.

Рауон-циуон, амалгунтæй ку уайнæ,
Æзуонбæл лæг... Æдонугæй ду ба,
Нæ сæггæнгæй, æрцудтæ исуст цъаймæ...

* * *

Зæрдæ — лæгæт. Цæфсуй си нидæн арт,
Сау хъуæцæмæ нискъорæ 'нцæ æ фæрстæ.
Зæронд лæгтау бадунцæ си æнкъард,
Сæ хурфæмæ игъосунцæ сагъæстæ.

Дуйней рохс син нерæнги 'й æвæсмард,
Æй син аргъау, кадæнгæ, хори цæстæ.
Раевгъудæй цъæсунæги сæ цард,
Фестадай син агъодæ мæрдтибæстæ.

Лæгæтбæл — дор, нæййес си ратæхæн,
Æ сæрбæл — хонх, æ билæ — кæрз къæхæн,
Бунмæ кæсуй æ дордзæстæй гъæдæмæ.

Уæддæр цæруй сæ зæрди фæдар нифс,
Цума сæмæ æруадздæнцæ рæхис,
Æма мæргътæ фестдæнцæ зæрæрдæмæ...

2003.12.04

* * *

Ци нæййес 'ма ци 'ййес, уони астæу
Æрдæг ес, æрдæг нæййес цæруй.
Уонæй конд дæн æма уонæй баст дæн,
Сæ ун син лæги уод лæдæруй.

Дæн, нæ дæн, æй мин е зин æртасгæ,
Æгас дæн æви 'мбес — нæ зонун.
Уотæ ма бонивайæн фæразгæ
Нæ фæккæнуй хатгай æрбон ун...

2003.28.06

* * *

Нецибал мæ гъæуй æгириддæр —
 Нæ — кадæ, нæ — хæдзарæ, нæ — ном!
 Адзалау æз мæ уаргъмæ нийгиттæн,
 Мæ дзæкъолæн райхæлдтон æ ком...

Тæхгæ мистæ, зæгъай, сау халæнттæ,
 Сау кæлмитæ 'скалдæнцæ уомæй.
 Етæ мин бакайдтонцæ мæ бæнттæ,
 Мæ фид мин бахуардтонцæ хомæй.

О, хастонцæ етæ фæйнæ номи,
 Ка — Ихæс, ка — Гъуддаг, ка — Æфсар.
 Нæ зонун, кутемæй, ци фудбони
 Мæ раст уодæн иссæнцæ хъазар...

Æз си нур фæййервазтæн, о фалæ
 Мæхуæдæг дæр ку' сдæн бунревæд.
 Къубулойнæ ци æй æнæ халæй,
 Ке гъæуй æнæ гъæдæй фæрæт?..

Исирæзон æви мæхе цæсти,
 Зæронд фест ке ракалдтон — мæ гъун?
 Алцæмæй идзаг унæн æ бæсти
 Хаирдæр æй берæ уæгъдæ ун...

2004 анз, 11 сентябрь

ГУСАЛТЫ ВИТАЛИ

(1953—2004)

Гусалты Михалы фырт Витали райгуырди Цæгат Ирыстоны Даргъ-Къохы (Быдыры Хъахъхъæдуры) интеллигенты хæдзары. Астæуккаг скъола каст куы фæци, уæд кусын райдыдта Кировы районы газет «Размæ»-йы. Уый фæстæ ахуыр кæнынмæ бацыди Цæгат Ирыстоны паддзахадон университеты филологон факультеты ирон-уырыссаг хайадмæ.

Къорд азы бакуыста радиойы, телеуынаы, цы университеты ахуыр кодта, уым, стай наукон-иртасен институты. Бирæ фыдæбон бакодта йæ ахуыргæнаг Абайты Вассойы сфæлдыстад ирон дзыллæйы 'хсæн парахат кæныныл, сарæзта йыл документалон киноныв дæр. Уый хуымæтæджы нæ уыди: стыр аргъ кодта Витали Иры номдзыддæр лæгæн, йæ царды фæстаг азты та ссис, Вассойы номыл Дзæуджыхъæуы цы Центр арæст æрцыд, Скифагалайнаг иртасенты Центр, зæгъгæ, уый разамонæг. Гусалы-фырт сарæзта æмæ бæрнон редактор уыди Абайты Вассойы «Æвзæрст куыстытæн» — мыхуыры дзы рацыди дыууæ томы — 1990 æмæ 1995 азты Дзæуджыхъæуы. Виталийæн æнгом бастдзинæдтæ уыди, фæсарæнты ирон æвзаг, эпос æмæ аланты истори чи иртасы, уыцы ахуыргæндтимæ, æмбæлди семæ, уыдон æххуысæй уадзын райдыдта сæрмагонд журнал «Nartamongæ». Ацы фарны хъуыддаг ма дарддæр бæргæ ахæццæ кодтаид, фæлæ йæ мæлæт нал бауагъта — æнæнхъæлæджы цардæй ахицæн 2004 азы 27 июлы.

Витали æмдзæвгæтæ фыссын райдыдта, саби ма куы уыд, уæд, фæлæ иудадзыг нæ кодта ацы куыст, фæстагмæ та йæ бынтондæр ныууагъта — йе 'ргом тынгдæр аздæхта зонадмæ. Поэतिकон курдиатæй цух кæй нæ уыд, уымæн та æвдисæн — нæ антологимæ йын цы æмдзæвгæтæ бахастам, уыдон.

* * *

...вот от чего нам ночь страшна.

Ф. Тютчев

Мæ фыдгул знаг дæр ма баззайæд иунæгæй —
 Ныхасæмбалæн сау халон дæр дарæд.
 Налат бирæгъ йæ лæгæт ссарæд, ниугæйæ,
 Хъæхъхъаг æхсыр йæ цъæх хъæвдынтæн дарæд.

У ацы 'хсæв зæрдæтæхæн, рæвдыдмæсæн,
Æндæргджын æхсæв, уазал æмæ афтид.
Бæргæ, куы фæуид иу æнкъарæн хорз ныфсæн,
Уæд та йыл зæрдæ боныцъæхтæм бафтид.

* * *

Аргъуаны æнцъылдæрфыг дзæнгæрæг,
Бадомдтай мæ сонт цæгъдтытæй, бадомдтай,
Д' алыварс æгас дуне — æдзæрæг,
Сагъуыди йыл сæфты тæссæй катæй.

Ехх, кæм-ма ис иузæрдион адæм,
Тарстæй-ма кæмæ кæсы æнхъæлмæ? —
Иу дæр дзы куы нæуал зыны ардæм,
Иу дæр дзы куы нæуал ис, æнхъæлдæн...

Тар æнусты тарæрфыг сывæллон,
Дары дæм цъæх-цъæхид арв йæ хъæбыс.
Д' алыварс цымыдисæй куы 'рлæууæм,
Уæд ды та дæ рагбонтыл фæкæуыс.

.....
Фæлæ агур, къахт цæстытæй, агур
Алы хатт дæр зонгæ цæсгом не 'хсæн.

POST MORTEM

Цы базайдзæн мæ фæстæ, цы? —
Дыууæ дзырды, æнкъард ныхасы.
Нæ хъæугæрон æбæрæг цырт,
Нæ къæсæрмæ — дыууæ бæласы.

Кæй фынгыл мысдзысты мæ ном?
Цы мыл мысдзысты — думæй, дамæй?
Кæнæ мæ зæрдæйы хъæдгом
Æргом кæмæ зындзæн мæ къамæй?

Ирон лæджы зæрдæ — хъæбæр:
Мæ хисты, цымæ, чи ныззардзæн?
Æмæ мæ фыдохы къæбæр
Ныфсы базыр кæуыл ныссадздзæн?

.
 Ды та-иу бад æмæ-иу ку.
 Тымбыл цæссыг-иу кал æнæвгъау.
 Нæ хур ныгуылæнмæ æркъул,
 Æз дæр дын басыгъдтæн цырагъау.

АПОЙНАГ ПЕЙЗАЖ ЗЫМТÆ ÆМÆ ФÆЗЗЫГОН ДЫМГÆИМÆ

Мигътæ лæсынц — æмæ семæ æнтъыснаг бон ласынц.
 Зымтæ тæрсынц — æмæ асæсты адæргæй уасынц.
 Арв дæр ызмæст — æмæ зæхх дæр ыссæст æмæ хаст у.
 Хуры тын нал ахсы цæст, æмæ зæрдæ дæр сыд æмæ саст у.

* * *

Æрра чи нæ уыд, уыдонæн æрра уыд:
 Æхситт ыл кодтой.
 Дуртæ йыл æппæрстой.
 Æмæ-иу уый дæр райдыдта æлгъитын.
 Æлгъитынмæ та дæснытæй нæ уыд.
 Æппын-иу дзырд куы нæуал бадт йæ дзыхы,
 Уæд сыл-иу уый дæр
 Дурадзагъдæй рацыд,
 Къуыззитгæнгæ сæ айста-иу йæ разæй...
 ...Æмæ-иу уæд æррайы хуызæн нал уыд.

ХУРЫ ТЫН ÆМÆ КЪÆДЗÆХДУР

(Лирикон фантази)

Рæсугъддинад æмæ ды — фаззæттæ.
 Дæ рæсугъддинад — таурæгъ...
 Лæууыдтæн дæ бакомкоммæ æмæ фыр цымы-
 дисæй улæфгæ дæр нал кодтон. Нал мæм хъуысти
 музейы кусæджы зæллангæнаг хъæлæс. Цавæрдæр
 æнæзонгæ æнкъарæн мын сындæггай змæлын кодта
 мæ зæрдæйы тæгтæ. Хъуысти æрхæндæг симфони.

Хъуысти æмæ буары уагъта цыдæр æнахуыр уазал.
О, Нефертити...

Æз лæууыдтæн дæ цуры æмæ мæхи фарстон: «Цы дыл æрцыд? Цавæр æнæхуыссæг цæхæр ис дæ дыууæ цардбæллон цæсты? Дæ диссаджы фæлгонц адæймаджы зæрдæ цæмæн агайы? Дæ цæстыты Паганинийы хъынцъым, фæлгонц — Ренуары къухæвнæлд...»

Дзурынц, зæгъгæ, дам-иу дæ цурмæ арæх æрбацыд зæронд Эдвард Григ. Æмæ уый дæр лæууыд цавдурау дæ цуры. Лæууыд æмæ згъæлста цæссыгтæ. Ацы ран райгуырд æнæмæлгæ «Пер Гюнт» — таурагъ рæсугъддзинадыл, кадæг уарзондзинадыл.

Нефертити...

Цæсгомыл — æнахуыр сæрыстырдзинад. Фыццаг хатт дæ чи фена, уымæ дæ каст фæкæсдзæн æнæмæт. О, æнæмæтæй кæсыс дунемæ. Уый та дæм цымыдисæй кæсы, уæларвон зæд.

Рудзынгæй цы сырх хуры тын æрбахауд, уый дæ рахиз уадулыл банцад. Диссаг, уагас адæймаджы буары хуызæн куыд у! Фæлæ уадулыл авæр хъарм армыгъæпæн æмæ банкъардзынæ дуры уазал. Не стæфст къæдзæхдур хуры фæстаг тынæй.

Æвиппайды фестæлфыдтæн. Дæ бынаты фестад Хеопсы змисджын быдыр. Хурæй байдзаг бæстæ. Ныппырх ис хур. Йæ тынтæ — згъæлæнтæ: ме уæхсчытыл, змисыл æмæ хурсыгъд цагъайрæгтыл...

Галуан. Йæ цъуппытыл цъæх арв кæмæн æрæнцад, ахæм галуан. Мингай азты рыг ыл æрбадт. Æнустæ йыл сæхи фæхафтой, фæлæ уæддæр æрттивы, тæмæнтæ калы хурмæ. Сындæггай байгом сты егъау дуæрттæ. Дуне ныссыпп. Æнæнхæлæджы æгомыг галуаны дуæрттæй фæзынди зæды хуызæн сылгоймаг. Раленк кæны. Доныхъазау. Йæ фæстæ та — сау адæм.

Ныууагътой уацайрæгтæ сæ куыст. Дуне нымдзаст
сылгоймагмæ. Мæнæ æрбахæстæг. О, уыцы æрф-
гуыты рог тахт!

— Уæ размæ фараоны ус Нефертитийы дурын
сурæт, — дзуры гид, — царди цыппар мин азы
размæ...

Нефертити... Дæуæй йæ цæст нал иста иу лæппу
— цагъайраг. Æцæгæлонбæстаг. Йæ цæстыты баз-
зад йæ райгуырæн зæххы сæрмæ арвыцъæх. Иу хатт
ныууагъта йæ куыст. Нымдзаст дæумæ.

Æвиппайды — дзæхст ехсæй. Дыккаг...
цыппæрæм... дæсæм... Хъоппæг цæстытæй æрызгъæл-
ди цæстысыгтæ. Лæппу тымбылкъух дард фæхаста,
фæлæ нал бамбæрста, куыд афæлдæхт эмисджын су-
дзаг зæххыл, нал фехъуыста йе 'мбæлтты араугæ хъæр.
Уыцы бон сыстадысты дæ цагъайрæгтæ. Дæ галуаныл
дын суагътой зынг. Ахуыссын æй кодтай адæймаджы
тугæй. Чысыл фæстæдæр та ссардæуыд æрыгон сыл-
гоймаджы дурын сурæт. Ды уыдтæ уый. Йе сфæлдисæг
та — уыцы цагъайраг. Йæ ном Тутмес.

Мæнæ лæууыс мæ бакомкоммæ. Нефертити —
зæды къалиу. Ды райгуырын кæныс адæймаджы
зæрдæйы хъыгаг хъуыды. Дæ бакаст дзуры: «Хуымæ-
тæджы адæймаг мæ цуры ницы у». Фæлæ, о Не-
фертити, — цалдæр мин азы размæ дæ рæсугъддзи-
над кодта судзгæ. Ныр та мæ уый кæны æрмæстдæр
рæвдаугæ. Сæрдыгон æхсæв стъалыты уазал рухсау...

* * *

<i>Технический редактор</i>	<i>Виктория БОРАЕВА</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 07.05.08. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 11,16. Учетно-изд. л. 9,01.
Тираж 1900 экз. Заказ № 1058.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзæ, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru*

Отпечатано в ОАО Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

*Жорж Дюмезиль.
Йæ райгуырды 110 азмæ.*

